ARCHAEOLOGIAI

KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMANYOS AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA.

ELSŐ KÖTET.

TIZENKÉT KŐRAJZI TÁBLÁVAL.

PESTEN.
EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMIAI [illegible]
KILIÁN [illegible] EGYETEMI, LAMPEL, LAUFFER ÉS STOLP, OSTERLAMM,
[illegible] KÖNYVÁRUSOKNÁL.

[illegible]

Mátyás király szobra Budiszinban.
Archæol. Közlem. I.

ARCHAEOLOGIAI

KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK

ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA.

ELSŐ KÖTET.

TIZENKÉT KŐRAJZI TÁBLÁVAL.

PESTEN,

EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMIAI ÚGY GEIBEL HARTLEBEN KILIÁN EGYETEMI, LAMPEL, LAUFER ÉS STOLP, OSTERLAMM, PFEIFER PESTI, HAAS BÉCSI KÖNYVÁRUSOKNÁL.

M. DCCC. LIX.

A M. TUDOM. AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA

1859-ben.

KUBÍNYI ÁGOSTON bizottm. elnök
GR. ANDRÁSY MANÓ
ÉRDY JÁNOS
IPOLYI-STUMMER ARNOLD
KISS FERENCZ
KUBÍNYI FERENCZ
MÁTRAY GÁBOR
PÁUR IVÁN
SZALAY LÁSZLO
TASNER ANTAL
TOLDY FERENCZ bizottm. szerk.
WENZEL GUSZTÁV bizottm. jegyző.

ELŐSZÓ.

A magyar Akademia 1847. február 22. tartott üléséből a következő felszólítást bocsátotta közre, minden, a nemzeti becsületet szivén viselő magyarhoz, a hazai műemlékek ügyében:

„Míg más nemzetek múltjok mind azon ereklyéit, melyek egykori míveltségök és fényök felől tanuságot tesznek, nagy gonddal, magányos, egyesületi és országos költséggel fentartják, megőrzik, megujítják, hü és díszes rajzmunkákban a mívelt világgal közlik, müértőik és tudósaik azokat vizsgálataik tanulságos tárgyaivá teszik, költőik pedig a költészet varázsfényében támasztják fel halottaikból: addig mí, hidegek régi dicsőségünk s annak emlékei iránt, azokat is, miket elmúlt századok viharjai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem veszszük, és legjobb esetben az idő pusztító fogának, semmit sem téve, zsákmányúl engedjük, vagy magunk elveszesztjük, a legtiszteletesb romokat széthányatjuk, hogy új házaink nehány kövel olcsóbban épüljenek; a faragásokat szétszórjuk: hiszen nem canovai kéz sima remekjei; falfestményeket bemeszelünk, hogy azok vagy vallási nézeteinket ne botránkoztassák, vagy tarkább képeknek engedjenek helyt; síremlékeket elpusztítunk, a követ válunak vagy kövezetnek használjuk, ha ércz, azt néhány forint végett beolvasztatjuk, tartalmokat pedig kegyeletlen kézzel kivetjük, nem kímélve még az öltözetek érdekes maradványait sem; a harcz és béke életét szépített fegyvereket s egyéb eszközöket, mikben az anyag

becsével gyakran meglepő műgond és képzeleınjáték találkozott, vagy alakjából kivéve teszszük folyópénzzé, vagy a hozzájok tapadt hagyományokból kivetköztetve zsidó kézre bocsátjuk; felirások mellett részvétlenül haladunk el, vagy letöröljük, s így tovább. Miután ekép sokat megemésztett az idő, még többet a belháborúk évei, s legtöbbet az értetlenség lelketlenség és kegyelethiány: csoda-e, ha egykori emlékeink annyira megfogytak, vagy nem ismertetve, nem emlegetve annyira rejtvék a köz figyelem előtt, hogy alkalmasint általános vélemény az, miszerint múltunk épen oly meddő volt művészet dolgában, s a műérzék szinte oly hallgatag, mint e költőitlen jelenben: holott, hála a sorsnak s a szerencsés véletlennek! még sok, felette sok maradt meg a föld gyomrában úgy mint a föld szinén, mik e részben egy szebb múltnak őrizték meg emlékezetét.

A Magyar Akademia teljesen áthatva azon meggyőződéstől, hogy, ha a hazafiak figyelme régi műemlékeinkre fordíttatik, még igen sok mentethetik meg az elenyészéstől, soknak pedig legalább emlékezete ovathatik meg a feledéktől: teljes bizodalommal hívja fel ez ügy irányában segedelmét mind azoknak, kik a hazai régi műveltség fényre derülését, s így a nemzeti becsület emelkedését, szívökön hordozzák.

Mindenek előtt szükséges levén az e rendhez tartozó, habátor immár enyésző félben levő, *emlékek létezéséről* tudomást bírni, ezennel kit-kit kérve kér, tenne a titoknokhoz küldendő egyszerű levélben említést mindennemű ily régiségekről, legyenek azok templom-, vár-, vagy egyéb régi *épületek*, vagy olyaknak maradványai, *kő faragványok,* bármely durvák vagy roncsoltak, s akár önállók, akár régi épületek részei, tehát szentek állóképei s egyéb szoborfélék, kőkoporsók vagy sírfedelek emelt munkával, ha még oly kevéssel, vagy csak régi felirattal; faragott czímerképek, keresztelő medenczék, oltárok; ugyanily *fa faragványok,* akár oltárokon és templomszékeken, akár egyéb rendeltetésü eszközökön, bútorokon stb; továbbá szobrászati *öntvények,* vagy olyak töredékei, ide értve a régi harangokat is, kivált ha emelt képekkel, czifrázatokkal vagy felirattal bírnak; az itt amott nagyobb kisebb csoportozatokban előforduló mesterséges *halmok* (úgynevezett kún-

halmok), mikben ásások által egyéb tárgyak is fölfedezhetők; *festések*, templomok és várak falain, úgy önállólag is fenmaradtak, oltártáblák, szentek képei, arczképek, vidékek, harczok, czímerek: fára, vászonra, vagy bár hártyára és papirosra; *vésett művek*, pecsétnyomók, pénz- s egyéb matrixok; *metszések* nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi *fegyverek* és lószerszám, kardok, lövő fegyverek, sisakok, pánczélok, zászlók; régi, történeti vagy művi érdekű *bútorok*, templomi és házi eszközök, edények (igen régi cserepek is, habár törve), kelyhek, bilikomok, tálak, csészék; *ékszerek* s régi öltözetek minden nemei stb. A régi kor a kisebb tárgyakra nézve egész a XVIII. század elejéig, névszerint a szatmári békeig értetik, sőt az épitészeti művekre nézve is czélszerű ez ideig terjeszteni a figyelmet. — Mind ezeknek tehát hol, kinek birtokában, s mily állapotban léte, a korukra vagy szerzőikre vonatkozó nyomok, s a hozzájok szövetkezett hagyomány, ha tetszik a bejelentőnek véleményével, de mely megkülönböztethetőleg mint magányos vélemény adassék, szíves közlése kéretik. Ily módon mindenek előtt az említett osztályokbeli *régiségek lajstromát* lehetne megnyerni, mely alapját tenné és vezérfonalát az utóbbi intézkedéseknek, miknek feladása ama tárgynak rajzát, leirását, története előadását eszközölni, s mind ezeket egy magyar műtörténeti gyűjteményben a haza elébe terjeszteni. Ha ki már most egyelőre többet akarván tenni, rajzzal, leírással, történeti adatokkal örvendeztetné meg az Akademiát, ezt még élénkébb köszönetre kötelezné.

Addig is pedig, míg buzgó és tevékeny hazafiak segedelmével e tárgy az irodalmi mezőre vitethetnék által, szívére köti az Akademia mindenkinek, kit viszonyai ily körülmények közé helyhettek, hogy a fenlévőnek megmaradását, elromlását vagy legalább elrontatását, elveszését gátolni hazafiúilag törekedjék. A történeti érzék fölébredtével ránk derül, úgy hiszszük, a kor, mely az ily lelkesebbnek kezdeményeit folytatván, háláját nekik, méltató megemlékezéssel, leróni el nem mulasztandja."

E felszólítás nem maradt minden foganat nélkül, mint azt több, tagok s nem tagok által beküldött, s

az Akademiai Értesítő 1847 és 48-ki számaiban meg jelent, jelentések mutatják.

A közbejött események feledékenységbe juttatták az ügyet; az akademiai tagok azonban terjesztettek elé koronként ismét e tárgyú ismertetéseket, melyeket az akademia ugyanazon organumában közzé tett.

Végre Wenzel Gusztáv rt. az 1858-ki január 4. tartott öszves ülésben indítványt tett: alkotna az akademia, kebelében, egy állandó Archaeologiai Bizottmányt, mely az 1847-ki felszólításban kitüzött tárgyakra fordítva figyelmét, olyak hel- s mibenléte kitudásában s megismertetésében járna el; s e végre magát a hazai tudománybarátokkal az akademia nevében közlekedésbe tevén, jelentéseiket terjeszsze a történelmi osztály elébe, azok alapján, hol szükséges, indítványozzon bővebb nyomozásokat, s ezek eredményeit készítse sajtó alá.

Az akademia tapasztalván, hogy az utolsó évtized alatt sok becses műemlék az idő, az események, a gondatlanság áldozatává lön, sok külföldre kerűlt: bár az ily ügyre elégséges anyagi erő nem áll rendelkezésére: még is hitte, hogy a hazai tudomány e fontos és érdekes részének előmozdítására alapszabályai által is utasítva levén, tennie kell a mit lehet; s az ajánlott úton sok idéztethetvén elő, Kubínyi Ágoston tt. elnöklete alatt Érdy, Kiss Ferenc, Toldy és Wenzel társait egy ily bizottmány működéseit meghatározandó szabályzat előterjesztésével megbízta.

Ennek előadása alapján 1858. február 22. az alkotandó Archaeologiai Bizottmány részére a következő Utasítás állapíttatott meg:

1. A Bizottmány feladata lesz figyelmét és gondját mind azon tárgyakra fordítani, melyek a hazai régiségtan köréhez tartoznak, és melyeket némi részben az akademia a hazai müemlékek ügyében 1847. közzé tett felszólitásában már kijelelt. Ehezképest a hazában létező vagy még feltalálható, mind ókori, mind középkori, régiségtani becsü maradványok, akár legyenek azok magyar, akár nem magyar eredetüek; tehát nem csak régi épületek vagy olyaknak maradványai; régi kőfaragványok, akár önállók, akár mint régi épületek részei fenmaradtak u. m. szentek állóképei s egyéb szoborfélék, kőkoporsók vagy sírfedelek emelt munkával vagy régi felirattal, faragott czímerképek, keresztelő medenczék, oltárok; fafaragványok; szobrászati öntvények, ideértve a régi harangokat is; az itt amott nagyobb csoportozatokban előforduló mesterséges halmok (u. n. kúnhalmok); régi festések templomok és házak falain, vagy önállók is; metszések nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi fegyverek, bútorok, eszközök, edények — hanem régi érmek, pecsétnyomók és pecsétek, czímerek stb is mütörténeti tekintetben az Archaeologiai Bizottmány köréhez utasíttatnak. Ennek tehát teendője lesz ilynemü régiségeknek létezéséről tudomást szerezni, azoknak föllelhetése és fentarthatása módjáról tanácskozni s ez iránt az akademia előtt indítványokat tenni; azoknak vagy rajzaiknak gyüjtéséről gondoskodni; s mindezeknek nyomán az említett régiségek ismeretét, és azoknak a tudomány, névszerint az archaeologia, epigraphica, numismatica, sphragistica, heraldica stb. érdekébeni felhasználását és lehető hasznosítását eszközölni és elősegíteni.

2. Ezen czélra a régiségtani bizottmány, mely szakértő és kedvelő akademiai tagokból áll, az akademián kivül álló oly férfiak segítségével és hozzájárulásával is élhet, kik vagy mint tudósok, vagy birtokuk, lakhelyök, a régiségtudomány iránti szeretetből a bizottmány müködését elősegíteni képesek és hajlandók.

3. Teendőinek közelebbi és részletes véghezvitelében a bizottmány azon korlátok közt intézkedhetik, melyek az

akademia müködésére nézve általában léteznek. Az akademia mindazáltal kivánja, hogy a bizottmány e tekintetben két fő irányt kövessen, s mindkettőre egyaránt fordítsa gondját. Értetik a) a tulajdonképi nemzeti régiségtan, melynek köréhez a magyar nemzet múlt korának maradványai tartoznak egész a XVIII. század elejéig, névszerint a szatmári békéig; b) az általános régiségtan, mennyiben főkép hazánk múltjával összefügg, annak archaeologiai ismeretét felvilágosítja, és Magyarország geographiájában örzpontosító momentummul bír.

4. A bizottmány czélja különösen az által előmozdítható lévén, ha régiségtani új felfedezések végett ásások, kutatások és nyomozások, a meglevő régiségekre nézve pedig kellő fentartási intézkedések történnek; ha továbbá a bizottmány körébe eső tárgyak ismertetését eszközölvén, ebbéli müködéséről és annak eredményéről sajtó útján a közönséget értesíthetné: reményli az akademia, hogy idővel mindezekre nézve gondoskodás fog történhetni. Hogy mindazáltal jelenleg is már, mennyire ezt az akademia pénzereje engedi, ez iránt a bizottmánynak némi eszköz nyújtassék, felhatalmaztatik az, miszerint időről idöre kisebb füzetekben archaeologiai közleményeket az akademia költségén közzé tehessen; úgy hogy ezen célra esztendőnként tíz nyomtatott ívet, lehetőségig rajzokkal is ellátva, kiadhasson.

5.) A mennyiben a bizottmánynak módjában lesz, ügyekezni fog gyüjteményi tárgyakat is a nemzeti muzeum számára megszerezni.

Ez után az osztály a következő akademiai tagokból állította össze az Archaeologiai Bizottmányt: Kubínyi Ágoston elnök, Érdy János, Kiss Ferencz, Kubínyi Ferencz, Mátray Gábor, Szalay László, Tasner Antal, Toldy Ferencz, Wenzel Gusztáv, kikhez az 1859. jan. 10. tartott osztályülés még gr. Andrássy Manó, Ipolyi-Stummer Arnold és Páur Iván ll. tagokat adta. Az akademia igazgatósága 1858. májusi gyülése végre, a bizottmány által kiadandó archaeolo-

giai organum kiterjedését évenként harmincz ívben határozta meg, s arra s a szükséges rajzokra a költséget egyszer mindenkorra utalványozta.

A bizottmány ezek után működéseihez fogván, több hazai régészeket részvétre hívott fel, időhöz nem szabott folyóiratát pedig tizenöt ívnyi kötetekben „Archaeologiai Közlemények“ czím alatt határozta megindíttatni.

Íme az első.

Ez alkalommal pedig mind azon hazafiak, kik vagy tüzetesen foglalkodnak a régészettel, vagy a hazában előforduló előkori, romai vagy késöbbkori műemlékeket gyűjtenek, vagy mások birtokában lenni tudnak, vagy ilyek találtatásáról értesűltek: ismertetések, leirások beküldésére kéretnek, valamint arra, hogy a bizottmányt alulirthoz intézendő levelekben ilyekről utalólag értesítve s figyelmeztetve, e tudományos ügyet támogatni szíveskednének. Csak köz részvét által gyámolítva leszen a bizottmány képes az elibe szabott úton némi sikerrel eljárni.

Kelt Pesten, september 15. 1859.

TOLDY FERENCZ,
bizottmányi tag és szerkesztő.

ARCHAEOLOGIAI

KÖZLEMÉNYEK.

I.

I.

MAGYAR MŰEMLÉKEK

IPOLYI ARNOLD L. TAGTÓL.

Colligite fragmenta, ne pereant!
Ioan. VI. 12.

BEVEZETÉSÜL.

A Magyar Akademia már 1847-ben közzétett fölhivásában tűzte ki föladatául a hazai műemlékek vizsgálatát *).

Ezen fölhivásnak kivánok megfelelni, midőn műemlékeink leirását ezen első közleménynyel megkezdve az akademia elébe terjesztem.

Általánosabb hazai s egyház-archaeologiai tanulmányaim és készületeim e részbeni sükerítését különösen azon körülmény mozdítá elő, hogy az épitészeti műemlékek vizsgálatára és föntartására a kormány gondja alatt 1853-ban alakitott *bécsi Középponti Bizottmány* által a pozsonyi helytartósági terület épitészeti emlékei conservatorául felkéretvén, azon terület műemlékei vizsgálatával megbizattam. Ezen vizsgálataim eredményét adják a következő közlemények, melyeket összeirásom és jelentéseim nyomán számunkra tüzetesen, kimerítőleg és teljesebben kidolgozva itt előterjesztek.

Számolok legelsőbben a vizsgálataimban kitűzött és követett eljárásról, s a leirás tervezetéről.

Czélszerűnek látszott ugyan is mindenekelőtt mind a vizsgálatra, mind pedig a leirásra nézve egyes vidékeknek inkább bizonyos természetes földirati vonalok szerinti fölvétele,

*) Látható e kötet előszavában.

minők a hegyláncok, folyók, mintsem az ezeket nem mindenütt tekintetbe vevő közigazgatási megyei felosztások gyakran önkényes és változó határaira való szorítkozás. Tudva van, hogy valamint egyes országokban az általánosan uralkodó korszaki műidomok mellett gyakran a többitől eltérő, saját műgyakorlatok keletkeznek, úgy hasonló eset áll elő, habár csekélyebb mérvben is, egyes, a többitől helyezetöknél fogva elzártabb vidékek egymással szorosabb érintkezésben levő helységeinek körében. Műemlékeik, még pedig kitűnőleg építészeti műemlékeik, mind keletkezésökre, mind elterjedésök s idomukra nézve sajátságos utánzási viszonyban szemlélhetők. Minélfogva már az egésznek összefüggő feltüntetését, s általában öszletes tárgyalását teszik kivánatossá.

Nevezetes példáját adja ennek mindjárt első közlésünk, mely a többi vidéktől szigeti helyzete által elkülönzött *Csallóköznek* egymással szoros hasonlati és keletkezési viszonyban álló emlékeit adja elő. Mint itt e szerint az I. közlésben *Csallóköz* emlékeit tárgyalom: úgy a II. közlemény tárgya a *Fehérhegység és Morva folyó közé foglalt térnek* vizsgálata lesz. A III. a Fehérhegység aljától a Vág folyóig és Csallóközig nyúló *Mátyusfölde* műemlékeinek leirását adja. S így tovább.

Az ekkép fölvett vidéknek azután minden helye átvizsgáltatott, s az előjövő tárgyak a *helységek betűrendbe szedett nevei alatt* becsök és érdekökhöz képest tüzetes és kimerítő *történelmi* és *műleirásban* részesültek.

Az előjövő tárgyaknak már, az összes műemlékekre kiterjedő leirásban is, önkényt kitűnő legfőbb részét az *épitészeti emlékek* teszik. Oly országokban és vidékeken, hol semmi kiváló művészi élet virágzásának nem volt helye, mint hazánkban is; és hol sajátlagi így nevezhető műgyűjtemények sem léteznek, egy-két ismeretesbet vagy jelentéktelenebbet kivéve: ott a képző művészetek tárgyai, mint a szobrászat, festészet, valamint a művészibb becsű fensőbb mesterségek művei (ötvös és egyéb érczművek stb) általában szinte csak az építészeti emlékekkel összefüggőleg, mint azok kellékei, részletei, és diszítményei, vagy azokban alkalmazva és elhelyezve jönnek elő. Tárgyalásuk tehát már ennélfogva is minden nyomon az előbbiekhez csatlakozik.

Az *épitészeti emlékeknek* ismét kiváló legtetemesebb részét az *egyházi épitészeti emlékek* képezik. Ambár ezen vizsgálat és leirás egyaránt kiterjed az összes épitészeti emlékekre, kezdve az őskori népnek földalkotványaitól és sirhalmaitól; egész a várromokig s az ujabban már átalakitott várkastélyokig: még is ezek mind számra, mind müjelentékenységök re nézve igen alárendelt helyet foglalnak el az egyházi épitészeti emlékek mellett. Ilyeket ellenben majdnem minden falu egyháza, nagyobb vagy kisebb jelentékenységü és mübecsü épületében előmutathat, a mennyire t. i. ezen egyházépületek nagyobbára bizonyos műtörténeti korszakok bevett és gyakorlott szabályos müidomában keletkeztek, és nem csupán minden izlést nélkülöző úgy nevezett szükségleti épületek.

A leirás ezen fő tárgyánál fogva már, tán nem lesz felesleges mindjárt itt ez előjövő épitészeti és leginkább egyházépitészeti idomok általánosabb rövid jellemzését legfőbb vonásaiban tájékozásúl és magyarázatúl előre bocsátanom. Meg látszik ezt kivánni a tárgynak újsága általában, különösen pedig a mi irodalmunkban. Mert míg, köztudomás szerint, az őskori emlékek ismerete, az antik archaeologia, a classicai tanulmányok feléledtével, a középkortól kezdve napjainkig folytonos müveltetésnek örvendett; azalatt a középkori müemlékek ismerete egyoldalú, s épen az épitészeti emlékeké még azoknál is, kik az ismeretek színvonalán állanak, kétes, a nagyobb müvelt közönségre nézve pedig teljesen homályos volt. Mindössze is körülbelül csak abból állott, hogy a csúcsívü épitészetet gótnak, s az ennél is régibbnek látszót helytelenül byzanczinak nevezte. Ezzel pedig a legtöbbek egyszersmind ezen idomok keletkeztét és történetét is már kifejezve vélték.

Még a jelen század elején is e tanulmányok alighogy figyelemre méltatva, épen csak napjainkban indúltak virágzásnak; s főleg az utóbbi három évtized óta emelkedtek *Britton, Caumont, Lassus, Boisserée* stb kezdeményező igyekezeteik által a francziák, angolok és németeknél jelenben egyik legkitünőbb és számosak által sürün müvelt irodalmi ággá; melyet nálunk, több mint egy évtized előtt, szinte csak egymaga *Henszelmann Imre* hazánkfia képviselt, nyelvünkön meg-

jelent, teljesen ez irodalom színvonalán állott néhány kisebb munkájával. Jelenleg, midőn a tan több elsőrangú szaktudós (Kugler, Schnaase, Pugin, Violet le Duc, Lenoir, Otte, Lübke stb) irodalmi munkálataik által kifejtett s megalapitottnak tekinthető, föladatunk érdekében áll, hogy addig is, míg e tan kézikönyveit nyelvünkön nélkülözzük, ezen vizsgálatok eredménye nyomán a középkori épitészeti emlékek korszakainak legfőbb ismertető jeleit, jellemzését és osztályozását előre bocsássam: mintegy tájékozásúl és magyarázatúl azon tárgyra nézve, melylyel ezen leirás kiválólag foglalkodik.

I. Az első korszak az *ókeresztyén basilikai idom* kora (altchristlicher Basilikenstil, a francziáknál Style latin-nak is nevezve), mely a IV. századtól kezdve, mintegy a X. század végeig tart. Kitűnőleg a római épitészet nyomán s annak elemeiből, inkább az úgynevezett basilika középületek (egyaránt törvénykezési és tőzsdecsarnokok), semhogy a pogány templomok idomában keletkezett *). Alakja a hosszas négyszög, három vagy több hajóval, melyek közöl a középső tágasabbnak oldalait mind a két felől mint mellékhajók szükebb oszlopcsarnokok környezék. Keskenyebb felső részének zárfala közepén s olykor az alsóén is, félkör alakú hajlék, az úgy nevezett *tribunal*, *concha*, *apsis*, alkalmaztatott; mely, mint emeltebb különváló hely, a római basilikában a törvényszék, az első keresztyén egyházban pedig a püspökszék és oltár állásául szolgált.

II. E mellett majdnem egykorúlag keletkezik keleten a *byzanczi stíl*, vagy is a kúprendszer-idom és központi köridomú épitészet (Style Byzantine, Centralbau mit Kuppelsystem); mely azontúl majdnem kizárólag csak a kelet és görög egyház sajátja, s a nyugaton igen csekély elterjedésnek örvendett (például Ravennában S. Vitale, Velenczében sz. Márk egyháza

*) Az annyira eszményi tökélyüeknek tartott hellen és római pogány templomok, inkább a külsőre, sem mint a belsőre intézett architektonikai szervezetöknél és szükebb tervezetöknél fogva, kevésbbé voltak alkalmasak a keresztyén egyház czéljára, mint a basilikaféle középületek és csarnokok. Innét van hogy valamint ezek használata, úgy idomzata is, mint előnyösebb túlsulyúvá lön a keresztyén egyházra való alkalmazásában.

stb). Hazánkban, valamint az előbbi idomnak, úgy ennek is semmi nyoma, vagy hogy legalább teljesen kétes és határozatlan. Még csekélyebb jelentőségüek ránk nézve az ezen korszak egyéb kisebb árnyalatai, mint a *Carolingi idom*, az *arab épitészeti izlés* stb.

III. A második korszak, mintegy a X. századtól a XIII-diknak kezdeteig, az úgynevezett *román épitészeti izlés* kora (der romanische Stil, francz. Style romane, ang. Romanesque Style) *). Általa az előbbi basilikai idom teljesebb és müvészileg átkepzett kifejlődése által, öszhangzóbb saját külön müépitészeti idommá átalakúlt. De mivel elemében csak a basilika sajátlagi kifejlődéséből áll, ezen idom nagyobb egyházai is innét általában a *román basilika* nevét viselik. Különösen jellemzi a félkörív kifejlesztése, mely addig a lapos födözetü, söt nyilt födélzetü basilikában csak mellékes alkalmazásban részesült, az oszlopcsarnokok, arkádok összeköttetéseül; a román izlésben pedig ezen idomnak mindinkább lényeges kellékévé lön; ámbár még ezen idomon át is, a közép, tágasabb hajó olykor, a kevésbbé müvészi és szegényesebb alakításoknál boltozat nélkül maradt. (Lásd alább erre nézve nálunk a deáki monostori egyházat). A különböző vidékeken előjövő többé kevesbbé eltérő árnyalatok mellett, kitünőleg három fő időszakra osztályoztatik: 1-ső a kora román idom a XI. században; 2-dik a teljes kifejlődésü, és 3-dik a késő román idom a XII. és részint még a XIII. század elején is.

*) Így nevezve némileg azon értelemben, mint a római s idegen elemek vegyülete által a középkorban keletkezett vegynépségeket és nyelveket román nyelveknek és népeknek mondjuk. Ezen stíl a tan kifejlődése előtt általában byzanczinak neveztetett, melylyel azonban, mint láttuk, semmi köze. Ennek egyszerün a *körív és oszloprendszer*, a byzanczinak ellenben a központi körépitészeti idom s a kúprendszer lévén lényege. Egyébként oszlopzati rendszerök és diszítményeik alakításában is tökéletesen eltérnek egymástól. Azért a román izlés azon köridomú s nagyobbára kápolnaszerü kisebb épületei is, minők az ezen izlés korában divott keresztelő és halotti kápolnák, az úgynevezett baptisteriumok és carnáriumok, ámbár részben a keresztes háborúk keleti ismeretei nyomán, és különösen a szentsír-egyház utánzására keletkeztek, szervezetök még is a román izlés sajátságai szerint alakúlt.

Hazánkban ha jelenleg nem is számos, de még is egykori terjedt virágzásának jelentékeny emlékei és nyomai maradtak fön néhány nevezetes egyházunkban, mint a pécsi székes, a jáki és lébényi monostorok egyházaiban. Ezen idom által egyébként a régi basilika a keresztyén egyházi czélra teljesen alkalmassá képeztetvén, az egyházi müépitészet is egyszersmind ezen idomban érte el legnagyobb tökélyét, melyet a gót ízlés nem annyira czélszerü és müvészi, mint a magasztost és föllengzőt képviselő képzésében múlt fölül. Azért a mai divatossá lett gótias irány mellett, a szakavatottak mindinkább a román idomnak kezdenek mind az elméletben mind a gyakorlatban hódolni.

IV. Követte ezt az *átmeneti idom*, t. i. a románból a gót ízlésre (Uebergangsstil, Transennalstyl, Style de transition), mely a XIII. században s kevéssé azontúl is, de részint már előbb is a késő román és kora gót idom mellett és között virágzott; és mind a kettőt mintegy közvetítve, az általános átmenetet a gót idomra előkészíté. Benne e szerint mind a két ízlés eleme elvegyül, csak hogy ez mindig a góthak túlsúlyával bír. A szentély vagy kar záródása, a basilikai félkörü oltárhely vagy is apsis elhagyásával, már inkább a gót szögletes modorban alakúl. A félkör bolthajtás mindinkább csúcsívbe kanyarodik. Az oszlopzat a gót támrendszer (Pfeilersystem) szerint alakíttatik. Hazánkban ezen épitészeti idomnak is néhány nevezetes példányát bírjuk, minők a pannonhalmi és zsámbéki monostori egyházak stb.

V. Ezentúl, és részben már az előbbi mellett egykorúlag, mintegy a XIII. század elejétől egész a XVI. század első negyedéig, mindinkább kizárólag a gót épitészeti idom uralkodik *). Lényegét a *támrendszer* (Strebenpfeilersystem) *s a csúcsív* képezi.

---

*) Gothischer Stil, Styl gothique, vagy máskép helyesebben Spitzbogenstil, Styl ogival, pointed style-nek nevezve. Gótnak mondva t. i. nem mintha a gótoktól származnék; hanem a gót n évnek a középkorban, különösen az olaszoknál: idegen vagy barbár jelentésben használatánál fogva, kapta szinte ezen nevet a nyugaton keletkezett, s az Olaszhonban még dívó classicai épitészettől egészen eltérő ú. épitészeti idom, mint annak irányában némileg idegen és barbár.

Ezen utóbbi ívhajtás és bolthelyezés sajátsága, valamint felosztása és tagozása által a boltozat súlya megkönnyülvén, a tömör falak s általában a nagyobb tömegű oldalfalak nélkülözhetőkké lönnek. Helyökbe csak egyes erősebb támpontok kivántattak, melyekre az összes bolthelyezés súlya irányoztatott. Ennek következtében már az oldalfalak többé kevésbbé sőt a rendszer teljes kiképzésében majdnem egészen elenyésznek, helyökbe erősebben előszökö oldaltámok (Strebepfeiler), valamint a nagyobb mérvű alkotmányoknál tám- vagy szökívek is (Strebebogen) alkalmaztatnak. Az ekkép fölöslegessé vált csupasz falazat sürü ablakzatnak ad helyet; az egész épületet mintegy csupán a támrendszer alkotván, ennek tagozása által bizonyos életteljes szervezet keletkezik, és a csúcsívhez képest minden részeit fölfelé, mindinkább vékonyuló karcsuságánál fogva, a magasba törekvő irány jellemzi. A gót idom is közönségesen ismét három korszakra osztatik: 1. a kora gótra; 2. kifejlődése és virágzása korára; 3. a késő gótra, vagy is hanyatlása korára, melylyel már a XV. században a modorosságba esve, utóbb pedig az előtörekvő renaissance ízlés elemeivel elvegyülve, a XVI. század első negyedében végét érte. Ezen építészeti idomnak, különösen végső korszakából hazánk is még a legtöbb, sőt számtalan emléket

A német archaeologusoktól ujabban ógermán, vagy keresztyéngermán ízlésnek is neveztetett (altgermanischer vagy christlichgermanischer Stil, mint e nevet nálunk is Henszlmann irataiban kiválólag használta); mintegy azon értelemben, hogy a nyugati germán népek annak feltalálói, vagy hogy csak különösen mint sajátságos nemzeti műidomuk közöttök képeztetett ki. Az újabb vizsgálatok nyomán azonban kétségtelen, hogy az Francziaország keleti részeiben keletkezett, s ott valamint Angolországban azonnal nagy elterjedésnek és műveltetésnek örvendett, míglen Németországban jóval később ugyan, de teljesebben és rendszeresebben fejlődött ki. Ezen nevezet tehát némileg tágabb értelemben csak annyira volna jogosúlt, a mennyiben a frankok és angol-szászok germán eredetű népelemekből származtathatók. Jelenleg azonban már ezen elnevezést a tekintélyesebb német műirók sem használják. Legjellemzőbben fejezi ki a francziában általánosan használt, már fönebb említett: Stile ogival, és a német Spitzbogen-Stil, *csúcsívidom*. Csupán közértelműsége tekintetéből használom tehát itt nagyobbára a „gót idom" kifejezést.

bír, melyeknek kétségtelenül legszebb és legtökéletesebb példányai: a kassai dom és a pozsonyi sz. ferencziek egyházának sz. Jánoskápolnája *).

VI. A XVI-dik században végre a maig uralkodó, úgy nevezett *Renaissance Styl*, vagy is ujjá-szülntési ízlés lép az előbbiek helyébe. Olaszhonból, — hol a XV-dik században a classicai tanulmányoknak s ezek által az antik műízlésnek föléledtével az épitészet is, valamint már előbb a szobrászat és festészet, az antik hellen római műidomok utánzásához lát; — ezen irány, mely ott a többi mellett úgy is soha teljesen meg nem szünt, a többi művelt világban is elterjedt. Ezen antik idomoknak az ujabbkornak a régitől eltérőbb épületein szabad utánzással alkalmazása, s ehhez képest e feladatnak helyes és szerencsés megfejtése képzi a renaissance idom virágzásának első szebb korát. A XVII. és XVIII- dik században alkalmazása mind inkább a külsőségekben helyezve (mint vakolattal alakitott álpárkányzatok s áloszlopzati diszítmények stb), részint pedig ízetlen, túlságos czikornya által modorossá sülyedve, ezen kinövéseiben képezi az úgy nevezett késő renaissance, vagy barock és zopf ízlést (nálunk Henszlmann által közönségesen parókamodornak is nevezve).

*) Megjegyzendőnek tartom még, hogy ezen idomok korszakai itt csupán általánosságban, a műtörténelmi megállapodás nyomán hozvák fel; s hogy azért különböző országokra való alkalmazásukban, a kijelölt időhatárra nézve, többé vagy kevésbbé eltérhetnek, a mennyire a következő idomok bizonyos vidékeken előbb, míg másutt valamivel később kezdenek dívni, s e szerint azután előbb vagy később érnek véget is. Erre nézve általános szabály: hogy a román ízlés korszakától fogva közönségesen a nyugaton kezdődvén, keletfelé terjedtökben mind később jönnek elő. Keletkezésök első nyomát e szerint többnyire Francziaországban, legkésőbbi elterjedésöket Ausztriában és hazánkban találjuk; minélfogva azután az utóbbi helyeken szinte jóval tovább tartanak. Ezen időszaki különbség, tudomásomra is, olykor egész századot tehet hazánkban. De ha ezen tekintetben valamely vidékre nézve egy-két adat által tájékozva vagyunk, az épitészeti emlékek korának idomuk szerint való meghatározásában az eljárás, az eddigi tapasztalás szerint, általában oly biztos, hogy a műismerő keletkezésök meghatározásában alig tévedhet csak fél századot is; feltéve természetesen, hogy lényeges részleteik épen maradtak, s az iránt tájékozhatnak.

Ujabban korunk részint az antik formák tisztább és alaposabb felfogására és megfelelő alkalmazására törekvő úgy nevezett akademíai izlést, részint legujabban a középkori idomok értelmesebb utánzását tüzte ismét a müépitészet föladatául.

Jelenleg létező egyházaink, várkastélyaink és jelentékenyebb épületeink legtetemesebb része a XVII. és XVIII-században épülvén, vagy csak átalakíttatván, szinte ezen renaissance, még pedig késő renaissance vagy is barock modorban maradt fön. Mint ilyenek már sajátlag az építészeti emlékekhez kevésbbé számíthatók lévén, ennél fogva szorosan véve tárgyunkon kivül állanának. Mind a mellett egyik jelentékenyebb részöknek tekintetbe kell jönni már a régibb építészeti emlékek mellett is, a mennyire ezekkel összefüggenek, akár mint azoknak későbbi, ezen modorban való teljes vagy csak részletes átalakításaik (mi igen gyakori, például falusi egyházainknál, hol egy részök még gót idomban épült, míg a másik renaissanceban; vagy hogy csak átalakíttatott: például a hajó, míg a szentély megtartá eredeti idomát); vagy ha azoknak állhelyén, talán alapfalain vagy teljes falazatából alakulták. Más részöknek ha csak rövid megemlítését is megkivánhatják a müleirásban: részint kiválóbb müidomaik és alkatuk, részint netalán egyéb bennök előjövő müréezletek, mint falfestmények stb. Ezek felemlítése és előhozása mellett ekkép azután renaissance-kori középületeinknek és különösen egyházainknak csak egy kisebb része maradna el a tárgyalástól. Miért már önként kinálkozik, hogy ezeket is legalább névleg megemlítve, már most itt a többivel együtt összeállítva bírjuk. Erre nézve, ugy hiszem, a mint kivánatos, úgy elegendő is leszen, ha minden bővebb tárgyalás nélkül egyszerüen csupán a tárgy alakja s idoma megemlítésével, vagy a hol minden izlést nélkülöz és csupán szükségleti épület (Bedürfnissbau), ezen körülmény följegyzésével itt a többiek közt elősorolom.

Ez által már a jelen leirás mintegy általános *monumentalis statistikává* válik, mely a felvett és tárgyalt vidéknek összes, csak valamikép is a közönségesen fölül kitünő, köz és emlékezetes épitészeti és müalkotványai tüzetes följegyzését, leirását és jellemzését adja.

Mint ilyent pedig egyszersmind szerényen nyújtom azt a hazai történelem egyik adalékaúl; melynek politikai része mellett nagyobbára, s ezen részben különösen, ismeretlen és elhanyagolt müveltségtörténeti részletének hiányai kiegészítéseül, valamint nemzeti és egyházi müarchaeologiánk megalapitásaúl szolgálhat.

Az *egyéb müemlékeket illetőleg*, a mennyire ezek tárgyalása és leírása itt némileg magyarázatot igényelhet, elég legyen megjegyeznem: hogy valamint a különnemü épitészeti emlékek, valahányszor magasabb mübecsre emelkedtek, mindannyiszor a fönebb vázolt egyházépitészeti müidomok szerint — különösen román, gót és renaissance-idomban képezik kiválólag inkább diszítményi részleteiket, mintsem egyéb úgy is eltérőbb czélra szolgáló alkatukat; úgy szinte a többi müvészetek is, többé kevésbbé azon korszakok épitészeti idomai kellékei s ízlése szerint alakulnak; sőt ezen épitészeti idomok jellemző alakitásában tényező részt vesznek; példaul a szobrászat, festészet, a mennyire diszítményeiket a felvett stilben képezik. Más irányban a mütörténet ezen részlete egyfelül ismeretesebb, például a müvészi iskolák és korszakok jellemzését illetőleg, másfelül pedig sokkal határozatlanabb, mintsemhogy a biztos ismertető vonásokat röviden teljesen előadni, sőt azokat minden nyomon alkalmazásba venni lehetne. Ezen tekintetben úgy is épen csak a jelentékesebb jöhet egy vagy más irányban figyelembe; mit sokszor inkább a történelmi és archaeologiai érdek, mintsem a mübecs gerjeszthet csak iránta; és a hol az előbbi is hiányzik, magától értetődik, hogy ezen tárgyalás feladata nem lehet, például minden kastély vagy egyháznak nagyobbára a középszerüségen is jóval alúl maradt festvényeit, vagy az utóbbinak közönségesen legalább is két vagy három oltára képeit és szobrait ismertetni vagy csak számba venni is. Hol a ritkább esetben ezek csak némileg is figyelmet igényelhetnek, mindenütt becsökhöz képest tekintetbe jöttek.

Kitünő gondot igényelnek e mellett az egyházainkban előjövő régibb *síremlékek.* Bár mily csekély legyen erre nézve a vizsgálat eredménye, még is egy és más irányban nem épen jelentéktelen. Azon néhány síremlék is ugyan, melyet itt, még

többé vagy kevésbbé épen föntartva, vizsgálatom nyomán fölmutathatok, a későbbi korból, s nagyobbára csak a XVI. és XVII. századból való; ámbár számosabb és régibb sírkövek nyoma is több helyütt feltünt [1]). De a fenmaradt csekélyebb rész is még mindig nem egy érdekes adatot szolgáltat; és pedig nem csak, vagy inkább nem annyira a képző és szobrászati müvészetre; de előállitásaik által leginkább a *jelmez* (costume) történetére, czímereik és feliratakaikban pedig az általános történet mellett különösen a *családiratra*, *heraldikára* és *archontologiánkra* nézve is; mely tekintetben, ezen kiválólag parlagon hagyott irodalmi ágainknak, az eddig kevés figyelemre méltatott síremlékek gyakran egyedüli kútfőiül szolgálhatnak. Ezt tartottam szem előtt, midőn azoknak jelentékenységökhöz képest minden nyomon, részletes leirásába ereszkedem, különösen a czímerek, családtani adatok stb körülményesebb előadása és taglalása, valamint a síriratok s általában más emlékeken előjövő föliratok hű feljegyzése által [2]).

Szándékom általában ezen utóbbi tekintetben: az átvizsgált vidék *összes monumentalis föliratainak összegyüjtése* és *közlése*. Ez által leirásom hazánk fölirati gyüjteményeül, egy eddig szinte hiányzó hazai *corpus inscriptionum*, *epitaphiorum* első kezdeteül, alapjaúl és kútfőjeül szolgálhat.

Hasonló kiváló figyelmet véltem fordítandónak az egyházi müarchaeologia tekintetéből is különösen érdekes *liturgiai eszközökre*; minők a régibb, nagyobbára úgy is mügonddal s izléssel készült, olykor müvészileg alakított *kelyhek*, *keresztek*, *monstratoriumok*, *ereklyeszekrények*, *keresztelőmeden-*

---

[1]) Így például egy helyütt (lásd Fölső-Bárt) az egyház küszöbétől fogva a toronyig fölvivő lépcsők fokai merő sírkőlapokból állanak, melyek a roskatag régi egyházból, midőn a múlt században helyébe a mai épült, e czélra alkalmaztattak. Ily kíméletlen vandal eljárásra a múlt századok ujabb építkezései fájdalom csak igen is gyakran adtak alkalmat.

[2]) Hogy ez egyébiránt nem terjeszkedhetik a sajátlagi monumentalis érdek határain túl, mely nálunk mintegy a XVII-dik század végeig tarthat, magától értetődik. Feladata tehát későbbi vagy épen közönséges sírkerti feliratok gyüjtése nem lehet. Ámbár egy és más nevezetesebbet, különösen az egyházakban levők közöl az összefüggő leirás végett a későbbi korból is itt-ott fölvettem.

czék, lámpák, harangok, söt *öltönyök, szövetek* stb, valamint a világi czélokra szolgáló más e nemü *ékszerek*, melyek mint fönsőbb mesterségek tárgyai: öntött vagy ötvösi érczmüvek, hímzések stb, általában archaeologiai érdekkel bírnak; de e mellett még gyakori feliratalk is, olykor a muralis palaeographiánál is nem kisebb érdeküek. Ámbár ezen a mezőn sem kecsegtethetem magamat dús aratás reményével és sükerével; még is azon egy két kehely is, harang stb mi még itt-ott fönmaradt, ha nem kiváló müereklye is, de a mellett hogy a többi elenyészetre gyaníttatni enged, épen a legrégibb, legnevezetesebb feliratokat szolgáltatta már eddig is, melyeknek gyakran homályos és töredezett maradványai is a bővebb tárgyalást, melybe ittott a tárgy érdekességénél fogva mélyebben ereszkedem, megérdemelni látszottak.

Őszintén megvallom ugyan, hogy épen az utóbbi tárgyak közöl egy és más rejtezkedő, talán épen egy-egy régibb harang is kikerülhette figyelmemet. Ámbár ezt meggyőződésem szerint valószinünek nem tartom, de még is az ellenkezőt sem állíthatom teljes bizonyossággal. E tárgy vizsgálata olykor nem csekély nehézségekkel jár. Magas tornyok rozzant, kitöredezett lépcsöin, de söt ezeknek teljes hiányában a harangállványokig és ezekre feljutni, gymnastikai, nem pedig archaeologiai ügyességet kíván. De ezen akadály még is csak ott jött tekintetbe, hol eleve gondos tudakozódás után, melyet sehol egy irányban sem hagytam el, bizonyos lehettem a felöl, hogy semmi eredményre sem számíthatok: a harangok például jelentéktelen ujabbak. Mire nézve legtöbbször úgy is illetékes hiteles tanuság, gyakran az egyházlátogatási könyvek adatai is minden kétségen kivül helyezhettek *).

*) Nem lehettem e végett szinte tekintettel azon szorosabb feladatra, melyet ezen irányban az újabb egyházmütörténeti vizsgálat maga elébe tüzött, a tárgynak statistikai teljes összeállítása eszközléseül, például valamennyi harangnak felirata, súlya, mértéke, hangfokozata stb följegyzését és ismertetését ajánlva. (L. Quast és Otte: Zeitschrift für Christliche Archaeologie. I. köt. I. füz. és Otte: Glockenkunde). Nézetem szerint ily körülményesen kimerítő részletek inkább a tárgy monographiájában foglalhatnak majd helyet nálunk is idővel, ha ezen tanulmányok már egyszer kifejlődtek.

Fel kellett hagynom többnyire a sírboltok vizsgálatával is. Tudvalévő, hogy kivéve talán a legújabban épült egyházakat, a többiek, még a múlt században keletkezettek is, nagyobbára ellátvák sírboltokkal; sőt részben sok helyütt még a régibb egyházaknak, melyek helyébe épültek, sírboltjait megtartották. Vizsgálatuk tehát több tekintetben érdekes lehet; csak hogy nem csekély nehézségekkel jár. Legtöbb helyütt az ismeretes józsefi rendszabály következtében nyilásaik befalaztattak, vagy csak azóta a födöző kőlapok érintetlenül maradtak. Ezeknek tehát kinyitása, a sírkőlapoknak százados helyökből való fölemelése, az üregeknek *), hogy hozzájok férni lehessen, hosszabb időt igénylő szellőztetése tetemesebb fáradságot, segélyt s időt igényel, mint a mennyit tárgyunk tekintetében, a legtöbb esetben kétes eredménynél fogva, megérdemelhet; számba véve természetesen azt is, hogy az ily vizsgálatoknak a vallás és emberiség-parancsolta kegyelet határait túllépni nem lehet, s a még épen föntartott koporsók tekintet nélküli feltörésének, vizsgálatának stb neki nem eshetünk. Vizsgálatuk azért továbbra is még nagyobbára csak egyes alkalomszerű esetektől függhet, és ezektől kell majd elvárnunk — ha egyszer ezen tanulmányok köz figyelemben részesülendnek — minden egyes esetben az előjövő érdekes találmányok följegyzését és ismertetését. Ugyan ez az eset az őskori földalkotmányokra és pogány sírhalmokra nézve, a mennyire vizsgálatuk még nagyobb előmunkálatokkal, földfurással és terjedelmes ásatásokkal jár; s ennél fogva méginkább külön tüzetes foglalkozás feladata. A hol ez már megtörtént vagy épen a kéz irányában állva megkisérthető volt, ott a vizsgálat eredményéről ehhez képest szólok; másképp eleve felfödözésök és ismertetésökkel kellett megelégednem.

Nyilatkoznom kell még ezen leirás *történelmi részleteiről* és *adatolásáról*. Önkint értetődik ugyan, hogy a müemlékek tárgyalásában lényeges kellék azok keletkeztének, átalakításaiknak, s általában viszontagságaiknak történelmi bi-

---

*) A régibb egyházakban rendszeres sírboltok helyett többnyire csak egyes sírüregek léteznek, külön nyilással, melyet a talajba alkalmazott sírkövek födnek.

zonyosságu és hitelességü adatokkal ellátott meghatározása és kimutatása. Ellenben szinte ismeretes, hogy ezen eljárásnak, különösen nálunk, csak ritka esetben lehet helye, miután müemlékeinkről szóló kevés határozott és egyenes adatot bírunk.

Ezek hiányában tehát többnyire csupán mellékes, tájékozó adatokra szorúltunk. Ilyeneket szolgáltat már általában a helytörténet, melynek adatai különösen illető épitészeti emlékei iránt is tájékozhatnak.

E szerint minden helynél szükségesnek vagy csak kivánatosnak látszott a felőle előjövő *első ismeretes és egyéb nevezetes adatokkal* tájékoznom magamat és olvasóimat. Ezen tekintetben pedig már egyéb régibb részletesebb hely- és kortörténeti emlékeink hiányában forrásul leginkább okirataink szolgálhatnak, úgy is, mint a melyekben a legbiztosabb és leghatározottabb adatokat találjuk. Legelül tehát minden helynél ott találandja az olvasó a kútfő idézetével följegyezve azon évet, melyben a hely okiratilag vagy egyéb történelmi adatok nyomán tudomásunkra először említtetik *); valamint e mellett, a hol szükséges vagy csak alkalmas volt, egyéb rá vonatkozó okirati és történelmi adatok idézését. Mi által egyszersmind, ugy vélem, ezen leirásom általánosabb *régi történelmi helyiratunk* megalapításához is lényeges adalékkal járul.

Kiváló figyelembe jönnek ezen fölül azután azon sajátlagi határozottabb adatok, melyek egyenesen épitészeti és müemlékeink ha nem keletkeztét, úgy legalább azok létezését említik; milyenek az illető helyek várairól, várkastélyai, egyházai és plebániáiról, söt a plebánosokról is stb szóló

*) Ez alatt természetesen nem kell azt érteni, mintha az illető hely épen csak az idézett évben keletkezett volna; ha csak ezen körülmény világosan nem említtetik. Ismeretes hogy az első századokból, különösen a tartárjárást megelőző korból, aránylag csak igen kevés okiratunk maradt fön. A legtöbb helynév azért csupán a XIII-dik és következő századok okirataiban jelenik meg először, ámbár ezen helységek legnagyobb része már ezelött régen létezhetett, söt létezett is, mint ezt épen ezen későbbi okiratokból is észrevehetjük, melyek már is nagyobbára ezen népesített helységek változott birtokjogi viszonyairól szólnak, vagy az előbbi régiebbek megerősitéséről tudósítanak, midőn neveiket alkalmilag felhozzák.

adatok, miután az utóbbiak implicite szinte a létező egyház mellett is tanúskodhatnak *).

Ezen adatokat már nagyobbára okmánytárunk, *Fejér György* ismeretes *Codex Diplomaticus Hungariae* czímü gyüjteménye mellett egyéb ismeretes kiadott kútfők szolgáltatják, melyek, valamint az egyéb, belátásomra álló történelmi forrásokból merítettek, az olvasó belátására is minden nyomon idézvék. Ámbár e mellett nem egy ismeretlen adatot is

*) Nevezetes ezen tekintetben az itt következő első közleményekben folytonosan mint kútfő használt Pázmányféle egyházi összeirás jegyzéke, melyben az említett főpap régibb okiratok nyomán a megyéje és hatósága alá tartozó összes plebániái s az ország egyéb apátságai és prépostságai sorozatát névszerint előadja. Kiadva először Pozsonyban 1629-ben az: Acta et Decreta synodi dioecesanae Strigoniensis authoritate II. ac R. D. Petri Pázmány Archiep. Strigoniensis celebratae Tyrnaviae A. D. 1629 die IV. Octob. czímü könyv mellett, mint Appendix prima de Dioec. Strigon. Ezután többször (Lippai által 1649, Szelepcsényi által 1667. kiadva) megjelent, ujabban Péterffy Concilia gyüjtőmüvében (II. köt. 233. s köv. lap.) Pázmány saját kezével javított példányából, mely szerint azért idézem is folyvást „Pázmány jegyzéke Péterffynél" czím alatt, az illető kötet- és lapszámmal. Ennek tárgyunkra nézve jelentékeny érdemében megjegyzendő, hogy Pázmány, nyilatkozata szerint (idézett h. 266. l.) ezen jegyzékek szerkesztésére régibb iratokat használt: ad quae mihi facem praeferunt — úgy mond — Statuta Capituli Strigoniensis Anno 1397. firmata. (Valószinüleg az, mely Batthyány, Leges Eccl. III. 297. és Fejér, Codex Dipl. X. 2. 506. kiadva olvasható), antiquissimae item ac bonae fidei scripturae. Különösen itteni legközelebb érdeklendő tárgyunkra nézve: Antiquissimae notae — úgy mond — regestum, quo consignantur Parochiae omnes — állott előtte. Minél fogva gyanítani lehet, hogy ezen összeirás is legalább a XIII-dik és XIV-dik századból származhatott, s a benne előjövő egyházak tehát ezen korba és részint valószinüleg még a XII-dik s előbbi századba helyezhetők. Pázmány jegyzékének felhozása mellett tehát mindenkor érthető, hogy az illető plebániai egyház, melyről tanúskodik, nem csupán korabéli, de körülbelül már a XIII. században és legalább is a XIV-dikben létezett. Hasonló érdekü az ezen leirás első részleteiben előjövő plebániákra nézve, a Fejérnél Codex X. 8. 313. l. kiadott 1390-diki okirat, melyben a pozsonyi főesperesség alá tartozó csallóközi és Pozsony vidéki plebániai egyházak nagyobb része bizonyos egyházjogi kérdésnél fogva elősoroltatik.

sikerült előhoznom, különösen a tárgyalt vidék egyházi és családi levél- és kézirattáraiból, mint helyén az ezekre is utasító idézetek tanusítják. Erre nézve a ritkábban előjövő régibb *kiadatlan okiratokon* s egyes *monumentális feliratokon* kivül, különösen megemlitendők az úgy nevezett „*Visitatiók*", vagyis egyházlátogatási hiteles jegyzőkönyvek, a plebániák kézirattáraiban gyakran lelhető illető *egyházak* és *plebániák történetei*, *emlékiratok*, *anyakönyvi* s egyéb mellékes *följegyzések*. Ámbár ezen utóbbi iratok, mint a rendszeres visitátiók stb a régibb egyházaknál is többnyire csak a XVII. század második felétől, az újabbaknál pedig a XVIII. századtól kezdve maradtak fön; tehát azon korból, mely a sajátlagi müemlékek határán túlesik; mindamellett nem egyik föntartotta még az előbbi egyházépületeknek — melyek helyébe ezen korban nagyobbára újak épültek — emlékezetét, rövid leirását, vagy csak egyes, többé vagy kevésbbé érdekes adatokat ujításaik s átalakításaikról, s általában az újabb egyházak keletkezte idejéről. Mindezek tájékozhatnak még a müemlékek iránt is; és ezek tüzetes vizsgálatában már általában különös becscsel bírnak. Valamint ezen érdekes források vizsgálatát azért sehol sem mulasztottam el, úgy a leirásban is, a hol szükséges volt tárgyamra, folytonosan idézem *).

A leiráshoz, mintegy áttekintéseül, hozzá mellékeltem minden tárgyalt vidék külön *monumentális müarchaeologiai térképét*, melyen mindazon helyek följegyezvék, de csupán csakis azok, melyekben építészeti emlékek s ezek a legtágabb értelemben előjönnek; úgymint: *őskori földalkotmányok, sírhalmok*, *római maradványok*, *várak*, *várromok, egyházak*, *kolostorok*, *várdák*, *kastélyok*. Minden tárgy ismét s

*) Kedves kötelességet teljesítek, midőn ezennel egyszersmind mélyen érzett nyilvános hálámat kinyilatkoztatom és köszönetet mondok *lelkésztársaimnak* azon megelőző részvétteljes ügyszeretetért és liberalitásért, melylyel ezen vizsgálataimban egyházaik körül mindannyian kivétel nélkül a legnagyobb segélyemre voltak: előtárva és belátásomra helyezve egyházaik müemlékeit, és a plebániák kézirattárait; s általában helyismeretökkel és magyarázataikkal tájékozva egyházaik történetében; gyakran ezek felől egyéb érdekes hagyományokat is stb közölve.

annak *műidoma* — ha t. i. ilyennel bír — könnyebb áttekintés végett a térképen bizonyos jellel van meghatározva, melyek magyarázatát a térképen találandja az olvasó. E mellett többnyire a fölvett vidékkel határos helyek nevezetesebb emlékei is megjegyezvék. A szemlélő ez által is világosabban tájékozhatja magát az előjövő építészeti bizonyos határozott idomok és tárgyak elterjedése és összefüggése iránt. A térképeket pedig olyan újabb és régibb példányok nyomán készítettem, melyeket az illető tárgyak, példaul: egyházak, várak, romok stb megjelölésében legkimerítőbbeknek találtam [1]. A tárgyak kipuhatolásában e végett mindenütt nem csak hogy beutazva a vidéket személyesen vizsgálódtam, de régibb s újabb összes helyírataink adatait is gondosan fölkerestem és használtam; s az általok említett rommaradványok, vagy ezeknek ma már elpusztúlt söt ismeretlen állhelyei iránti s a táj lakóinál tudakozódtam; értesítéseiket, valaminta hagyományokat és népmondákat különösen tekintetbe vettem; úgy hiszem pedig, hogy mindezt a szükséges kritikai vizsgálattal is párosítottam. A hol e szerint valamely kérdésben levő tárgynak, például várromnak, régi egyháznak vagy kolostornak bizonyos nyomát és állhelyét kitudnom nem lehetett, vagy általában az e felől szóló adatok határozatlanoknak söt kéteseknek látszottak, ott a tágyra mint kétesre a térképen kérdőjellel figyelmeztettem, valamint a leirásban, a róla emlékező kútfők idézete mellett, ezen körülményt följegyeztem [2].

---

[1]) Az itteni első közleményeimben tárgyalt vidékre nézve az esztergomi érseki megyének Mathés J. által készített, és Jordánszky Elek püspök s kanonok által 1822-ben kiadott „Mappa Archidioec. Strigonien.“ térképét használtam, mint az egyházak, de más tárgyak megjelölésében is tudomásomra a legkimerítőbbet.

[2]) Ezenfölül, úgy tartom, felhagyhatok itt eleve azon, úgy is inkább helytörténelmi, mintsem műtörténelmi emlékek leirásában követendő eljárással, melyet ezen a téren is legújabban az e nemű szakirodalom oly szerencsésen megkisérlett, és különösen a hasonló angol és német helytörténelmi monumentális és műarchaeologiai irodalom nagy sükerrel követ: adván, például, az illető egyes hely, vár, egyház stb ismertetésénél és leirásánál mindazon önálló munkák, valamint az egyes szétszórt, időszaki lapokban és gyűjtőművekben megjelent leirások ismertetését, melyek bár mily tekin-

A mi még a leiráshoz mellékelt néhány *rajzot* illeti, mondanom sem kell, b ogy a monumentális leirásnak egy más lényeges kellékét a jó müábrák és rajzok teszik. Ezen tekintetben azonban leginkább kellett a kezdet nehézségeivel küzdenem, tekintve az ily vállalatnak, különösen szakértő

---

tetben a tárgyra vonatkoznak, sőt e mellett a tárgyat előállító összes rajzok és képek kiadásai felsorolását, valamint ezeknek és az előbbieknek kritikai becslését: mint ezt legközelebb például a bécsi Régészeti Társulat Évkönyveiben is egyes várak leirásában a nagy tudományu Feil által valóban példányszerüleg foganatba véve látjuk. A mily kivánatos ez magában, sőt egyes monographiai kimerítőbb tudományos tárgyalásoknál ma már valóban elkerülhetlen kellék; úgy még is tárgyunk, mely sajátlag csupán a műemlékek leírásával s általánosabb monumentális statistika összeállításával foglalkozik eleve, ezen, a munka folytán már is igen ingerlőn kinálkozó terjedelmes, alapos eljárástól önkényt visszatartóztatott; vagy hogy azt csak bizonyos szükebb korlátok közé szorította. Mert a mellett, hogy egy részt a jelentéktelenebb helyeknél az adott egy-két kútfői adattal a tárgy felől szóló alapforrások legtöbbször teljesen ki vannak merítve; úgy a nevezetesebb és érdekesebb tárgyaknál igyekeztem a felölök szóló alapforrásokon kivül, mind azon nevezetesebb leirásokat is megnevezni, melyek eddig a tárgyat többé vagy kevésbbé tüzetesen tárgyalták; a legtöbb közölök már úgy is, a tárgy természeténél fogva, a leirás között tárgyalásba vagy csak idézetbe jött. Ezzel pedig, úgy hiszem, hogy amaz alaposabb kimerítő irány érdekében a legszükségesebb, hahogy nem ennél is több, megtörtént; s a mi még masodrendü ezentúl főemlítetlenül maradt, az sajátlag csak ezen tárgyak külön monographiájánál jöhet még tekintetbe, sőt kell hogy jöjjön. Mert ismeretes hogy a történelmi disciplinákban annyira honos plagium sehol sem uralkodik inkább, mint az annyira gyakori helyleirásokban, melyekben, majdnem kivétel nélkül, folyvást lelkiismeretlenül utánirva látjuk akár huszadszor is ismét csak azt, a mit egy kézikönyv gyakran mellékesen igazat elég félszegen, vagy hibásat hamisan elmondott. Az ilyenekét, ha egyszer végeztünk velök, midőn épen utunkban állottak s mintegy tárgyunkba ütődtek, nem lehet itt czélunk még valamennyi kézikönyvön át üldözni: kijelölve mindannyit, a hol az adat újra világot látott. Elég, úgy hiszem, ha azt mindenkor az alapkútfőben kimutatom, honnét a többiekbe átment; s úgy tartom, hogy valamint ezt iratomon át mindenütt, a hányszor szükséges volt, lelkiismeretesen teljesíteni igyekeztem, úgy meg is történt.

egyéneink, építészeti műrajzolók hiányában nehézséges és költséges voltát; minél fogva azt a megkivántató arányban első közléseimben eddigelő nem vagyok képes foganatba venni. Ily rajzok egyébiránt a müleirásban a szakavatott műértőre nézve tudvalevőleg úgy is inkább csak a ritkább, ismeretlenebb és eltérőbb alakitásu tárgyaknál szükségesek, s nem annyira a műtörténeti, mint inkább műbecsü alakításoknál kivántatnak. A müismerőre nézve ugyanis a közönséges, ámbár műtörténeti tekintetben mindig becses, román vagy gót idomú egyszerű falusi egyház ismeretesb alakját előállító ily rajz teljesen felesleges lehet.

Általában pedig ezen irányban az eltérőbb alakítású és ritkább tárgyaknál is inkább a műértelmet fölvilágosító rajzokra, mintsem festői érdekes előállításokra levén tekintet, a legtöbb esetben egyszerű épitészi alaprajzok, átmetszetek s a jellemzőbb részletek vázlatai megteszik a legszükségesebb szolgálatot. Ezek előállítására, valamint egyes emlékek és különösen palaeographiai hü előállítást kivánó feliratok rajzai közlésére törekedtem leginkább, bár mint kivántam volna is egyébkint emlékeink rajzait más bővebb történeti, s a nagyobb közönséget is érdeklő és képző irányban már most ezen leiráshoz mellékelni, melynek bizonyára nem egy tekintetben előnyére, söt díszére válhatott volna. Idővel azonban, ha ezen igyekezeteimnek kedvez a süker, és méltánylásban részesülnek, minden tekintetben megfelelő kimerítőbb rajzok s ábrák által volna szándékom műemlékeinket illustrálni, hogy ez által is a még fenlévő, de már is naponként tünedező történeti és műemlékeinket nem csak megfelelő leirásban de előállításban is föntartva bírjuk és ismerjük.

Tekintve végre a müleirás azon nehézségeit, melyeket a nyelvünkön e részben szokatlan söt ismeretlen műszavak és kifejezések s általában az úgy nevezett műnyelv használata a szerkezetben s ennek olvasása és közértelmességére nézve okoznak, meg kell jegyeznem, hogy ebben nagyobbára szorosan eddigi irodalmunk ezen szakában előjövő műszavakkal és kitételekkel éltem, mint azok különösen Henszlmann Imre által nyelvünkön eddig egyedül álló e nemü szakiratai ban

használtattak [1]), innét már részint irodalmunkban ismeretessé lettek, részint újabb szótárainkba is átmentek. E mellett figyelemmel voltam szótárirodalmunk egyéb idevágó régibb s ujabb anyagára, különösen müszótárainkra [2]), valamint régibb s újabb e nemü — mindössze is egy-két iratra, mint például Molnár [3]) és Beregszászi [4]) munkáira. Miután azonban ezen, már némileg használatban levő szók jó része is keletlenebb, mintsemhogy a legtöbb esetben a köz értelmesség tekinteténél fogva mindenkor sükeresen használható volna; más részt pedig e nemü terminologiánk még távolról sem meríti ki azon jellemző dús münyelvet, melyet az angol, franczia és német e szakbéli tankönyvekben és leirásokban oly mesterileg használva és alkalmazva találunk; sem pedig az övékhez hasonló leirásokat nem birunk, honnét a kifejezést tárgyunkra alkalmazni lehetne; annál kevésbbé birjuk pedig ezen münyelv kimerítő glossariumait, melyek által az olvasó számára a magyarázat eszközölhető volna [5]): kényteleníttettem olykor a hiányzó vagy pedig eddig igen kelletlenül és értelmetlenül alakított nem egy mükifejezésünk helyébe újat s megfelelőbbet használni, ebben leginkább az előbb említett glossariumok értelmezéseihez alkalmazva magamat; általában pedig az ilyenekben leginkább a köz értelmességre törekedtem. De mind ezeknél, mind pedig amazoknál igyekeztem különösen iratom kezdetén a nehezebben érthetők mellett úgy a szakértők mint az avatatlanok számára a jellemzőbb és kifejezőbb

---

[1]) Lásd: Kassa városának ó-német stílü templomai. Pest. 1846; és más időszaki és gyüjtőművekben, mint: Szerelmey, Magy. hajdàn és jelen, Vahot: Magy. föld és népei, Erdélyi: Szépirodalmi szemle, Magy. Akad. Értesítő, megjelent értekezéseit.

[2]) Például a legújabb és legteljesebb: *„Német-magyar Tudományos Müszótárra.* Pest. 1858."

[3]) Régi jeles épületekről. Nagy-Szombat 1760.

[4]) Az építés tudománya. Debreczen 1819. Az épületre teendő fedelek ismerete: U. o. 1846. Az épületek erős és alkalmatos volta. U. o. 1825.

[5]) Minők például Otte legújabb német, franczia, angol, latin glossariuma: Archäeologisches Wörterbuch. 1857. és Bell: Alterthümliches Wortregister der Baukunst, englisch-deutsch stb. 1855. London.

idegen müszót, zárjel közt adni, vagy közben helyenkint magyarázatúl használni. Szóval, ismételhetem némileg — t. i. mutatis mutandis — azt, mit ez en tárgyban nyelvünkön mintegy első elődöm a derék Molnár János egy század előtt már elmondott „A régi jeles épületekről“ XXIV. lap: „Azt is meg kell vallanom hogy egy-két szóban sem Paris Ferencztől, sem Csétsi Jánostól tanácsot nem kértem, mert nem csak ők szoptak magyar tejet: ez egy; más az hogy, míg mind ki nem hányjuk az idegen népektől hozzánk került szókat, addig egy-két szózatért engem senki pörbe ne keverjen.“ A többit majd közléseim folyamán vagy talán végén adandó glossarium pótolhatja addig is, míg á tan kézikönyveire nyelvünkön szert tehetünk. Magát a sajátlagi münyelv alkotását és keletét csak a műgyakorlat s a műtörténeti tanulmányokkal való bővebb irodalmi foglalkozás fogja majd idővel érvényesíthetni.

1.

CSALLÓKÖZ MŰEMLÉKEI.

Müemlékeink ismertetését *Csallóköz* müemlékei leírásával kezdem meg, mely szigeti helyezeténél fogva mintegy különvált vidéket képez.

Előre bocsátom a táj rövid ismertetését, mi által tárgyunk kellő fölfogására több nevezetesen tájékozó szempont kinálkozik.

Csallóköz a Duna folyam s egyszersmind hazánk legnagyobb szigete. Kevéssé Pozsonyon alúl kezdődvén és Komáromnál végződvén, az úgy nevezett Öreg- vagy Nagy-Duna s ennek egyik kisebb, Érsekujvári-Duna név alatt ismeretes ága által képeztetik. Hossza $11^1/_4$, szélessége 2—4 mérföld. Felső nagyobb része Pozsony megyéhez, az alsó Komáromhoz tartozik. Összesen mintegy 146 kisebb-nagyobb helységet és 75 pusztát vagy majorságot számlál. Ezek között néhány kisebb mezővárost is. Az egyetlen nevezetesebb, de már is Csallóköz legvégső szögletében álló hely Komárom városa és vára,

melynek leírását ennél fogva, mint általában a jelentékenyebb helyekét, egyáltalában külön közleményül tartom föl. A lakosság száma megközelítőleg 85,000-re tétetik. E közöl vallásra nézve mintegy 60,000 katholikus, körülbelül 2000 evang., 18,000 reformatus, néhány görög n. egyesült s 5000-et jóval túlhaladó zsidó. Nyelvre nézve lakói, kivéve talán hat helységet Pozsony közelében, melyekben németek és magyarok is vegyest laknak, a többiben tisztán magyarok. Kevéssé eltérőbb nyelvkiejtésöknél és kinézésöknél fogva lehet, hogy talán szinte nemzetünk egyik különváló sajáteredetiségü népfaját képezték *), ámbár jelenleg lényegesen eltérő jellemzőbb vonások nem igen különböztetik meg többi népünktől.

A vidék földviszonyai szigeti helyezetéből merülnek föl: hegység, kőrétegek söt jeletékenyebb halmok nélkül, nagy folyamokkal körülvett, vizek és mocsárokkal átmetszett sík földet képez. Felső nyugatéjszaki része, emelkedettebb fekvésénél fogva, s hol a dunaágak vízerei elapadtak, a többinél szárazabb, homokos és kavicsos; egyébkint számos egymásra következő falvakkal sürün népesített s meglehetősen müvelt. Alsóbb keletdéli része ellenben többnyire a Vág, Dudvág és Duna áradásainak kitéve, mélyebb mocsáros és lápos térségeket mutat; és egymástól már is jóval távolabb fekvő nagyobb helységeivel, terjedelmes pusztáival, rét- és legelőivel némileg hazánk alföldi síkságához hasonlít.

Csallóköz *történetét* söt annak *történeti idő előtti* korát illetőleg — miután ezen utóbbi korbéli habár kevés müemlék maradványaival is találkozunk — nem lehet itt feladatom ezen még legalább az utóbbi tekintetben kétes és azért tüzetes kritikai vizsgálatot igénylő tárgyba terjedelmesen ereszkednem. Általában felvehető már ugyanis, hogy a mi hazánk előkoráról, különösen annak ezen részéről a vizsgálatok által érvenyesíttetett, az nagyobbára Csallóközre is alkalmazható lesz; és ha e mellett, az ez iránt különösen föltünt véleményekre

*) Hogy Csallóköz alsó vagy Komárom megyei részét a honfoglalás alkalmával kún népség szállotta meg, ismeretes Anonymus B. R. N. XV. fejezetéből. Bövebben tárgyalom ezt az Új M. Muzeum 1858. foly. 483. lapján Magyarorsz. XIII. századi helyirata czímü értekezésemben.

itt röviden utalok, abban is hagyhatom ezek bővebb taglalását; vajjon például: Csallóköz ősnépe a *Ptolomaeusnál* említett *Cituok* voltak-e? mint azt *Lazius* (De republ. Rom. lib. XII. 1131. l.) Csallóköz latín „*Insula Cituorum*“ elnevezésénél fogva vélte. Vagy hogy az szinte a *Skythák* egyik laka volt, mint ismét *Aventinus* (Annal. Boi. lib. I. 36.) Csallóköz német „Schütt“ nevénél fogva vélekedett. *Cluver* (Germania Antiqua III. 123.) ellenben itt a *Quadok* régi székhelyeit keresi; míg *Bonfinis* (Hist. Ung. Dec. I. lib. 9.) véleménye közelebbi időbe vezet: szerinte ugyanis Csallóköz volt volna azon hely, hol a Nagy Károly alatt legyőzött *Avarok* végső menedéket kerestek. *Bélnek* (Notitia Hung. II. 318.), ki kétségbe veszi, hogy itt akár a Cituok, Quádok stb, akár csak a rómaiak is laktak volna, Bonfinis vélemenyét különösen Csallóköz őskori földalkotmányai erősíteni látszanak, melyeket a nép, úgy mond, maig *Tatárülléseknek* nevezvén, azok szerinte az avarok ismeretes táborhelyei, az úgy nevezett *avarringek* maradványai volnának [1]). De leírásunk folytán az illető helyeknél látni fogjuk, hogy épen úgy jönnek elő Csallóközben még más alakzatú őskori földalkotmányok, sírhalmok, valamint római építvények némely maradványai is, melyek tehát a vidék őskori történetére nézve is egy vagy más irányban még bővebb világot deríthetnek [2]).

---

[1]) Lásd ezek bővebb magyarázatát Ipolyi: Magy. Mytholog. 129. s követk. l.

[2]) Még mélyebben, sajátlag a hitregei őskorba vezetnek „*Csallóköz*“ s ennek egymás regés: „*Aranykert*“ nevét magyarázó népies hagyományaink és regéink, melyeket már a Magy. Mythologiában 65 és 98. ll. előadtam, és e helynév jelentésének bővebb magyarázataira is vonatkoztam. Sajátságosan jön elő szinte Marsili „Danubius Pannonico-Mysicus“ nagyszerű ugyan, de hibákkal teljes művében (I. 28. l.) Csallóköz német nevének félreértett és magyar nevével fölváltott magyarázata: „Schitt (így írja) quasi insulae deceptionis vel Labyrinthus quidam, eo quod totae quasi paludibus sint inundatae, inter quas iter facientes a via recta declinare solent, ita ut dum in viam redire quaerunt, aquis undique clausos se videant, et nisi magno vitae cum periculo exire nesciant.“ Bél i. h. ellenben Aventin fönnebbi véleményét czáfolva mondja, hogy a hely német Schütt neve a Duna elleni védgátak földhányásaira vonatkozik.

Az ismeretesebb történeti korra nézve már bízvást fölvehetjük, hogy a közeli Pozsonynyal együtt Csallóköz is honunk azon vidékei közé tartozott, melyeket a magyarok mindjárt Pannonia meghóditásával elfoglaltak és megtelepítettek. Az egyes helyeknél alább fölhozandó okirati adatok erre nézve is elegendő támpontokat szolgáltatnak; valaminthogy a helynevek is erre látszanak utalni, például egy: *Villa Árpád* és *Árpádsoka*, *Villa Vitéz*, *Bálványvíz* stb, söt *Bös*, talán eredeti *Bessenyö*, *Várkony* pedig *kún* telepre, hahogy az utóbbit nem veszszük még egy előbbi *Varchonita*, tehát *avar* vagy *várkún* népségi telepnek (l. ezeket Bős, Padány és Várkony nevek alatt bővebben adatolva). A vidék népies hagyománya és különösen egyik terjedt szent legendája, melyet, építészeti műemlékeink tekintetéből is érdekes levén, még alább közölni fogok, oda mutat, hogy már sz. István apostoli buzgóságát és a hittérítést ezen a vidéken is gyakorolta, söt benne számos egyházat alapított volna. Okmánytárunknak a leirás folytán gyakran idézett adatai fölös számmal tanúsítják azt is, hogy Csallóköz felső részének lakosai és tére sajátnevü, úgy nevezett Kisebb-Pozsony vármegye vagy Csallóköz vármegye — Comitatus Posoniensis Minor, Comitatus de Minori Posonio vagy de Csallóköz — hatóságot képezve (mely azonban úgy látszik Pozsony vármegyének csak kiegészítő része vagy kerülete lehetett), nagyobbára a pozsonyi várhoz tartoztak; és az úgy nevezett várjobbágyság — castrenses, jobagiones castri - viszonyában voltak; valamint ismét Alsó-Csallóköz népessége eleinte nagyobb részt hasonló minőségben a komáromi várhoz tartozott. Az első századok gyakori nyugati háborúi folytában, ezen fő helyek megszállása és ostroma esetében, gyakran lehetett lakóinak alkalma vitéz szolgálataikat kitüntetni; ennek következtében úgy látszik számos családok már itt is korán megszabadúltak a várjobbágysági viszonytól, és nemesi kiváltságokat nyertek. Alig is van vidéke hazánknak, mely oly számos és régi nemes nemzetséget előmutatni képes volna, mint Csallóköz. A sürün egymás mellett fekvő helységek gyakran csupa nemes lakókból állanak; ámbár a legnagyobb rész ma már szerény földmívelövé vagy épen vagyontalan zsellérré lett, de mindamellett ezen helyezetében is többnyire nemesi

eredete teljes tudatával bír. Igy lön egyszersmind Csallóköz a hon számos híres családai eredete helyévé: honnét az *Eszterházyak*, *Ilyésházyak*, *Pálffyak*, *Amadék*, *Dóczyak* stb fényes régi nemzetségei származtak; kik azonban nagyobb hatalomra és gazdagságra emelkedve, leginkább szülőföldük határán túl, az ország más vidékein szereztek családjaiknak terjedelmes birtokot; miután Csallóköz földe már régtől, úgy látszik, sürün népesítve s nemesi családok szilárdabb birtokában lévén, egyesek birtok-terjeszkedésének és nagyobb uradalmak alapításának nem engedett kedvező alkalmat. Ámbár idővel a *Szentgyörgyi* grófok, *Amadék,* később *Ilyésházyak* és *Pálffyak* itt is egyes kisebb uradalmakra szert tettek.

Az említett viszonyok nem kedveztek az egyházi testületek és méltóságok itteni nagyobb birtokadományzásának sem, melyek a legrégibb időből szinte nagyobbára csak egyes kisebb területekre vagy helységekre szorítkoztak, mint az *esztergomi érsekség* vajkai és érsekléli széke, a *pozsonyi prépostság* és *káptalan* egy-két helysége, s a *benedekiek* meg *zirczi'ek* egy-egy faluja. Az egész szigeten nem is keletkezett valamely nagyobb egyházi testület, püspökmegyei székhely, apátság vagy zárda; holott máskép a szigetek hazánkban is, különösen az uttóbbiak kedvelt székhelyeül szolgáltak. Ezen tekintetben nélkülözünk tehát itt oly helyet vagy intézetet is mely sajátlag a vidék szellemi és művészi élete központjaul szolgálhatott volna: minőül többnyire ily egyházi székhelyek, apátságok és zárdák szolgáltak, melyek azért egyes vidékek műemlékei vizsgálatánál különös tekintetbe jönnek. Ellenben úgy mutatkozik, hogy Csallóköz is e részben, mint a többi vidék, a kivüle fekvő Pozsonyra, — és csak részben talán Győrre is, — annak székes káptalanára s egyházára volt utalva. És csakugyan, valamint az itteni jogkérdésekben a pozsonyi káptalant mint Csallóköznek közönségesen hiteles helyét látjuk eljárni, úgy több példa által utasítva vagyunk műemlékeinkre nézve is a pozsonyi székesegyházi építkezések és annak művészete befolyását és elágazását helyénkint nyomozni.

Más tekintetben Csallóköz is nagyobbára csak a többi haza közsorsát osztá, mint nevének történelmünkbőli olykori fölmerülése is tanusítja. A partjait mosó Duna hullámai épen

úgy szolgáltak a nyugati, valamint a keletdéli hadjáratok közútjaul. Helyezeténél fogva már Pozsony, Komárom és Győr közé ékelve, ezen jelentékeny helyek nevezetesebb viszontagságaiban nagy része lehetett. E szerint valószinüleg épen úgy elözönlék a nemzet első századaiban viselt nyugati, a Pozsony és Győr felől fenyegető vész ellenébeni hadak, valamint később a kelet és dél felől nyugatnak föltoluló tatár s török dúlások, s a függetlenségi háborúk. Ámbár valószinü, hogy a körülfolyó vizek által elzárt s az úttól félre esőbb sziget inkább csak a kisebb portyázó csapatok zsákmányolásának volt kitéve, mintsemhogy nagyobb dúlások érték vagy a fő hadak csatamezőjeül szolgált volna; valamint ennek nyomát történelmünkben sem találjuk. És nyilván ez lehet az oka, hogy épitészeti emlékei is nagyobb számban maig fönmaradtak.

Ha már épen ezen *fönlevő műemlékeket* tekintjük, söt a bizonytalan ugyan, de érdekes és gyakran tájékozó *néphagyományt* követjük, úgy látszik, hogy kitünőleg a XIV. és XV. század, tehát az Anjou-házbéli uralkodók, Zsigmond és Mátyás király országlási ideje volt Csallóköznek általában s így műtekintetben is virágzási korszaka.

Általában már ugyan ezen kor történelmünkben is köztudomásra mint hazánk legélénkebb időszaka mutatkozik, melyet, mint Zsigmond, kiválólag pedig Mátyás korát még a néphagyomány is hazánkban mindenfelé élénkebben említ. Nem csoda tehát, ha Csallóközben is ehhez tapadt virágzó múltjának emléke: szólván Zsigmond és Mátyás gyakori csallóközi időzéséről, ottani palotái és nyaralóiról, vadaskertjeiről és vadászatairól; mint az illető helyeknél fölemlítendő hagyományok és népies regés nyomok tanusítják *); ámbár a történet kevés

---

*) Lásd a dercsikai regéket Karcsaytól Új Magy. Muzeum 1852. 769. l. s alább Nagy-Magyart, Alistált, Mádot. Egyébiránt Csallóköz ezen virágzó korára és kertszerü kinézésére vonatkozhatnak azon részben mythosi hagyományok is és regék, melyek Csallóközről, mint gyümölcsös boldog „Aranykertről" szólanak, és melyekre már fönebb Csallóköz őskora és neve említésénél útaltam (Lásd, Magy. Mythologia 65 és 98. lap, és Karcsay, Új Magy. Muzeum. 1851. foly. 495. s köv. ll.). Ezen virágzó állapota, valamint királyi mulatói és vadaskertjei, — mely utóbbiaknak nyoma még a

adatokkal képes gyámolítani ezen fölvételt *). Annyi azonban kéltségkivűli, hogy Csallóköz összes épitészeti emlékei épen ezen korban keletkezvén, egyaránt utalnak a vidék akkori virágzó állapotára és viszonyaira, valamint az említett fejedelmek építészeti tevékenységének nem csekély befolyására, melyet még e részben alább érinteni fogok.

---

régibb okiratokban is előjön (Cod. Dipl. X. 3. 108: egy XV. 1390-ben említett, most ismeretlen: Terra Vadaskert) — már rég elenyésztek, ámbár azokat még Istvánffy is történetében a XVI század végén említi. Fényes is tudósít (A Magyar Birodalom. Komárom vármegye 86. l.), ámbár adata forrását nem adja, hogy Mátyás királynak Komárom városa határában egy virágzó gyümölcsös kerte (pomarium) volt, épen azon a dombos helyen, amely a mostani tolnai utczától a Berek-utczának s a Megyeresi utczai kerteknek megyen. Szépségeért e kert Aranykertnek neveztetett, és róla ragadt volna e név későbben Csallóközre. Mondán alapszik-e ez, vagy történeti adaton? nem tudom. Azon kivűl Fényes i. h. szerint, még az itteni örsi határban is volt volna Mátyásnak vadaskertje, mely most is Vadasdűlőnek neveztetik. Úgy látszik, hogy idő folytával, a mint az elárasztó ugyan, de egyszersmind üdítő és termékenyítő Duna erei mindinkább kiszáradtak a termékeny ligetek és kertek helyén, melyek partjaikon virúltak, kopár fövény medreket és sík pusztaságot hagytak magok után.

*) Mondja ugyan Bél (Notit. Hung. II. 234.) a Csallóközben levő Kis-Magyar tájékáról: Vestigia supersunt diverticulorum Sigismundi imperatoris; quippe qui dum Posonii agebat huc saepius consueverat secedere venandi et animum relaxandi causa. Atque constat omnino *fide diplomatum, quae heic signavit,* freq entius cum isto secessu divertisse. Ezen okiratok azonban, ha csakugyan léteznek, nem állanak belátásunkra, s ennél fogva meg sem határozhatjuk, mily gyakran időzött Zsigmond a vidéken. A többi eddig kiadott számosak keltéből, melyekből Zsigmond tartózkodása helyeit, itinerariumát nagy részt már is meglehetős teljességgel lehet meghatározni, csak egy kétes adat volna ide vonható, mely 1411-ben october 30-dikán Prukban (Csallóköz elején) gyaníttatja, ha t. i. erre vehető volna a Cod. Dipl. X. 8. 527. lapon előjövő okirat ímezen kelte: Geben zu der Bruckh, mi azonban, úgy tartom, azonos a Cod. Dipl. X. 5. 177 és 182-dik lapon, mindjárt a következő napokról szóló kelt: zu der Burg kifejezésével, melyet Fejér Pressburgnak vél, hol Zsigmond az említett hó elejét töltötte, mint az előbbi okiratok kelte tanusítja; valószinűbben azonban talán Visegrád lehetne, mint a kitűnőleg királyi vár, s akkorában a németben szinte Plinden-burgnak nevezve. — A mellett tehát, hogy az

Ezen virágzóbb korszaka utáni időből ismét csak azon viszontagságai volnának fölemlíthetők, melyek a török háborúk pusztításai s a belső függetlenségi hadak zavarai által a honnal közösen érték. Mily sokat szenvedhetett Csallóköz ezek s még talán az ehhez járult elemi csapások által is, leirásunkban nem egy erre vonatkozó adat tanusítandja (l. például Alistál, Csötörtök, Kürt stb alatt); leginkább mutatja pedig azon körülmény, hogy Csallóközben lakott híres történetírónk Istvánffy Miklós tanusága szerint, korában még, a XVI-dik században 257 népes helységgel bírt volna, míg jelenleg csak mintegy 150-et számít.

Tárgyunkra nézve e mellett különösen figyelembe jönnek még a XVI-dik századi vallásújítási mozgalmak, melyek

adat kétes, Zsigmondnak csak egyszeri csallóközi mulatásáról tanúskodnék. Ellenben Pozsonyban való gyakori tartózkodása egyaránt ismeretes a történetből, valamint az okiratok keltéből. Hasonlón látjuk időzni okiratai kelte nyomán a Csallóközhöz közellévő pozsonyi mezökön, Győrben, győri mezőkön, Sempthén stb. (Csallóköznek Zsigmond által való állítólagos elzálogosítását lásd Wenzel által tárgyalva Magy. Akademiai Értesítő 1851. 233. l.) Mátyás király itteni időzését illetőleg épen úgy nem bírunk bővebb adatokkal. Okiratai szerint csupán egyik hadjárata alkalmával találjuk 1466. november 5-dikén Komáromban, 9-dikén a Somorja városában lévő táborban. (Ezen adatok Ráth Károly szivességéből itenerariumi adatgyüjteményéből); 10-dikén szinte Somorján (L. Dudik, Iter Romanum I. 33.). Tehát csupán átmenőben; ámbár, mint már fönnebb figyelmeztettem, különösen őtet említi itt a monda dercsikai és mádi vadászatokon. Eltekintve azonban attól, hogy más eddig még kiadatlan okiratok csakugyan tudhatnak ezen fejedelmek csallóközi időzéseiről, természetesen, ha azt ilyenek nem említik is, azért itt még mulathattak. Hogy ennek az okiratokban kevés vagy semmi nyoma, az a föltevés ellen annál kevesebbet bizonyit, miután ily vadászati és mulatási időzés köztudomásra kevésbbé lehetett alkalmas idő az okiratok kiadására. De más részt ezen s e felől szóló egyéb adatok hiánya még is azt is tanúsíthatja, hogy csallóközi tartózkodásaik csak igen is ideiglenesek lehettek. Hogy erről talán kelletinél bővebben szóltam, kimentendi azon tekintet, mely mindjárt alább tanusítandja, hogy Csallóköz összes építészeti emlékei, mint fönebb említém, épen ezen fejedelmek korában keletkezvén, az ő csallóközi tartózkodásuk kipuhatolása egyszersmind azok keletkeztének történetét is megfejthetné.

Csallóközt is kiválólag áthatották. Minden nyomon láthatjuk majd és hallani fogjuk, mikép mindjárt kezdetben az egyház-épületek a különböző vallásfelekezetűek közt megosztattak. Hol több hajóu egyház létezett, ezek egyike az új tan követői számára elválasztatott. Később a mozgalom haladtával majdnem valamennyi az utóbbiak kizárólagos birtokába jutott, s nagyobb részt átalakíttatott, vagy hogy legalább az új hívekre nézve botrányos vagy csak fölösleges belső készlet: oltárok, képek és szent-eszközök eltávolíttattak és megsemmisíttettek. Több helyütt a ledöntött régi egyház helyébe épen nem, vagy csak idomtalan újabb egyházak épültek azon kor ízléstelen modorában. Midőn a XVII. században a katholikus vallás feléledésével a visszahatás itt is, különösen *Szelepcsényi György* érsek buzgalma által bekövetkezett, a régi egyházak is a katholikusok által ugyan ismét visszafoglaltattak, de a legtöb teljes helyreállítást szükségelhetett, mások ismét e mellett nagyobbára megujíttattak, s ez által átalakíttattak; valamint a tetemesebben megrongáltak helyébe is többnyire ezen korban épültek a számos egyháziatlan alakú templomok a renaissance idom barock vagy czopf modorában. Az ismét fölébredt vallásbuzgalom ezen korából származnak nagyobbára Csallóköz újabb egyházi épületei, valamint a más felekezetűek csupán szükségleti építkezései, kik most ezen czélra csak kisebb igénytelen imaházakat voltak kénytelenek alakítani, melyekkel a lakosok azon kisebb részének be kelletett érnie, mely még a hitújítás híve maradt; miután nagyobb részök a régi egyházzal a katholikus hitre visszatért. Néhány nagyobb templomuk csak később, a múlt századi ismeretes tolerantialis valláshatározatok következtében épült. Alsó-Csallóközben, mely nagy részt tovább is a reformatio és különösen a helvét hitvallás híve maradt, a katholikusok számára szinte csak a múlt században alapíttattak több helyt új plebániák s épültek templomok. Ezek természetesen, valamint azon idő ízlése szerint keletkeztek, úgy minden művészibb idom nélküliek, sőt részben csupán szükségleti épületek. Innét hogy Csallóköz alsó része általában csak igen kevés építészeti műemlékkel bír, miután a régibb katholikus egyházak is folytonosan a reformátusok birtokában lévén, részint ledöntettek részint teljesen

átalakíttattak, mint ennek egyes nyomai még itt-ott észrevehetők. Megjegyzem még, hogy az itt általánosságban előre bocsátott előállításra vonatkozó adatok és bizonyságok a tárgyalásban minden egyes helynél kimeritőn idézve megjelennek.

Ezen általános statistikai, földirati és történeti ismertető jegyzetek előre bocsátása után, mielőtt még a részletes leirásba ereszkedném, megkisértem a vidék épitészeti müemlékei általános jellemzését.

Figyelmet gerjeszt mindenek előtt, hogy Csallóköznek majdnem összes emlékei *gót idomban* keletkeztek, mely mellett az újabb modoron kivül az előbbi épitészeti idomoknak, mint a románnak s az átmeneti izlésnek (t. i. a románból a gótra) csak igen kevés vagy határozatlan nyomai mutatkoznak; ámbár máskép a mindenfelé számos, teljes figyelmet igénylő adatok kétségtelenül arra utalnak, hogy a jelenlegi gótidomú egyházak előtt itt régibb román müépitészetnek is helye volt *).

Az egyéb régibb épitészeti idomok hiánya vagy csak ritkasága mellett azonban a gótidomúak oly gyakoriak, hogy bízvást állítható, miszerint a Felső-Csallóközben jelenleg létező katholikus egyházaknak legalább is fele gót izlésben épült. Ha már általában ily számos egymást érő gót egyházak tömege mindenütt figyelmet ébreszthet a vidék épitészeti emlékei s általában virágzó művészi kora iránt; úgy itt annál nevezetesebb, miután hazánk jelenleg a müemlékekben általában szegénynek mutatkozik, s e szerint Csallóköz fentartott számos

*) E mellett szól már általában azon adat is, melyre fönnebb figyelmeztettem a Pázmányféle régi egyházakról szóló jegyzék ismertetésében: hogy valamint ezen irat még a XIV. századból való, úgy a benne előjövő egyházak legnagyobb része bizonyára a XIII-dik, ha nem előbbi századokból származik. Erősíti ezen véleményt az ott idézett másik 1390. okirat. Ezekben már Csallóköz régibb összes plebániái ritka teljességben előjönnek, úgy hogy köztök csak épen néhány újabb hiányzik a jelenleg létezők közől; ellenben a bennök előjövők közől több ismét jelenleg már nem létezik. Ez tehát föltételezi, hogy a XIII. században létezvén, csakis az akkori román izlésben lehettek mindannyiak egyházai épülve; hahogy föl nem teszszük rólok, hogy müidomnélküli szükségleti épületek vagy épen faalkotmányok voltak — minők természetesen nem kis számmal lehettek köztük még pedig az utobbiak közt szinte művészi alakításuak is. Ezen fölvételt egyébiránt helyenkint még világos adatok is tanúsitandják.

emlékeiből annyival inkább lehet és kell következtetnünk hazánknak a XIV. és XV. századbani építészeti tevékenységére.

»Igaz ugyan hogy ezen egyházépületek már csak részben, többé vagy kevésbbé tartották fön eredeti idomukat. A legtöbbnél épen a nevezetesebb műrészletek, mint a csúcsívboltozat, a gerinczezet (Rippen), vállkövek (Consolen, Tragsteine), ablak-díszművek (Masswerk) stb elenyésztek. Másoknál még csak a szentély vagy kar (Chor, presbyterium) maradt föl az eredeti idomban, melyhez újabb egyházhajó épült vagy hogy a régi, többnyire szükség-parancsolta ujitások által egészen átalakíttatott; a csúcsívezet, az ívhevederek és gerinczek (Gewölbgurten és Rippen), az oszloptámok (Pfeiler) és vállkövek (Consolen) helyébe ujabb körív-boltozat (Rundbogen-Gewölb) vagy lapos stuccador, sőt deszka és gerenda födözet alkalmaztatott. De ezen utóbbiakon is az eltorzítások daczára még elegendő nyomok maradtak fön arra, hogy a műértő eredeti alakításukat fölismerje. A legnagyobb részt azonban kevesebb változás érte, hogysem eredeti idoma az első tekintetre fölismerhető nem volna.

Egyébiránt ezen számos gótizlésü egyházak nagyobbára már a gót építészeti idom hanyatlása korából is származnak, s az úgynevezett *késő-gót idom* (Spätgothisch) művei. Ezen korszak a külföldön részint már a XIV. század vége felé, nálunk pedig leginkább a XV-dik században bekövetkezett; mely kor máskép is általában Europa szerte az építészetnek igen kedvező volt, honnét ezen idom legszámosabb emlékei maradtak fön. Hazánkban és különösen úgy látszik Csallóközben is virágzását, mint már említém, előmozdítá a Zsigmond és Mátyás királyok által kifejtett építészeti tevékenység befolyása *).

*) Zsigmondnak a történetből ismeretes budai királyi laka körüli s egyéb építkezési tevékenységén kivül, elég legyen az akkorában országszerte uralkodó hasonló vállalkozásokról tanúskodó gyakori okirati adatokra utalnom, mint a budai más építkezésekre: Cod. Dipl. X. 5. 820. és X. 6. 730. Esztergomiakra: X. 4. 768., Garam melletti sz. benedekiekre X. 4. 555. A már nagy részben Lajos alatt megkezdett eperjesi és szakolczai építkezések folytatására: X. 4. 284 és X. 5. 112. Bártfaiakra: X. 6. 565. Késmárk: X. 7. 460. Szolog: X. 424. Nevezetesen pedig a pozsonyiakra; X. 7.

Kiemelendő még e mellett különösen ezen épületek meglepő egyformasága, mely nem csak a közös késő-gót építészeti idom hasonlatában áll, hanem általában az egész alaptervezet, alakítás, söt a diszítményrészleteknek majdnem azonosságában; minélfogva ezen egyházak nagyobb része, a kisebb kápolnaszerüek épen úgy, valamint a nagyobb többhajósak egymás között, annyira hasonlítanak minden tekintetben egymáshoz, mintha nem csak egy és ugyanazon kor és idomnak de egyszersmind kéznek is művei volnának, s azonos építömestertől származnának.

Jellemző erre nézve Csallóköznek általam már előbb fölemlített azon legendája, mely nyilván mintegy ezen körülményre is vonatkozva beszéli, hogy Csallóköz hasonló kinézésü 12 régibb templomát sz. István a 12 apostol tiszteletére építtette, midőn itt is a népnek a keresztyén vallást hirdette. Ő maga a mai Vajka nevü érseki városka helyén lakott, mely nevét is előbbi Vajk nevétől vette volna. A monda szerint ő ültette szinte itt azon szokatlan nagyságu és vastagságu, kétségtelenül több századot számító somfákat is, melyek az egyház körül levő kertben maig láthatók. A 12 apostol tiszteletére sz. István által épült ezen 12 csallóközi egyház neve különböző eltérésekkel jön elő, miután némelyek a régiebbek közül, melyekről eredetileg a hagyomány szólott, újabb időben újonan épülvén, helyökbe a népmonda régiebb kinézésü más egyházakat kezdett nevezni; mások ismét idővel védszentöket változtatván, helyökbe szinte oly újabbak neveztettek, melyek valamely apostol nevére szentölvék *).

212. és X. 8. 624, 625 és 631. lapon; hol, mint az idézett helyekből látjuk, akkorában nevezetes idegen mesterek is működtek. Jelenlegi székes egyháza is körülbelül ezen korban keletkezvén, mint már említém: valószinüleg nem minden befolyás nélkül volt a véle viszonyban levő csallóközi egyházak ezen időbéli épitkezéseire. — Még inkább ismeretesek Mátyás nagyobb szerü s müvészibb vállalatai, kiről azonkivül, mit rendkivülit a budai és visegrádi királyi paloták földiszitésében tett, el lehet mondani, hogy alatta s általa kezdve a bécsi sz. István egyháztól a pozsonyin át egész a kassaiig, ezek stb számos egyháznak gyakran századokon át is tartott épitkezési munkálatai nagyobbára béfejeztettek.

*) Több vagy kevesebb eltéréssel közönségesen a következő egyházak neveztetnek: 1. Csötörtök, 2. Somorja, 3. Püspöki, 4. Szent-

A részletes leírásban néhány egyháznál még majd különösen fogok erre utalni, hol a legenda nem csak, mint általában az eset, a nép ajkán föntartotta magát, de az utóbbi századokból származó plebániai emlékkönyvek följegyzéseiben is előjön. — Valamint ezen sz. istváni első egyház-építésekről szóló és hazánkban általánosan elterjedt ájtatos hagyományainkat nem lehet eléggé kegyeletesen méltányolnunk *);

Györgyár, 5. Sz. András vagy ma Szarva, 6. Várkony, 7. Pruk, 8. Kürth, 9. Szerdahely, 10. Egyház-Gellye, 11. Paka, 12. Alistál, 13. Bős, 14. Karcsa, 15. Lég, 16. Misérd, 17. Gútor, 18. Szemét, 19. Uszor. A számon felül lévőkkel pótoltatnak t. i. többnyire azok, melyek jelenleg már nem léteznek, újonan épültek, vagy csak apostol védszentöket megváltoztatták.

*) Mint ezen nemzeti kegyeletes vonásunkat már előttem egy szaktudós e tekintetben méltatta. Közlöm írata idevágó s figyelmet igénylő helyét. Lásd, Jahrbuch der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1856. Bericht über einen archaeologischen Ausflug nach Ungarn von Prof. R. Eitelberger von Edelberg 93-dik lap: „Zu den am meisten verbreiteten Irrthümern (t. i. hazánkban az építészeti emlékeket illetőleg) dürften folgende gerechnet werden. Vorerst bringt man jedes ältere Denkmal mit *Stephan dem Heiligen* in Verbindung. Wo immer eine alte Kirche existirt, und wäre diese auch in entschiedenen spät-romanischen oder gothischen Formen, immer heisst es, das Denkmal sey vom heiligen Stephan. Dieser Zug der Ungarn hat etwas rührendes und poëtisches. Der heilige Stephan ist Ungarn nicht bloss ein Individuum, er repräsentirt, man kann sagen, eine Idee; eine ganze Reihe von Begriffen findet in ihm ihren Mittelpunkt oder ihre Stütze. Die deutsche Nation hat keinen christlichen Nationalheros, der zugleich Landesheiliger wäre, an den sich eine solche noch immer lebendige Idee knüpfen würde. Wie ist ihr Karl der Grosse, der einzige, der sich mit Stephan dem Heiligen vergleichen liesse, und in seiner welthistorischen Bedeutung weit über dem ersten christlichen König Ungarns steht, wie ist ihr Karl der Grosse Fremd, unlebendig geworden? Wie lebendig, wie tief mit den nationellen Anschauungen des Volkes ist der Cultus des heil. Stephans in Ungarn, und wie anders steht es mit dem Cultus Karl des Grossen, des Bonifacius, Leopold des Heiligen und anderer Apostel und Helden des Christenthums in Deutschland? Wie ist in Ungarn die Phantasie immer und immer noch beschäftigt, das im Volke lebende Bild des grossen Königs auszuschmücken, und dasselbe wenn auch nicht zu erweitern — die Menschen sind auch an der mittleren Donau phantasieärmer und kälter geworden — so doch wenigstens so zu erhalten,

úgy természetesen értetődik, hogy azok a műtörténetben ott tekintetbe nem jöhetnek, hol ennek adatai határozottan ellenmondanak. Ámbár lehet, sőt valószinű, törvénykönyvünk adata nyomán is (Decr. S. Steph. II. 34.), hogy már sz. István korában ezen a vidéken is minden tíz falu csakugyan egy közös egyházat épített; sőt e mellett talán még mások is sz. István itteni személyes apostolkodása és befolyása által keletkezhettek vagy egyenesen általa építtettek. Csak hogy a mai ezen egyházak gót és késő-gót, több századdal sz. István kora után keletkezett idoma eléggé meggyőzhet arról, hogy a jelenleg létezők közöl egyetlen egy sem helyezhető sz. István korába; tehát az ő müvének vagy alapítványának sem tartható; ámbár lehet, hogy talán egy ily előbbinek helyébe épült. Eltekintve egyébkint idomuktól, több egyháznál többé vagy kevésbbé világos adatok által is értesülünk későbbi keletkezésök idejéről; és pedig azon egyházaknál is, melyeket a hagyomány kiválólag sz. István alkotványainak tart. Sőt ily egyeseknél még arról is okiratilag értesülünk hogy, mielőtt például a XIV-dik században a helyen kápolna vagy fiók egyház épült,

---

wie es ist? Mit den Kunstdenkmalen allerdings, wie sie jetzt existiren, hat der heilige Stephan wenig mehr zu thun. Auch von den kirchlichen Denkmalen, die ursprünglich ohne allen Zweifel von diesem grossen Könige gegründet worden sind, ist kaum eines mehr, selbst nur in bedeutenderen Trümmern vorhanden. Die meisten sind im Laufe der Zeit meist in Folge kriegerischer Ereignisse zerstört, umgebaut und wieder zerstört und wieder erbaut worden, so dass vom ursprünglichen Baue meist nichts mehr übrig bleibt, als die Erinnerung. Das letzte interessante Denkmal aus der frühesten christlich-magyarischen Zeit ist bei dem Graner Dombau zerstört worden, mit einer Gesinnung, von der man nicht weiss, soll man an ihr mehr den Mangel an Pietät für das Heilige, oder an Ehrfurcht für das Historisch-ehrwürdige tadeln. Lange Zeit sind die letzten Stephanischen Monumente als überflüssiges Baumaterial an den Ufern der Donau ge'egen". — Ehhez hozzá adhatom, hogy a sz. István egyházépítéseiről szóló hagyomány még hazánk határán túl is honos. Épen így tulajdonítja neki például a hazánkkal határos és egykor hozzá tartozott több helyen, mint Hainburgban és Németóvárott az osztrák nép régi egyházai építését, mint ezt magam hallottam s a Religio (1856, II. 13. sz.) egyik levelezésében is olvasom.

azelőtt ott semmiféle más régibb egyház nem létezett (l. Egyház-Karcsát). De ezen kegyeletes hagyomány, mint mondók, egyszersmind a csallóközi egyházak föltűnö hasonlata bizonyságaul is szolgálhat; látjuk, mint törekedett a közvélemény ezt azzal magyarázni, hogy keletkezésöket egy s ugyanazon alapítónak tulajdonítá. És lehet, hogy ily alapítóról, és talán épen királyi alapítóról, kinek befolyása által Csallóköz több temploma egy időben keletkezett vagy csak újra épült, még a hagyomány is emlékezett. A történet nevezetesebb személyei a regében folytonosan bizonyos kölcsönös viszonyban állanak, s az egyikről a másikhoz hasonlóbb vonás könnyen átszállt emerre. Így megeshetett volna, hogy a Mátyás király idejében vagy befolyása alatt Csallóközben csoportosan létesült új egyházépítések emléke, a későbbi hagyományban sz. István legendája körébe ment át, mint a melybe ezen vonás a népies emlékben inkább beillett.

A mellett hogy itt nagyobbára egymáshoz hasonló tárgyakkal, s a késö-gót idomnak már is kevésbbé szervezetes, ízlését pedig leginkább csak a külsőségekben helyező alkotványaival találkozunk, ehhez ezen emlékek még többnyire egyszerübb kisebb falusi templomokból állanak. Ámbár pedig a gót idom e nemü kisebb müveknek is tökéletesen képes volt megfelelni; tagadhatatlan még is, hogy épen ezen stíl egyszerübb kezelése és korlátozott alkalmazása által sokat veszt sajátlagi müvészi díszében és magasztos kifejtésében. Ehhez képest itt is kisebb templomaink már külsö alakjokra nézve is igen jelentékteleneknek mutatkoznak. Többnyire egyszerün alakítva, a szentély vagyis karhely mellett csak egy hajóból és toronyból állanak, az úgy nevezett kereszt- vagy áthajót (Kreuzschiff, Kreuzvorlage, Vierung, Transept, Querhaus, Kreutzarm) általában nélkülözik. Azon egyházak is, melyek több hajóval bírnak, e részben többnyire szervezetlenül alakúltak: vagy csak egy mellék oldalhajójok van, vagy pedig a közepsőt ennek közép vonalára, úgy nevezett tengelyére (Axe) helyezett oszlopokkal választák el; ez által a hajó hasonló magasságu két részre osztva, némileg az úgy nevezett késő-gót csarnokegyházak (Hallenkirchen) alakját tünteti elő. Csúcsívezetök, melyet nagyobbára szinte csak szentélyeikben talá-

lunk még épen föntartva, egyszerü kereszt- és válivezetből (Kreuzbogen és Scheidebogen vagy Querbogen és Quergurten; Henszlmann válaszíveknek nevezi az utóbbiakat) állanak. Az ívezet s ívgerinczezet egyéb alakjai, mint az úgy nevezett szövedék vagy hálógerinczezet és csillagívezet (Netzwerk, Sterngewölb), daczára annak, hogy ezen mesterkélt és túlzott díszítményi alakzatok leginkább a késő-gót izlésben kedveltettek, a mi máskép hasonló idomú egyházainkban itt ritkán, mindössze is talán kétszer jönnek elő, minek oka kétségkivül ezen egyházak egyszerüségében keresendő inkább, mintsem hogy tisztább, szervezetesebb alakításuknak volna tulajdonítható. Az ívgerinczezet (Gewölbgurten és Rippen) közönségesen egymást felváltó apróbb és nagyobb horonyokból (Hohlkehlen), lemezekből (Platten), fél- és körtealakú hengerekből (birnförmige Wulste és Halbcylinder) levén alakítva, többnyire csak a falból kiszökö különféleképp alakított vállköveken (Consolen, Krag- vagy Tragsteine) nyugszanak; söt itt-ott egyszerün minden közvetités nélkül az oldalfalakból vagy az oszloptámok (Pfeiler) faltömegéből emelkednek ki. Az oldalfalak ennélfogva, nélkülözve az ívhevedereket és gerinczeket tartó oszlopszálakat (Pfeilerbündel), egészen csupaszok és tagozatlanok maradtak. Az ablakok hasonló csupasz kajácsos (schräg) falazat mellett, többnyire keskenyebbek is, mintsemhogy a gót izlésben annyira kedvelt díszmüvek (Masswerk) kifejtésének vagy csak megfelelő alkalmazásának is elegendő tért engednének; s a hol az alkalmaztatott is, a legegyszerübb háromlevelü lóhere vagy hármas félkör- alakból (Kleeblatt és Dreipas-Masswerk) képeztetett; a máskép igen gyakori lángozott alak, az úgy nevezett halhólyag (Fischblase, francziában Flamboyant) szinte csak ritkán jön elö ott is, hol még az elöbbieket is az idő foga meg nem emészté vagy a későbbi úgy nevezett újítások el nem rombolták, melyek alatt az ilyes finomabb részletek tudvalevőleg leginkább szenvednek. Az ajtózatot is az egyszerü csúcsívezet mellett, nagyobbára az úgy nevezett lapos lóhere- vagy hármaslevelü ív (platter vagy gestürzter Kleeblattbogen; Henszlmann szerint Bloxam angol müvének német fordításában: der gerade überdeckte dreiblättrige Bogen) képezi. Igen ritka e mellett a késő-gót

idomban máskép gyakori kanyarú ív (geschweifter Spitzbogen), vagy is az úgy nevezett szamárhátív (Eselsrückenbogen). Hasonló tömör, nehézkes és csupasz kinézésü külsejök is, melyet sem a fölszökö támívek (vagy szökívek Henszlmann szerint, Strebebogen), sem a magasba törekvő csúcsmüvek (Giebelwerk) nem díszítenek; a rendesen alakított külső oldaltámfalak is (Strebepfeiler) legföljebb háromszor tagozva, idomtalan tömör faltömeget képeznek, fölül egyszerün rézsutosan végződnek, s a máskép gyakran alkalmazott díszmüvek, mint a tornyocskák (Fialen), mennyezetek (Baldachine), csúcsmüvek ezeken is általában hiányzanak. A karhely vagy szentély a gótidom legközönségesebb alakítása szerint a nyolczszögből képzett három oldallal záródik; egy-kétszer egészen egyenesen is, lapos záródással végződik. Ritkán, és többnyire csak az egyház belsejében, a szentségházakon jön elő, mint díszrészlet, egy-egy oszloptornyocska (Fiale), tekedíszítmény (Bosse), levélcsomó (Krabbe) vagy keresztvirág és rózsa (Kreuzblume, Rosette); és kivülről csupán a négyszögü tornyok fölött emelkedő sokoldalú (többnyire nyolcz) gula csúcsfödözet (mehrseitige pyramidale Helmkrönung), oldalain a hasonlón alakított négy kisebb melléktornyocskával, hirdeti a gótidom magasba törekvő irányát; míg belül ismét csak az ívezet gerinczei és zárkövei (Gewölbschlusstein), valamint a vállkövek dombormüvei s az itt-ott teljesebben fönmaradt, gyakran kiválón ízletesen és müvészileg alkotott szentségházfülkék és tornyocskák (Sacramentshäuschen) emlékeztetnek egykori müvészi díszökre. Mert jelenleg az eredetileg talán bővebben létezett és müvészibb alakítással bíró díszrészletek is, részint a romladozás és elhagyottság, részint pedig az oktalan újítások által annyira megsértvék s eltorzítvák, hogy a legtöbbször csak ezen romtöredékekből vagy a mészkéreg és vakolat alól előtünedező részletekből sejthetjük az egésznek eredeti alakját.

Végre figyelmet igényel még azon körülmény is, hogy nagyobbára mindezen építmények anyaga téglából áll. Csallóköz, mint láttuk, kőanyag hijával levén, ennek távol vidékről hozatala természetesen igen költséges lehetett. A téglaanyagból való építés azonban már általában nem kedvez a

monumentális művészibb idomok kivitelének, legkevésbbé pedig a gótnak, melynek különösen sajátja az egyes részek finomabb és gyöngédebb szervezése s ennél fogva tagozása. Ennek kivitelét a gyöngébb és művészibb formákra nehezen alkalmazható téglaanyag nem igen engedi; minél fogva megfelelelőleg csak a faragott kő használható. Ennek hiányában ugyan Németország egyes részeiben már a román és gót idom korában sajátságos művészibb téglaépítészet képződött, melyben a téglaanyag szinte díszrészletekül is kiképezve művészileg alkalmaztatott, s a téglák külseje fénymázolva lévén, ezeknek saját ékességet kölcsönzött. Ellenben Csallóközben a téglaépítészet a közönséges szükségleten fölül nem emelkedvén, természetesen ezen emlékek művészi alakításának csupán hátrányára szolgált. A téglaanyag kevésbbé szilárd volta miatt már a tartósság tekintetéből is tömörebb egyszerű oldalfaltömegek igényeltetnek, melyek a faragott kőépítészetben a gót idom támrendszere mellett teljesen nélkülözhetők. Innét hogy ezen gótidomú építészeti emlékeinknél szinte a falrendszer uralkodik, mint az a román idomnak sajátja inkább, mintsem a gótnak. Ámbár tekintetbe jöhet az is, hogy a gót építészet hanyatlása korában a gót ízlés is mindinkább ezen jellemet kezdé fölvenni. A tömeges szervezetlen és tagozatlan falrendszer a támoszlopok és ablakok közt, ezeknek ritkultával, mind tágasabbra kiszélesedik, míg belül az oszloptámok és szálak eltüntével a csupasz tagozatlan falazat állott elő.

Díszítményi részleteül ellenben ezen műemlékeinknél mindenütt faragott követ találunk használva, mint ívgerinczeül, váll- és zárköveül, ajtó- s ablakfeleknek stb. Valamint pedig a téglaépítészet ornamentikáját nélkülözik, úgy föltűnik az is hogy, miután fénymázolt téglák sem alkalmaztattak, mikép volt összehangzásba hozható vörös téglafalaikkal a faragott fehér homokkőből készült díszítvény? Ennek tarkaságán a mai ízléstelen kor természetesen egyszerűn azzal segített, hogy mind a kettőt egyformán bevakolja és bemeszeli; de mit eredetileg, midőn a vakolás és meszelés nem volt oly szükséges palliativ szer az ily műveknél mint jelenleg, nehezen tehetünk föl; máskép mire való is volt volna ezen ékes kőfaragvány-részletek alkalmazása, ha azok úgy

fölismerhetlenné téve bémeszeltettek volna, mint most láthatók. Fölvehető tehát egy részt, hogy csakugyan a vörös téglafalazat s a kőfaragvány-részletek minőségökben hagyattak, és talán épen ez kölcsönözhetett a máskép tömör épülettestnek változatossága által némileg élénkebb szervezetes tagozást. Más részt azonban kétségtelen, hogy ezen egyházak egy része már eredetileg alfresco festményekkel volt belülről, sőt némely kivülről is, legalább egyes részeiben, diszítve. Vajjon állítható-e ez mindnyájáról? most már aligha lesz meghatározható. Adataim legalább, mint alább az egyes helyeknél előkerülnek, csak néhányról szólanak már; míg magok a festmények alig egy-két jelentéktelen töredékben szemlélhetők; ámbár itt-ott a mészkéreg alatt bizonyára még egyes nagyobb részletek lappanghatnak.

Emlékeinknek ezen általános jellemzése után, talán méltán kérdezhető volna, vajjon csakugyan érdemes-e még ezután is minden ilyen csekélyebb falusi gót egyház stb részletes leírásába ereszkedni? Általában ugyan ezen érdemben nem nyilatkozom, miután ez bizonyos tekintetben, s talán mindenütt másutt is, fölöslegesebbnek látszhatik, mintsem nálunk, hol az ily ismertetéseknek még nem csak teljes hijával vagyunk, de sőt általában emlékeink létezéséről is, talán egy-két nevezetesebbet kivéve, nincs tudomásunk.

Ennél fogva már általában kivánatos lehet, hogy valahányszor egy újonan felfödözött müemlékkel előállunk, mindannyiszor leírásunk müavatott és kimeritő ismertetése által egyszersmind kezességül szolgáljon arra nézve, hogy az illető emlék csakugyan azon idom- vagy kor müve, melynek azt tulajdonítjuk; mit máskép, csupán általános jellemzéssel: hogy román, gót vagy más idomnak müve, a mily könnyü volna elvégezni, annyira fölösleges és czéltalan eljárás lehet, miután a müleirásban nem csak egyes gót stb emlék létezéséről, miről úgy is senki sem kételkedik, akarunk tudomást szerezni, de ezen idomoknak hazánkbani sajátlagibb kifejlődését, elágazását, sajátságait kivánjuk megismerni. Ez volna véleményem szerint egyszersmind azon általánosabb mütörténeti szempont, mely az ily részletes tárgyalásnál tekintetbe jön, s azért nem csak jogosúlt, de sőt igényelhető mütörténetirodalmi kel-

lék. Az egyetemes műarchaeologia és műtörténet szempontjából tekintve, ugyan is nem lehet azzal megelégednünk, ha a különböző műidomok korszakából csupán egyes, vagy csak néhány kitűnőbb és nevezetesebb emlék leírását bírjuk, miután a stíl alkalmazásának, gyakorlatának és sajátságainak becse és érdeke nem csak a kitűnőbb művek kizárólagos tulajdona, hanem minden kisebb alkotmányában is, tehát minden falusi egyházban is, kiváló alkalmazásában nyomozandó, és ez által az egészet igazoló egyformaságában, e mellett pedig ismét eltérő egyes részleteiben is tanulmányozható; azért nyilván összes jellemző vonásai csak a különböző vidékek összes tárgyai alapos vizsgálatának részletes eredményeiből határozhatók meg.

Kétségtelenül a hasonló tárgyak és idomok ismételt leírása a kevésbé avatottra, vagy épen teljesen avatatlanra nézve, ha nem értéktelennek, úgy untató és fárasztó olvasásunak fog látszani. Ki kell tehát nyilatkoztatnom, hogy ámbár iratom a közértelmességnek szántam, még is leginkább a műértőt tartottam megírásában szemem előtt, kinek minden állításomról számolni tartoztam. De egyébkint is az e nemű alapos tárgyalást már a dolog fogalma önkint megkívánta; s itt kérdésbe talán csak a kisebb tárgyaknak is általában tulajdonított fontosság jöhetne, a mennyire ezen vizsgálat azokra is egyaránt kiterjeszkedik. De ez is magából önként következik, miután nem volt és nem lehetett czélom csupán egyes korszakot alkotó nevezetesebb, s azért legalább nagyából többnyire ismeretes kitűnőbb műemlékeink leírását összes műemlékeink ismertetéseül kiadni. A kisebb tárgyaknak is részletes leírásába kellett tehát ereszkednem, hahogy eddig teljesen ismeretlen emlékeinket s azok becsét csakugyan ismerni és méltányolni akarjuk, és hogyha azok jellemzésében a bebizonyítással adós maradni nem akarok. Csak ez által lehet ezen eddig homályos söt kétes térre nálunk is világot deríteni, mely azután innét az összes műtörténetre, sajátlag pedig a mienkre, műemlékeinkre, ez által pedig egyszersmind az összes hazai történelemre átsugározzék!

Gyüjtsük össze tehát ezen a téren is töredékeinket, nehogy véglen elveszszenek, s az által is megint szegényebb le-

gyen múltunk, a jelen és jövő. Ha a megmaradt morzsalékot összeszedjük, talán lesz még néhány kosárral is!

Colligite fragmenta ne pereant! (Joan. 6. 12.)

---

1. *Alistál* (Pozsony vármegye). A helység közepén emelkedő dombon álló kath. plebániai egyház késő-gót ízlésben épült. Körötte egykori védfala rommaradványai láthatók; egy része a plebániaépület háttérében még jelentékeny magasságban fönáll, és lőrésekkel is el van látva. Ezen védfal már szemlátomást jóval jelentékenyebb, mint falusi egyházaink egykor általános és még sok helyütt föntartott, sőt lőrésekkel is ellátott e nemü falkerítései, melyek szinte többnyire a lakosok ideiglenes védelmi ellenállására szolgálhattak egy részt, míg más részt a templom körül helyezett temetőnek is kerítéseül alkalmaztattak. Itt azért, úgy látszik, hogy ezen tetemesebb bástyaszerü falak egy előbbi kisebb eröd vagy várda maradványai lehetnek, melynek a jelenlegi egyház mintegy közepén állhatott. Erre utal azon körülmény is, hogy az egyház éjszaki oldalán álló, és még lőrésekkel is ellátott torony a kis egyházhoz mérve tetemes szélességü: 16′ hosszú és 18′ 4″ széles; míg maga az egyház szélessége belső világában (im Lichten) csak 16′, 8″ számít. A helynek állítólag okíratokban is előjövő latin neve: *Stabula Regia*, talán szinte az itt létezett egykori királyi ménesekre, majorokra, vadászlakra vagy várdára utalhatna *). A vidéket mint királyi mu-

---

*) Tudomásomra ugyan ezen latín neve kiadott okíratainkban elő nem jön, csupán a helyben szóbeli közlés nyomán értesűlök felőle. Okíratilag Alistál csak 1391-ből ismeretes (Cod. Dipl. X. 1. 734.); s ezen okírat is arra utal, hogy királyi birtok lehetett egykor, miután birtokosai mint „nobiles Tavernicales" jelennek meg. A hely magyar neve nyilván *al-* vagy *alsó-istállót* jelentene, épen úgy mint tőszomszédjában fekvő fiók helysége neve *Filistál*: *Föl-* vagy *Felső-Istállót.* Ámbár ezen utóbbi helynevet, mint azt egy 1295-diki okírat (Cod. Dipl. VI. 1. 353.) Faristárnak írja: „possessio Faristár nominata in Challoköz existens", Jerney és Czech (Magyar Nyelvkincsek 165.) egy más, általok előhozott 1206. okírat szavai nyomán Forster vagy Vorstehertől eredtetik: „quod nec rex, nec comes Posoniensis, nec etiam

lató és vadászhelyet általában igen élénken említik még az Alistál tőszomszédságában lévő *Mad* helységről Mátyás király idejéből szóló népmondák is (lásd Nagy-Madot). A plebánia levéltárában előjövő XVII-dik századi pöriratok tanuvallomásai szerint, a torony még akkor is négy ágyuval volt fölfegyverezve a portyázó törökök berohanásai miatt. Ezen pör szerint a katholikusok és reformátusok az egyház birtokára egyaránt igényt tartottak; a XVI-dik században ugyanis a reformátusok birtokába jutott, kiktől a katholikusok a XVII-dik század második felében erőszakkal visszafoglalták, miután mind a két felekezet birtokáért huzamosan változó szerencsével küzdött; mi között, úgy látszik, az egyházépület is nem kevesett szenvedett.

Az 1694-diki egyházlátogatás jegyzőkönyvében már a templom igen régi épületnek mondatik, melynek szerinte alapítója ismeretlen. Ugyan itt említtetik, hogy az egyházat körülvevő temetőben egy régi halotti kápolna is állott: antiqua capella sub qua adhuc ossarium visitur. Ily halotti kápolnák, úgy nevezett Carnariumok, alattok létező sirbolttal és csontházzal vagy ossariummal a XII. és XIII-dik század román ízlésü építészete korában közönségesen kerek alakban épültek a régibb és tekintélyesebb anyaegyházak körül elhelyezett temetőben. Ezeknek valamint az anyaegyházak mellett állott hasonló idomú keresztelő kápolnáknak egyházépítészeti müemlékek tekintetében jelentékenységét leirásom folyamán előjövő hasonló tárgyaknál még bővebben fogjuk látni, s itt az adat által,

---

Faristar aliquid iuris inde habeant." De abban nyilván hibáznak, hogy ama Faristár helynevet, a mai csallóközi Filistállal azonosnak tartják. Mert ezen, az 1295-diki okiratban említett Faristár kétségtelenül az, mely egy más, 1337-diki okirat (Cod. Dipl. VIII. 4. 261.) leirása szerint Pozsony mellett, Papfalva, Ivánka és Cseklész között egykor létezett, és melynek ma, úgy látsz'k, semmi nyoma. Mert aligha valószínü Gyurikovics azon véleménye is, melyet ezen okirat egy más átvételéhez megjegyzett (L. Cod. Dipl. VIII. 6. 141.), hogy ezen Faristár alatt a mai Pruk értendő, miután ez már előbbi okiratokban is folyvást ezen utóbbi néven jön elő (l. Prukot). — Egyébkint megjegyezhető még az is, hogy az Alistálhoz egy óranyi távolságra levő Szakáloson is királyi ménesek voltak már a a XIII-dik században (Codex Dipl. IV. 3. 447.).

miután ezen kápolnának jelenleg már semmi nyoma, csak az itteni egykori jelentékeny egyházépületekre figyelmeztettetünk. Hasonlón említi ezen egyházlátogatás a régi szentségházat (Sacramentshäuschen) az egyház oldalfalában: tabernaculum in pariete cratibus munitum. Ezen fölül azonban nem maradt föl egyéb adat az egyház régibb korából; sőt a régibb plebániai egyházak sorozatában sem találjuk megemlítve, melyek pedig máskép, mint látni fogjuk, Csallóköz régibb plebániai egyházait meglehetősen teljesen adják.

Mai alakja szerint itélve az egyház, úgy látszik, a XV-dik századi késő-gót ízlés idomában épült. Szentélye a gót egyházak közönséges modorában a nyolczszög három oldalával záródik. Boltozatát a hazánk gót építvényeiben általánosan divó nyomott csúcsív képezi, mely már a félkörív alakjához közel áll; valamint ezen alakítás épen úgy a gót ízlés kezdetén, mint hanyatlása korában szokásban volt. Az ívezet erőteljes horonyokkal (Hohlkehlen) és lemezekkel (Platten) tagozott gerinczei (Rippen) egyszerű, de szinte erőteljesen hengerekkel (Wulst) és horonyokkal tagozott, és hegyesen végződő vállköveken (Consolen) nyugszanak. Az evangeliumi oldalfalon láthatók még az egykori szentségház nyomai: az egyszerű falfülke nyilását szinte horony, henger és lemez tagozat szegélyzi. A valamivel szűkebb és rövidebb szentélyt a tágabb és hoszszabb hajótól a szokott vál- vagy diadalív (Scheidebogen, Triumphbogen) választja el. Az előbbi hossza belső világában (im Lichten) 22′, széllessége 15′, 4″, magassága 36′. A hajó hossza 24′, 4″; szélessége 16′, 8″ *). Az utóbbinak bedőlt ívezetét jelenleg lapos födözet, vakolt gerendázat (Stuccador) pótolja; eredetileg, mint a külső oldaltámok (Strebepfeiler) mutatják, szinte mint a szentély, csúcsívű keresztboltozattal bírt; most

*) Ezen első alkalommal egyszer mindenkorra megjegyzem hogy, ámbár a mértékvételben szabályszerűen jártam el, még is megengedem, hogy különböző helyen alkalmazva itt-ott kisebb vagy nagyobb eltérések jöhetnek elő. Ennek okai egyébkint a műértők előtt úgy is ismeretesek: minők az épületfalak ülepedése, tágulása, gyakran a már eredetileg is egyenetlen alkotás; leginkább pedig az újítások, a többszörös vakolatok vastag, egyenetlen kérge stb. E miatt az ily mértékkülönbség közönségesen néhány újjnyi vagy csak vonalnyi, gyakran azonban sokkal tetemesebb is lehet.

ujabb ablakai is közönséges négyszögü alakúak; csak az egyház kapuzata, valamint a sekrestye nyilása is, megtartá eredeti késő-gót idomú, laposan átszelt hármaslevelü ívét (platter Kleeblattbogen). Anyaga részben téglából, részben termésköből áll; falazata általában valamint faragott ködíszítménye is többször bevakoltatott és meszeltetett. Kivülről a boltozat-szervezetének megfelelőn oldalfaltámok (Strebepfeiler) alkalmazvák, fölül rézsutosan végződve, előszökő talapzatukkal együtt háromszor tagozvák. Tömör, erősen előszökő alakításuk leginkább jellemzi az épület késő-gót idomát. Az egyház éjszaki homlokzatán három emeletben magasló négyszögü torony födözetét a gótidomú nyolczoldalú gulacsúcs-tetőzet képezi, négy oldalán a kisebb hasonalakú tornyocskákkal körülvéve.

Az egyház később kori belső szegényes butorzata közt egy régibb, talán XVII-dik századi olajfestmény vonja magára a figyelmet. Tárgya magyarországi sz. Margit, a szokott helyezetben állva, koronás fővel, domonkosi apácza-öltönyben, s a typicus aranycsillagos kék lepelben előállítva. A festésznek sem jegye sem neve észre nem vehető rajta, de a jeles mü kitünő művészre mutat.

2. Ugyanitt a reformátusoknak is van egyházok: a jelen század elején keletkezett közönséges szükségleti épület.

3. *Alsó-Bár* (Pozs. várm). Okiratilag említve 1300. (Cod. Dipl. VI. 2. 298.) *). Ujabb kath. plebániai egyháza állítólag egy régibb kápolnához épült, mely annak jelenleg szentélyét

*) Ámbár ezen okirat csupán Bárt említvén, valószinübb hogy az Felső-Bárra (l. ezt) vonatkozik. Ennek egyik része jelenleg is hasonlón *Al-* vagy *Alsó-Bárnak* neveztetik. Lásd Korabinszky, Geogr. Hist. Lexic. 31., ki azonban ennél fogva a fönnebbi helységet emez utóbbival összezavarja. Ellenben a régi plebániák jegyzékében Pázmánynál (Péterffy Concilia II. 271. kiadása szerint) itt két Bár jön elő, egyik a szövegben *Egyházas-Baarnak* írva (Péterffynél sajátlag hibásan Egyházas Baa-nak nyomtatva, míg a jegyzék előbbi kiadásaiban, mint a Szelepcsényiében 95. lap, helyesen E. Baarnak íratik); a másik a pótló jegyzékben (Péterffynél i. h.) egyszerün csupán Baar volna; mi tehát ezen két különböző csallóközi helységben létezett régi plebániáról tanúskodnék; hahogy még is azon pótlójegyzék a szövegbeni hibás irás miatt ugyanazon hely nevét nem ismétli. Mi annál valószinübb, mert hasonló ismétlése azonos neveknek ott más helyeknél is előjön.

képezné, régibb építészeti idom nyomai azonban ezen sem vehetők észre.

4. *Apácza-Szakálos* (Komárom várm.). Talán ezen a helyen volna keresendő azon két régi egyház egyike, melyeket egy 1268-diki okírat (Cod. Dipl. IV. 3. 448.) ezen a vidéken két Szakálos nevü helységben említ, hol most azonban két ily nevü falu mellett még két puszta is létezik, ú. m. Lak- és Apácza-Szakálos, Túri- és Bálvány-Szakálos, s miután az okírat ama kettőnek előnevét nem említi, bizonytalanságban hagy legalább ezen helyre nézve (lásd a más kettőre nézve alább, illető nevök alatt). A helység a pozsonyi Klára-apáczák birtoka volt, honnét nevét is vette. Jelenleg itt csak a reformátusoknak van templomuk, közönséges újabb modorú épület.

5. *Aranyos* (Komárom várm.). Okíratilag 1267. és 1268-ban említtetik (Cod. Dipl. VII. 1. 343. és IV. 3. 448). Véleményem szerint aligha ezen Aranyos értendő az e nevü kiváltságos régi plebánia alatt, melyet a pázmányi jegyzék nevez (Péterffynél i. h. II. 268.). Jelenleg itt is a reformátusoknak van templomuk; gót modorban a sokoldalú gulacsúcscsal tetőzött tornya nyilván csak modoros utánzás. Egykorúak tanusága szerint az egyház tornyostúl a múlt század végén épült.

6. *Bakà* (Pozs. várm.). Okíratilag mint királyi udvarnokok telepe 1274-böl ismeretes (Cod. D. V. 2. 190.). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia Boka név alatt jön elő (Péterffynél i. h. 271. a pótjegyzetben). Múlt századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei egy régibb itteni egyházról emlékeznek, melynek alapítása kora szerintök ismeretlen volt. A leírás szerint gót ízlésben lehetett építve, miután sokoldalú gulacsúcsos tornya említtetik. A mostani kath. pleb. egyház 1770-ben késő renaissance-féle ízetlen modorban épült.

Főoltárán a Minden-szenteket előállító olajfestmény az e nemű jobbak közé sorolható.

7. *Bálvány-Szakálos* (Komárom várm.). Okíratilag 1268 óta ismeretes (Cod. Dipl. IV. 3. 448.). Mint régi plebánia neveztetik Pázmány jegyzékében (Péterffynél i. h. 270.). Fényes szerint (Magyarország Statist. és Geogr. Állapotja I. 141): „Hajdan és pedig még 1530 körül népes és nagy jobbágyfalu volt, s elpusztúlt egyházának romjai most is láthatók.“ A f.

idézett és Apácza-Szakálosnál is említett 1268-diki okírat szerint (Cod. Dipl. IV. 3. 448.) itt volna tehát kétségtelenül azon két, ezen vidéken létező Szakálos nevü helységbe helyezett régi templomok egyike: ecclesia S. Georgii és S. Michaelis keresendő. A jelenleg egy gazdasági udvarból álló elpusztúlt helyen, néhány száz lépésnyire a Gúta felé vezető országuttól, szántóföldek között egy kis halom emelkedik, mely körül régi sáncz-fölhányások nyomai láthatók. A kis dombon szerte szórva találni még épületanyagok maradványait, faragott nagy köveket és számos fölálló szegélyü római téglákat, mint azok összeillesztve talán víz vagy légvezető (fütő) csövekül használtattak [1], s az egykori római telephelyeken, mint például tudomásomra is Carnuntum helyén (mai Petronell és Németóvár Ausztriában) nagy számmal találtatnak. A rommaradvány egyéb használható tégla- és kőanyagát a lakosok ezen kőszegény vidéken természetesen építkezéseikre széthordották, s a helyen csupán töredékek, a nem könnyen elmozdítható néhány nagyobb faragott kődarab, meg a használhatlan alakú római téglák vagy ezek töredékei maradtak, melyek között föliratosra hosszabb keresés után sem akadhattam. Lehet, hogy itt a Komáromtól egy óra távolságra fekvő helyen, talán római előőrsök várdái voltak, melyek a Komáromnál lévő dunai átmenethez vezető útat védték, mely a Komárom általellenében fekvő nevezetes római Bregetio nevü (mai Ács és Szőny) [2]) telephez vitt. Vagy hogy épen ezen római telepek épületei rommaradványai hordattak ide a későbbi lakosok által valamely nagyobb építkezés alkalmával, minő talán épen azon régi, már a XIII-dik században fönlévő egyházé lehetett. E szerint ezen egyház kétségtelenül román idomú basilika volt volna, miután nálunk a XIII. században a román építészeti ízlés még folyvást divott, és az 1268-ban említett egyház már jóval előbb épülhetett. — Egyébkint

[1]) Lásd hasonló római téglákról Arneth ezen véleményét: Hypocaustum zu Enns. Jahrbuch der Centralcommission f. Erforschung und Erhaltung d. Baudenkmale. 1856. 61. l.

[2]) L. Schönwisner In Romanor. iter p. Pannon. Comment. Geogr. 111 és 118. És Mannert véleménye szerint Bischoff und Möller: Vergl. Wörterbuch d. alten, mittl. u. neuen Geographie, 200. l.

maga a hely neve is: Bálvány-Szakálos, régi pogány telep különös istentiszteleti helyére figyelmeztethet. Talán mint ilyen már a rómaiak korában nevezetes volt, s ennek emléke még a pogány-magyar korban is a helyhez, lehet az ott létezett s fönmaradt bálvány szoborhoz tapadhatott. Később a helyre azután következetesen, a XIII-dik században már létezett nevezetesebb, sz. Mihály vagy sz. György nevére szentelt egyház épült. Akárhogy legyen is, az itt létező rommaradványok s az okírati adat nyomán kétségkivül e helyen két nevezetes tárgyat: római maradványt és román építészeti ízlésben keletkezett egyházat jegyezhetünk föl *).

*) Ennek leirása után veszem észre *Fényes* jeles újabb, fájdalom megszakadt töredék munkájának: „A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben. I. kötet. Komárom vármegye. Pest. 1848", *Bálvány-Szakálosról* szóló nevezetes adatát (116. lap), mely a hely vizsgálata alkalmával figyelmemet elkerülte, miután Fényes most nevezett iratát előbbi, a szövegben idézett munkája második kiadásának véltem csupán. A leírás között pótolom azért néhány tárgyunkra szóló adatát. Nevezetesen tudósít ebben a többi közt Bálvány-Szakálosról tovább, hogy „hajdan népes helység volt, s a reformátusok anyaegyházat bírtak, mely másfél századdal ezelőtt elpusztúlván, az úrasztalához való ezüstedények Megyercsre tétettek, s ott maig is használtatnak. Mind a kehelyen, mind a tányéron metszve e szavak olvashatók: *„Bálvány-Szakálasi reformált ekklésiáé."* Van e pusztának délkeleti szélén egy kerek domb, mely mesterséggel készült, s a rendes földszínnél 4—5 öllel magasabb, melyen *közmonda* szerint a régi rómaiak idejében municipium volt. Az épület elpusztulván, maradványaiból a mostani tisztilak épült; az alapból, mely sok ölre a föld alatt tart, s földalatti rejteke is volt, mostanában ásták és vágták ki a csaknem egygyévált köveket, s mit még eddig fel nem használtak, most is kőből számra ott hever. Mint egy kövöni felírat mutatja, municipium volt Szakálos Jupiternek szentelve, s hihető, hogy Szakálos szobra is fenállván, a magyarok innen nevezték el a helységet Bálvány-Szakálosnak, vagy Szakálos-Bálványnak. Az ispáni lakon egy kőtáblán e betűk olvashatók:

I. O. M.
PRO SALVTE
COL.

azaz: Jovi optimo maximo, pro salute coloniae vel colonorum. E tábla hihető, hogy Ács vagy Szőny környékéről hozatott ide valamely keresztyén templom építéséhez, mert többek szerint a rómaiak a mostani Csallóközben megtelepedve nem voltak." — Eddig

8. *Ballony* (Komárom várm.). Okíratilag 1252 óta (Cod. Dipl. V. 2. 190. 1284: u. ott 3. 231., Jerneynél Magy. Nyelvkincsek, 172. lap Czech kiadatlan okírataiból: 1279.) ismeretes, mint Terra pulsatorum, t. i. a győri székesegyház szolgái vagy harangozói telepe vagy birtoka *). Régi egyháza helyén, melynek kora s idoma ismeretlen, jelenleg újabb ízlésben épült kath. plebániai egyház áll.

9. *Béke* (Pozsony várm.). Okíratilag 1252 óta nevezve (valószinüleg legalább ezen helyre vonatkozhatik a Cod. Dipl. VI. 2. 137 és VII 5. 296. előjövő név). Mint régi plebániai egyház Pázmány Jegyzékében előjön (Péterffynél i. h. 271.). Hasonlón Weke név alatt a pozsonyi főesperesség alá tartozók közt említi az 1390-diki okmány (Cod. Dipl. X. 8. 314). Jelenleg mint fiókegyház Csötörtökhöz tartozik, melynek em-

Fényes. Miután, mint előbb megjegyeztem, ezen adat a hely vizsgálata alkalmával ismeretlen volt előttem, s a helyben sem értesültem az itt említett feliratos kő iránt, mit sem tudok róla mondani. Határozatlanúl hagy egyébkint Fényes adata is azon második feliratos kő iránt, melyen állítólag egy Szakálos Jupiterre vonatkozó felirat állott volna. Azon véleményt illetőleg, hogy ezen római építési anyag a dunántúli római telepek helyéről hozatott ide, már magam is a szövegben ezen értelemben nyilatkoztam. Mind a mellett tekintetbe jöhet, hogy a széleiken fölálló oldalú római téglák, melyek ezeknél csövekre, légfűtésre stb alkalmaztattak, nehezen lehettek volna használhatók; s az, hogy itt maig nagy számban találhatók, mégis arra látszik utalni, hogy itt eredetileg csakugyan római épületek állottak, melyek anyagából és helyén épülhetett azután azon régi 1268-ban már itt említett és fennebb tárgyalt egyház. Vajjon a múlt században, Fényes adata szerint, itt elpusztúlt református templomul még szinte ezen régi egyház szolgált-e?

*) V. István, IV. László és Hunyadi János által kiadott, valamint más kéziratban levő s Ráth Károly szívességéből velem közlött okíratokból kitűnik, hogy a helynek egy részét már sz. István a győri egyháznak adományozta, lakóit harangozóivá kötelezvén. A nevezett későbbi uralkodók a káptalan kérelmére adómentesekké tevék ezért őket. A harangozási kötelezettségtől csak a múlt században válták meg magokat. Hasonló harangozók telepei, valamint más okíratainkban is előjönnek (lásd, Vajka és Felső-Szeli alatt), úgy a középkorban egyébütt is léteztek. Innét talán, hogy bizonyos helységek lakói mint ügyes harangozók nevezetesek voltak; valamint ez az egyházi műarchaeologiák ezen részében fölemlítve található. Lásd például Otte, Glockenkunde 61. lap Ruhla lakóiról Thüringában.

lékkönyvei azonban szinte még mint önálló plebániát ismerik (l. Csötörtök alatt). Kis kath. egyháza régi kinézésénél és különösen a szentély vagy kar félkörü záródásánál fogva, mely némileg a román félkörü oltárhelyhez (apsis) hasonlít, eredeti román építészeti idomára figyelmeztet. Vajjon azonban csakugyan ezen ízlés korából való-e? nehéz meghatározni; miután a szentély ily félkerek alakítása, különösen a kisebb egyházaknál, a legújabb időkig folyvást szokásban volt (lásd Springer, Baukunst des christlichen Mittelalters 96. lap); és egyébkint is a félkörü szentély itt a kis egyházhoz mérve apsisnak vagy is oltárhelynek véve a szokottnál, aránylag legalább, nagyobbnak mutatkozik, átmérője 20′ lévén, míg a román apsisé nagyobb egyházaknál is (mint például a deáki hármas hajóú basilikánál, lásd ezt alább) ennek körül-belül csak mintegy felét teszi. Máskép is hiányzó egyéb jellemzőbb részletek, mint a félkörív párkányzatmü (Rundbogenfries), melyek, lehet a gyakori újítások által, elenyésztek, nehezítik a határozott itéletet. Mostani lapos tetőzete szinte valószinüleg bedőlt boltozatát pótolja; csupán körívü záródásu szük kis ablakai, belülről és kivülről közepök felé szükülő, föltünő kajácsossággal, emlékeztetnek ismét a román izlés hasonló alakításaira. A templom hajójában is föltünő még egy ajtóbéllet (Thürwandung), mely előbb az egyház déli oldalfalába volt alkalmazva, és szemtanúk állítása szerint innét nem oly rég áttétetett az éjszaki homlokzatra, hol jelenleg a kapuzatot (portale) képezi. Tagozása a román, de méginkább a gót ízlés közös ékítményi modorában készült: bevájt horonyok és kidomborodó körtvélyalakú hengerek meg lemezek dúsan váltogatják egymást; régi helyén maradt boltozata a nyomott csúcsívet mutatja, valamint az a még ki nem fejlődött vagy hanyatló gót ízlés sajátja. Ezen maradványok tehát összevéve némileg az átmeneti építészeti idomra (Transennalstyl; nálunk a XIII. század vége felé) útalnának; hahogy a csekély nyomokból biztos következtetést vonni lehet, miután még ablakainak is nagyobb része megújíttatott, és csak néhány, maradt még a leírt eredeti alakban; valamint boltozatát is mint mondók, általában lapos tető pótolja. Az építési anyag itt is csupán tégla, mint nagyobbára Csallóköz épületeinél.

Hasonlón fekvése is, mint Csallóköz valamennyi egyházáé kivétel nélkül, a bevett egyházi szabály szerint nyugattól (mely felé az ajtó s toronyhomlokzat áll) a szentélylyel keletnek irányoztatott. Végre ha még érdekelne a kis egyház terjedelme: a szentély fenebb adott átmérőjén kivül, a hajó hossza 31', 11'', szélessége 24', 5'' számít.

10. *Beketfalva* (Pozsony várm.). Az innen kiholt Beketfalvi Mórócz régi család törzshelye. Bél által dicsért (Notit. Hung. II. 243.), tornyokkal erősített és díszlő régibb várkastélya jelenleg részben lerontva, részben átalakítva létezik még.

11. *Benke-Patony* (Pozs. várm.). A csallóközi számos egymás mellett fekvő és külön előnevű Patony falucskák csoportja közől néhány határozatlanúl már a XIII. és XIV. századi okíratokban említtetik. Hasonlón ezen Patony helységek egyike régi plebániai egyházzal is bírt, mint az 1390-diki okmány plebániai jegyzéke említi: *de Pathon* (Cod. Dipl. X. 8. 314.); miután jelenleg egyikében sem létezik kath. egyház, s az adat a hely előnevét sem említi, nyoma teljesen kétes. A Benke-Patonyban jelenben létező igénytelen kis református imaház, mint szükségleti épület csak ezen század elején egy tágított iskolaházból keletkezett.

12. *Bős* (Pozsony várm.). Okíratilag 1262—1274 közt gyakran ismételve említtetik (a bősi levéltár kiadatlan okírataiban s a Cod. Dipl. V. 2. 190. Nehezen vonatkozik ezen helyre az 1082. okíratban előjövő Beys, lásd Jerney, M. Nyelvkincsek 20. és Cod. Dipl. I. 448.). Mint régi plebánia előjön Pázmány Jegyzékében (Péterffynél i. h. 271.). Hogy jelenlegi egyháza eredetileg gót idomban épült, mutatja még egy fenmaradt csúcsívü s a szokott díszművel képzett ablaka, hasonlón egy lapos hármaslevélívü ajtóbéllete, valamint a szentély háromoldalú záródása. Egyébkint az egész épület kivülről és belülről későbbi barock modorbani újítások által átalakíttatott. Fönmaradt még, úgy látszik, régi keresztelője (baptisterium, fons baptismalis) is: durva mívü hatszögletü homokkőmedencze, szélesebb talapzatról emelkedő nyolczszögü oszloplábra helyezve.

13. Az itt létező *várkastély* egyik legrégibb nevezetes magyar főúri nemzetség, az Omodék vagy Amadék laka, haj-

dan várdaszerüleg tornyokkal és vizárkokkal volt megerősítve (l. Bél, Notit. Hung. II. 242. Fényes, Magyarorsz. Stat. és Geogr. Állapotja II. 472.). Jelenleg újabb ízlésben nyaraló palotává alakíttatott át (lásd képét közölve a Vasárnapi Ujság 1858. foly. 7. szám). Jelentékeny levéltára 1242-től kezdve számos, még kiadatlan eredeti okíratot tartalmaz [1]). Egykori nevezetes családi képtára a leányágoni örökösök között szétoszlott [2]).

Ezen helynek egyébkint vidéke is archaeologiai és régi helyirati tekintetből érdekes. Már a hely neve: *Bős*, és mint régebben folyvást Böös-nek íratik, régi Besenyő telepre utalhat, minőket Csallóköz ezen vidékén csakugyan okírataink említenek; valamint a szomszédos Várkony is, mint már előbb figyelmeztettem, régibb kún, vagy még ősibb várkún, Varchonita, avarhún telep lehet. Jelentékenyebbek még a Bős körül okíratainkban említett régi helynevek mint: *Árpádföld*, *Árpádfoka* vagy *Árpádsoku*, Villa *Vitéz* [3]), *Bálványvíz*,

[1]) Az első 1242-ből Béla király adománylevele egy tatár elfogásaért; a többiek 1257, 1262, 1264, 1274 stb szinte nagyobbára Bőst illető adománylevelek. Nevezetesség alakja és tartalmára nézve Kún Lászlónak egy hártya okírata 5'', 10''' hosszú és csak 10''' széles. Leíratuk megfelelő helyen fog közöltetni. Érdekesek báró Amadé László a költőnek is ezen levéltárban őrzött levelezései és sajátkezü végrendelete.

[2]) Félre téve a ház padlásán található még egy más régibb olajfestményü képgyüjtemény, mintegy 50 darab, 1650-ből nevezetes magyar államférfiak és országgyülési tagok arczképei. Kétségtelenül azon gyüjtemények egyike, melyek Wideman ismeretes képes munkája (Comitum gloriae centum. 1647.) vagy az Orteliusi arczképgyüjtemények nyomán készültek, és hazánkban, mint épen nem ritkák, akkorában igen kapósak lehettek; ámbár, úgy látszik, jelenleg csak kevés helyütt találhatók már. Azonkivül is ezen munkák még jelenleg is mindenfelé forrásul szolgálnak a XVII. század nevezetes férfiai arczképei kiadásában, de a nélkül többnyire hogy ily esetben idéztetnék. Pedig ezen a téren is igen helyén volna már a kritikaibb eljárás.

[3]) Lásd az 1274-diki okíratot Cod. Dipl. V. 2. 190 s köv. lap. és 1264-dikit Cod. Dipl. X. 2. 727. lap, miből kitünik, hogy az előbbi okirat *terra Arpár* kifejezése, melylyel e helyet illeti, sajátlag *terra Arpádnak* olvasandó; így áll az csakugyan ezen 1274-diki okírat

Pogánysziget [1]); jelentőségöket pedig még azon körülmény különösen növeli, hogy ezen helyek mentében Padány felé régi sírhalmok is előjönnek (l. Padány alatt). Ezen hely tehát mindenfelől nyilván mint egyik őskori elpusztúlt nevezetes telepünk jelentkezik, melynek tüzetesebb archaeologiai vizsgálata is még érdekes lehet [2]).

14. *Csákány* (Pozs. várm.). Okíratilag 1254-ben említtetik, mint már ezen idő előtt is a zirczi szerzetesek pilisi apátságának birtoka (Cod. Dipl. IV. 2. 216.). Mint régi plebánia előjön a Pázmányi Jegyzékben (Péterffynél i. h. 271.) s az 1390-diki okíratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenleg Csütörtök fiókegyháza. Előbbi, teljesen elenyészett plebániája és egyháza helyén álló újabb temploma keletkeztéről és viszontagságairól a szentély oldalfalába helyezett márvány kőlap felírata ekkép értesít: *Haec D. Michaelis aedes a fundamentis erectae sunt Archipresule Szelepcsényi eodemque Abbate Pilisi.*

---

egyik eredetijében is a bősi családi levéltárban. Hasonlón a másik okíratban e helyt nevezett *Arpádfoka* valószinüleg *Árpádsoká*-nak olvasandó. A *soka*, *sika*, *chuka* helynév, különösen összetételekben, ezen táj okírataiban gyakran jön elő (p. o. *Dercsika*, *Györgysoka*, *Abonychuka* stb). Ezen Árpád helynév előjön az uradalom régibb, múltszázadi térképein is, valamint maig is a hely népénél elferdítve él, az előtte jobban ismeretes árpához alkalmazva: Árpás vagy Árpasokának mondva. Összevethető ezzel *Villa Arpa*, mi valószinüleg ismét *Villa Árpád*, s e mellett *Villa Vitéz*: a Cod. Dipl. VII. 3. 31. egy 1248-diki okíratában, valamint hogy ezt az ugyanerre vonatkozó 1380-diki okíratban — u. ott 140. lap — annak regestuma *Árpádnak* írja; erre utalnak variansai is: *Arpaa* stb. Összehasonlítandó szinte az 1181-diki okírat (Cod. Dipl. 2. 200.) helye, hol ismét *Villa Árpád* mellett *Villa Pogány* jön elő, mint a Bősi Árpádföld vagy Árpádfokánál egy *Bálvány víz* és *Pogánysziget*; sőt mint amazok mellett régi sírok említtetnek (Sepulchrum uxoris Beken), úgy itt is nem csak sírhalmok előjönnek, de az okírat a *Buken*-család birtokával, talán a mai Bakával, határosnak mondja. Egyébkint okíratainkban más Árpád helynevekre nézve lásd: *Árpád völgye* és *Vallis Árpád* 1374. Cod. Dipl. IX. 4. 630. *Possessio Árpád* Cod. Dipl. X. 6. 611. Hasonl. Jerney, Nyelvkincsek. 6.

[1]) Előjön szinte az előbb nevezett régibb térképen Árpádfölde mellett a bősi és várkonyi határ közt.

[2]) Helyíratilag tárgyaltam e helyeket az Uj Magy. Muzeum. 1858. foly. XII. füzetében.

Demum belli iniuriis nudatis parietibus in ruina iacuerunt, donec iure postliminii abbatia Pilissis V. Ord. Cistercisium iuris facta, anno MDCCXII. Florianus Nezorin abb. Welehr. Pastovien. et Pilisiens. eosdem a ruderibus vindicasset. Nunc vero singulari in Deum pietate Philippi de Zuri Abb. Welehr. Past. et Pilis. agente et promovente P. Roberto Wlach eiusdem S. Ord. prof. et Administ. CsakanIensI InstaVratae noVa forMa Donatae reVICesCVnt. E szerint Szelepcsényi primásérsek által épült, 1712. pedig s újabban 1824-ben kijavíttatott s átalakíttatott. Alakjára nézve a XVII. század óta divó késő renaissance izlést mutatja; bensejét tetemesen előszökő áloszlopvonalok (Lisene) díszitik; máskép három oldallal záródó szentélye és gulacsúcsos tornya a gót idom némi hagyományos és ujabb időnkig is használt utánzásával alakíttatott. Belül falai egészen alfresco festvék; a meglehetősen festett képek a szerzett legendájából és történetéből vett jeleneteket ábrázolnak; némely helyütt nedvesség miatt a festmény mar szinét veszté. A művész neve sehol sem mutatkozik.

15. Az egyház mellett manzardi izlésben épült, szögletein tornyokkal erősített emeletes kastély áll. Valószinűleg szinte Szelepcsényi érseknek az egyházzal egykorú műve. Jelenben a birtokos szerzet tiszti lakáúl szolgál. A mellette lévő régibb földszinti épületben észrevehetők a szerzetesek egykori czellái, az ebédlő terem és folyosók. Tömör, lefolyó dongaboltozatuk (Tonnengewölbe) régiségre mutat ugyan, ámbár a szegélyét díszitő félig emelt gipszmű (Stuckarbeit) újabbnak látszik *).

*) Vajjon volt-e itt a czisterczitáknak csakugyan kolostoruk vagy épen apátságuk? Vagy csak residentiájok s úgy nevezett grangiájok, hol ideiglenesen tartózkodtak? Bizonyossággal meg nem határozható. A szerzet előttem ismeretes történetirói mit sem tudnak a csákányi kolostorról vagy apátságról, de csak residentiáról sem (L. Heimb: Notitia Hist. de Abbat. Ord. Cist. Mantissa sub Corona Hung. 149. és Chronicon Monast. Ord. Cist. Ad. S. Crucem et S. Gothard in Ungar. stb nem említik). Tudomásomra Turóczi László az első, ki Csallóközben a zirczi szerzet lakát említi (Ungaria c. s. regibus I. 298., 1768-diki kiadás) ezen határozatlan szavakkal „degunt ad S. Jacobi (ecclesiam vagy possessionem?) Cistercienses." — Vajjon azonban ezen határozatlan Sz.-Jakab nevű hely alatt Csákányt

Közel Csákányhoz említtetik még *Apáczaföld* nevü puszta is (Fényes, Magyarország. Statist. és Geogr. Állapotja II. 472.), hol a helybéli hagyomány szerint régebben épületromok nyomai láthatók valának; jelenben teljesen elenyésztek. De ezen körülmény s a hely neve figyelmeztethet, hogy itt talán egykor nőszerzet is zárdával bírt; s talán ez épen a zirczi apáczáké lehetett. Ismeretes hogy sok helyütt ugyanazon rend mind két nemének egy más mellett létezett zárdája. Más-

kell-e értenünk? Jelenben az egész Csallóközben nem jön elő e nevü hely; s a csákányi egyház is nem sz. Jakabnak de sz. Mihálynak van régtől szentelve, mint fenebb közölt felirata is tanúsítja. Azt sem tudom, honnét vette Turóczi adatát, miután forrását nem idézi. Gyanítom azonban hogy valószinüleg a Pázmányi Jegyzék (Péterffy, Concil. II. 275.) adott rá alkalmat, melyben a zirczi szerzetesek apátságai közt egy Duna szigeti sz. Jakabról nevezett apátság előjön: „Abbatia S. Jacobi de Insula Danubii fundata 1274." Ezen adatot Heimb is közli (Not. hist. de Abbat. Ord. Cist. 166.) nyilván csupán az előbb idézett Pázmányi Jegyzék nyomán; a nélkül hogy a határozatlanul fölhozott Dunaszigetet Csallóköznek tartaná, mint Turóczi. Fuxhoffer (Monasteriologia Hungar. II. 127.) azonban ezen adatok nyomán még tovább megy, s ezen sz. jakabi czisterczita kolostor helyét Csákányban véli. A fenebb idéztem okírati adatból látjuk hogy Csákány már 1254. előtt a zircziek pilisi apátságának birtoka volt, s hogy azontúl is maig aszerzethez tartozott. Lehet tehát hogy 1274-ben itt apátsága is keletkezett; mely azonban, úgy látszik, már a következő XIV-dik században nem létezett; mert a Pázmányi plebániai Jegyzék (l. Péterffy i. h.) és 1390-diki okírat (Cod. Dipl. X. 8. 314.) Csákányban csupán egyszerü plebániát említenek. Figyelmeztetek azonban e mellett eleve arra, mit a Csákány tőszomszédságában levő Csötörtök (l. ezt) helység alatt előhozandó adatok, ezen utóbbi helynek állítólagos káptalanáról említenek. Csötörtök régi nagyobbszerü egyháza már sz. Jakab tiszteletére is volt szentelve; káptalana alá tartozott volna Csákány is mint fiók plebániája, valaminthogy maig is fiókja; s a f. i. 1254-diki okírat szerint a zircziek Csötörtök jövedelme egy részét szinte bírták Csákány mellett. Ezen adatok nyomán tehát valószinü lehet, hogy a zirczieknek itt egy időben apátságok is volt. Bizonyos azonban, már az előbb leírt zárdai épületek maradványainál fogva is, hogy itt residentiájok vagy legalább úgy nevezett grangiájok, szerzetes gazdasági udvarok és majorságuk létezett. Az ily grangiákban közönségesen néhány, a főkolostorból erre kirendelt szerzetes tartózkodott, kik sajátkezüleg gyakorlák a földmívelést és gazdászati egyéb munkákat.

felül pedig tudjuk, hogy a II. Béla által 1132-ben alapított pozsonyi zirczi apáczák ezen a vidéken fekvő birtokkal adományoztattak. Valószínű tehát hogy nekik is legalább majorságuk lehetett itt, s érdekes volna tudni: vajjon a nőszerzetesek is ily grangiákban időztek-e?

Bél (Notit. Hung. II. 221 és 239.) Csákány mellett említi szinte a közelfekvő sz. péteri régi remetelakot s egyházat, de melyet alkalmatosabban helyén Illyésháza alatt fogunk tárgyalni.

16. *Csicsó* (Komárom várm.). Okíratilag 1268. stb említve (Cod. Dipl. IV. 3. 452.). A mostani kath. plebániai egyház újabb modorban, minden ízlést nélkülözve, 1660-ban, mint fölirata s emlékkönyvei tanusítják, a gróf Zichy-család által épült.

17. Az itteni régibb kastély egykor szinte vízárkokkal és tornyokkal védett várda volt, jelenleg újabb modorban nyaraló kastélylyá átalakítva, előbb gróf Zichyék most gróf Waldstein laka.

18. *Csölle* (Pozsony várm.). Okíratilag 1375-ben nevezve, mint az esztergomi érsek népei telepe (Cod. Dipl. IX. 5. 268.). Az újabb ízlésben épült vagy csak teljesen átalakított kis kath. fiókegyháznak a román apsisra emlékeztető félkörü szentélye és tornya sok oldalú gót idomú gulatetőzete, bizonyára csak modoros későbbi utánzások, melyek máskép késő renaissance ízlésü áloszlopvonalai (Lisene) mellett előbbi eredeti idoma határozott jeleül nem vehetők.

19. *Csöllösztő* (Pozsony várm.). Okíratilag előjön 1287-ben (Cod. Dipl. V. 3. 343. és VII. 4. 199.). A Pázmányi Jegyzékből mint régi plebánia ismeretes (Péterffy i. h. 271.); nem ismeri ellenben az 1390-dik okírat. Jelenben Somorja fiókhelysége, melynek emlékiratai szinte említik egykori önálló egyházát. Ezen régi egyházát a Duna árja sodorta el, s romjai olykor a víz medréből föltünve még láthatók volnának.

20. *Csötörtök* (Pozsony várm.). 1206, 1216, 1283. stb okíratokban nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 173., III. 2. 464., V. 3. 203.). Előjön bennök Csötörtök-helynek is mondva, mint város. Mint régi plebániai egyház Pázmány Jegyzékében áll, s az 1390-diki okíratban (Cod. Dipl. X. 8. 313.) Villa Liu-

poldinak írva. Mostani három hajójú és két tornyú kath. plebániai egyháza sajátságos, a szokottól eltérőbb idomával a XV-dik század késő-gót ízlésére mutat. Világosabb megismerhetése végett itt közlöm alaprajzát, (l. az I. tábl. 1. sz. a. ábrát) mely részben Csallóköz néhány más, hason szerkezetű egyházi építészeti emlékeire nézve is tájékozóul szolgálhat.

A nyolczszögből képzett három oldallal záródó szentélynek arányosan megfelelő hajó, két egyenlő hajóra osztatik közepére helyezett két oszlop által. Ezen oszlopok ekkép sajátságosan a szentély középvonalával vagyis úgy nevezett tengelyével (Axe) egy arányba esnek. Az egyszerü oszlopok sima, magas, karcsu töve homokkőből faragott, és hasonló, kevéssé előszökő, egyszerü kerekded talapzaton állanak; fönt fejezet (Capital) és tagozat (Gliederung, Profilirung) nélkül viselik az újabb félkörívü boltozatot, mely minden átmenet nélkül egyenesen az oszloptövekre ereszkedik. Az így képzett két hajóhoz az éjszaki oldalfelől még sajátságosan egy harmadik, aránytalanul alkalmazott, alacsonyabb mellékhajó csatlakozik, két válívvel (Scheidebogen, Arkadenbogen) összeköttetésbe helyezve a többi egyházzal. Ezen válívek és sajátlag árkádok támjaiul oszlopok vagy oszloptámtövek (Pfeiler) helyett, csupán egyszerü, minden tagozás nélküli csupasz fal szolgál, melynek egész alakja mutatja, hogy későbbi átalakítás müve, melyről mindjárt alább szó lesz. A válívek fölött ismét magas csupasz oldalfal választja el a mellékhajót a többitől. Míg tehát a középső hasonló magasságu két hajó a csarnokegyház alakjával bír *), addig a harmadik alacsonyabb egyedül képez mellék vagy oldalhajót. Minél fogva már ezen, az egyház alapszervezetével látszólag ellenkező hajó, némileg

*) Csarnokalakú egyházaknak (Hallenkirchen) neveztetnek t. i. általában azon többnyire késő-gót idomú egyházak, melyekben a hajók egyarányú magasságuak, s így némileg csarnokszerü kinézésök van, a régibb román s kora gót ízlésü azon egyházak ellenében, melyeknek tagozott szervezete abban áll, hogy a középső hajó tetemesen magasabb az oldal- vagy mellék-hajóknál (Abseiten), ennél fogva külsőleg is különböznek: az utóbbinak hajóji külön tető alatt láthatók, míg a csarnokegyházak hajóji egy tető alá helyeztettek.

leg később szükségessé vált ragaszték-épületnek mutatkoznék, mintha ez t. i. az egyházhoz építtetvén, annak oldalfala kitöretett volna, s a válívek által azután az egyházzal összekapcsoltatott. Errē utalna azon hagyomány is, mely szerint az egyház ezen harmadik hajója eredetileg a reformátusok egyházának tartatik, melyet, midőn kezdetben a vallásfelekezetek együtt meg nem fértek, az egyház oldalfalához építettek. Később pedig, midőn az egyház ismét teljesen akár a reformátusok akár a katholikusok birtokába jutott, a hozzá ragasztott épület oldalfala kitöretett, s a válaszfalnak ívnyilással való összeköttetése által alakúlt volna ezen harmadik mellékhajó. Hasonló hagyomány forog fön Csallóköz több ekkép szervezetlenül alakított templomairól, mint a nagy-magyari és dunaszerdahelyiről (lásd ezeket).

A tárgy alaposabb vizsgálata azonban ezen vélemény alaptalanságáról azonnal meggyőzhet. A fölvett esetben ugyanis az egyház ezen később kitörött falának, melybe az ívnyílások összekötésül alkalmaztattak, alapjában hasonló szélességünek kellene lenni, minő az egyház déli oldalfala. Holott ez távolról sem az eset, amahhoz képest szélessége alig felényi lévén; mi nyílván mutatja, hogy ily vékony közfal csakis a válíveket tartó falúl, vagy legföljebb egy későbbi válaszfalúl alakíttathatott. E szerint ama hagyomány épen az ellenkező magyarazátot szolgáltatja. Hogy t. i. a templom eredetileg már így a késő-gót ízlés kevésbbé szervezetes modorában egy mellék oldalhajóval épült, s a vallási megszakadás korában az egyik felekezet ezen mellékhajót talán közfallal számára elválasztá *). Mire azután a másik felekezet az egész templomot elfoglalta, ezen hajó összeköttetése a közfalba helyezett ívnyilások által újra eszközöltetett. Ez egyszersmind az oka talán, hogy az eredeti oszlopok vagy inkább támtövek

*) Ezen eset gyakori volt. Így értesülünk Balla Nagykőrösi Krónikájából (18. lap), hogy a vetekedő felekezetek elrekesztve a templomot két részre, egymás között megosztották. Hasonlón történt Tolnán s egyébütt (lásd, Lampe: Hist. Eccl. Reformatae és Haas: Emlékek a Dunamentén. Danielik Emlékkönyvében II. 370. lap.). De ez valószinűbb is, mint hogy külön egyházat építve azt épen az előbbinek falához ragasztották volna.

(Pfeilerschaft, Pfeilerbündel) helyett, melyeken az összekötő válívek s arkádok emelkedtek, jelenleg csupasz választófalak szolgálnak az összekötő válívek támjaiul. Azon időben, mint a plebánia emlékiratai értesítenek, más változások is történtek; különösen említik, hogy az egyházzal összefüggő két kápolna a protestánsok által ledöntetett volna. Lehet hogy ezen kápolnák a közepén esetlenül kiálló mellékhajót az egyházépülettel alsó és felső részén közvetíték. Valószinű szinte, hogy a középső hajónak is a közepén elhelyezett oszlopok által két hajóra elosztása ily későbbi mű; midőn talán a bedőlt vagy megrongált eredeti csúcsívezet helyébe az újabb félkörboltozat alkalmaztatott, könnyebb alakítása végett helyeztethettek közepére az oszlopok, mi által a tetemes boltnyujtás (Bogenstreckung) elkerülhető volt, valamint a gyöngébb közfalra háramló teher is megkönnyíttetett.

A mértékarányok következők; a szentély vagy karhely hossza belső világában 29′, szélessége 20′. A hajó hosszasága 40′. A középső két hajó széllessége 27′; a mellékhajóé 11′; mind a három együtt 38′.

A templomnak szabályszerint nyugat felé fordított homlokzatát tömör alakításu kéttornyu alkotmány képzi [1]). Közepén létezhetett a bémeneti előcsarnok (Vorhalle) az egyház főkapuzatával (portale), mely azonban jelenleg kivülről elfalazva, ennek semmi nyomát sem mutatja, és csupán belülről az egyházból van szűk nyílása. A tornyok azon tekintetben is nevezetesek, hogy ámbár alakuk: a négyszög fölötti nyolczoldalu gulacsúcs tetőzet, négy oldalán a hasonló kisebb tornyocskák által körülvéve, tökéletesen megegyez az egyház késő-gót idomával; még is a toronyablakok, egészen eltérőleg, félreismerhetlen román idomokat tüntetnek elő. Tökéletes félkörív hajtással, gömbölyű oszlopocskák által kapcsoltatnak össze (gekuppelt), melyekre boltozatuk ereszkedik; a kerek oszlopfejezetet egyszerű hengeralakú düledés (Wulst) képezi az úgynevezett teke vagy gyöngyékezettel (Kugl v. Perlornament) díszítve; kevéssé előszökő talapzatukat az oszlopfőhöz

*) Ezen részének képét lásd szabad kézrajzban közölve a Vasárnapi Újság 1858-diki foly. 2. számában.

hasonló hengeralakú domborodás közvetíti. Ezen részletek nyilván a templom egyéb idomától eltérő román izlés nyomai lehetnek, melylyel máskép még csupán a tornyok tömör, nehézkes tömege, hasonlón román építészeti jellemző tulajdonság, volna némi öszhangzásban található. Úgy látszik tehát, mintha az egyház ezen részletei még előbbi román építészeti korszakából maradtak volna meg. És lehet hogy egy itteni régibb, talán XII-dik vagy XIII-dik századi román egyház — miután ezen időből a hely már is, mint fönebb láttuk, városnak vagy „forümnak“ neveztetik — később a XV-dik században gót idomban átalakíttatott, és részben ujonan épült. Ámbár máskép ily stilvegyületnek oka még nem csak abban is volna kereshető, hogy hasonló egyházépítmények keletkezte és befejezése közt gyakran egész, sőt több század is eltelt, s azért különféle izlésekben alakulhattak egyes részleteik *); de különösen fölvehető az is, hogy a vidéken az egymásra következő építészeti izlések határozottabb kifejlődése gyakran minden közvetítés nélkül létesült, anélkül hogy a sajátlagi átmeneti idom közöttök érvényre juthatott volna. Egyébkint a torony más ablakai, melyek részint már befalazvák, más idomokat is mutatnak, s egy csúcsívű mellett látni egy mást, melybe jelenleg az óra helyeztetett, újabb izléstelen oszlopkerettel és párkányzattal alakítva.

A torony déli oldalához emeletes kisebb épület alkalmaztatott, mely egykor az egyház kincstáraul (thesaurarium) szolgált volna. Hasonlón áll a szentély éjszaki oldalán, szokott helyezetben a sekrestye. Az egész épületetet a gót idom sajátságos oldaltámai veszik körül, melyek tömör — nyilván a késő-gót idomot jelző — alakítással a talapzattal együtt háromszori tagozatban emelkednek és rézsutos tetővel végződnek. Későbbiek azonban ezeknél a minden tagozás nélküli rézsutos támfalak, melyek csupán szükségből roskadozó toronyhomlokzata támogatására újabb időben alkalmaztattak.

---

*) Például a bécsi sz. István egyház XII. században kezdett építésénél fogva homlokzatán tiszta román izlést tüntet elő; későbbi hajója már kora gót, szentélye pedig és tornya mint legkésőbbi részei késő-gót izlésben épültek a XV- és XVI-dik században.

Az egyház egyébkint kivül- és belülről újabb időben több javításon s újításon ment át. Így eredeti csúcsív boltozatát jelenben félkörív pótolja; hasonlón ablakai csúcsív záródását is; és csak a szentélyben tartá meg az utóbbiak közöl néhány eredeti alakját; ezek meglehetősen egyszerü alakítást mutatnak, csak a szélesebbek vannak két térre osztva, egyszerün tagozott kőfaragványu ablakfelek által; hasonló egyszerü díszművezetök (Masswerk), közönségesen a hármaslevél (Kleeblatt) és háromfélkör (Dreipas) fölött a lángozott alak (flamboyant, Fischblase), közbe ékelt orridomokkal (Nase). Mai szines üvegfoglalatuk kétségtelenül későbbi berakat. Hiányzik a szentségház is, mely, mint értesülök még, nem oly rég töretett le; az ajtók is ujonan alakíttattak. Régiebbek a szentély jobb oldalfalába helyezett, fölül átívezett ülhelyek, minők a régibb egyházakban több helyütt előjönnek, s nyilván az oltár körül foglalatoskodó egyháziak ülhelyeül szolgáltak.

A szentély bal oldalfalába *Mérei Mihály* alnádor, XVI-dik századi egyik előkelő államférfi és jogtudósunk síremléke van elhelyezve *). A mü vörös és fehér márványból renaissance ízlésben alakított, s párkányzaton meg vállköveken emelkedő oszlopos állványt képez. Az oszlopokon emelt felső párkányzaton fölül, félkört képző fehér márványlapon dombormüben

*) Kiről a jóhirnévnek másképp nem igen kedvező Forgách (Commentar. 453.) is mondja: Vir prisci moris virtutisque, et alio principe et alio tempore dignus. Lehotzky (Stemmatographia II. 239.) Istvánffy kézirati feljegyzése szerint mondja: Familiam claram virtute et ingenio longe clariorem reddidit, mirabili pollens ingenio et memoria, juris hungarici peritissimus. I. Ferdinánd rendeletére az ő elnöklete alatt néhány kitünőbb államférfi és tudós szerkeszté 1552-ben a Quadripartitum Opus Juris Cons. R. Hung. munkát, Verbőczi híres Hármaskönyve ellenében. Mely azonban ámbár mellékes használatban volt, jogérvényre soha sem jutott; s végre 1798. Zágrábban ért első kiadást, l. Wallaszky: Conspect. Reip. Litter. 2. kiad. 158. És Horányi II. 605. Dignus, úgymond az utóbbi, cui Themis colossum errigat, et viri memoriam ab interitu vindicet. Még is emlékére tudomásom szerint eddig senki sem figyelmeztetett Bélen kivül, ki azt szinte ezen szavakkal röviden végezte, midőn a csütörtöki templomot megemlíté (Notit. II. 230): „Templum insigni mole substructum, atque gemina praefultum turri, Méreii summi viri epitaphium ostendit."

a megváltó föltámadása állíttatik elő. Párkányzata alatt a következő latin versek állanak:

Vir pietate ingens et servantissimus aequi,
Pannonice Lumen iuris honosque fori,
Hic situs est Michael Merinae gloria Stirpis,
Nostra cui nullum saecla tulere parem.
Quem licet extremae confectum aetate senectae
Abstulit ingratis, livida mors manibus.
Hunc tamen ut nimis properato funere raptum,
Deplorat tristi patria cum gemitu.
At Tibi sancte Senex sit humo levis, et Tua virtus
Te iungat magnis, inclita coelitibus.

A vörös márványoszlopok közé foglalt fehér márvány fölap meglehetős kivitelü domborműve a Feszület alatt térdelve a megholtnak számos tagból álló családját az akkori szokás szerint állítja elő: nők, férfiak és gyermekek imádkozva emelik kezeiket a Feszület felé. A mű nem csak a XVI. század jelmezei s öltözéke tekintetéből érdekes, de úgy látszik hogy az előállított alakok, legalább a főszemélyek, arczképi hűséggel advák. Az oszlopzat talapzatát képző kiálló párkányzat alatt, mely két szörny előszökő fején nyugszik, az egész ismét alúl is mint fönt egy félkörü márvány lappal végződik, melyen a következő fölirat áll:

Magnifico D. Michaeli de Mere ex provincia Sigiensi (olv. Simegiensi) *oriundo, qui Ferdinando et Maximiliano Romanis Imperatoribus, Ungariae Regibus dum vixit fidelem constantemque operam navavit, et ab iis Propalatinatus honore decoratus fuit, et in iure dicendo Patriam ornavit. Viro integerrimo, et Seni probitatis eximiae, Emericus, Michael, Anna, Sophia et Catharina liberi superstites hoc monumentum coniugi et parenti pientissimo posuerunt. Vixit annis 72. Fato functus est 26. Febr. Anno Chri. MDLXXII. Non longo post tempore simili fato eum secuti sunt Juliana coniux et Stephanus filius, qui vixerat annos 32 itaque simul hic sunt humati.*

Vivite Superstites mortalitatis memores *).

---

*) Gyanítom hogy ezen felirat szerzője talán hírneves történetirónk Istvánffy Miklós, Méreynek később hivatalában mint alnádor utódja, s itt Fölbáron laktában szomszédja is, kitől több hasonló síriratot bírunk ezen időből (lásd alább Fölbárt).

A fölirat mellett márványlapba domborún vésett kettős czímer. Egyiken, a jobb felől (herald. véve): oldalain kivájt vértben háromágu korona fölé helyezett pelikán madár magzatait vérével táplálva. A nyilt sisak fölött ugyanaz. A balfelől helyezett czímer hasonló vértében háromágu koronából kinövő női alak térdképben, hullamzó hajjal és koronázott fővel, mindkét felől hold. A nyilt sisak fölött ugyanez. Az első, Mérey-család czímere, a másik Forgách családé, s valószinüleg Mérey nejeé [1].

Az egyház régibb eszközei közöl kiemelhető még egy nyolczoldalúlag alakított vörös márványmedencze, tekertművü oszloptőre állítva (gewundener Säulenschaft). Most szenteltviztartóul szolgál, de valószinüleg régebben keresztelő medencze lehetett. Egy régibb alakú, máskép egyszerü mívü ezüstkelyhen a következő fölirat olvasható: *C. Andreas Camerarius Imperatoris MCCCCCLXXXIII.* Egy más elenyészett régibb kehelyről szól még a plebánia emlékkönyve, hogy rajta arany czímer fölött a következő fölirat volt: *Anna Mere nupta C. Andreae Balassa.* Ez fölvilágosítja az előbbi föliratot is, hogy az gróf Balassa András (C. Andreas) Mérei Mihály veje (Anna leánya neveztetik fönebb a siriraton is) ajándéka volt [2].

---

[1]) Lehotzky (Stemmat. II. 239.) nejeül ugyan Zablath Juliánát említi, s ezen keresztnévre nézve a sírírat is megegyezne vele. Mocsárynál (Nógrád várm. IV. 135.) azonban találom hogy Mérei csakugyan Forgách-leányt, Forgách Péternek nővérét bírta feleségül. Ez a Bélnél előjövő Forgách nemzetségi tábla szerint V. Péter hajadonúl följegyzett Juliána testvére lehetne (V. Péter élt 1539 körül, l. Bél, Notit. IV. 383.). E szerint, ha csak Lehotzky ebben is nem hibázott, Mérey első neje lehetett Zablath Juliána, a második pedig, kit a sírírat mint itt eltemetettet nevez, s kinek czímerét a síremlék viseli, kétségkivül Forgách Juliána volt.

[2]) Lásd gr. Balassa Andrásról Nagy Iván Magyarorsz. Családai I. 125. és Kerekgyártó Árpád, Magy. Életrajzai. I. 144. Az utóbbi az ezen kehelyről ismeretes évszámot is megemlíti, s erre Lehotzkyt idézi kútfőül, kinél ennek semmi híre. Az adat általam hozatott elő Nagy Iván idézett munkája Balassa Andrásról szóló adatai kiegészítéseül az 1857-diki Pesti Naplóban megjelent recensióban, előlegesen ezen íratomból véve.

Az egyház történetét illetőleg emlékirataiban, melyek 1676-tól kezdődnek, s egyházlátogatási jegyzőkönyveiben olvasom, hogy itt hat kanonokból álló társas káptalan, az emlékkönyv kifejezése szerint úgy nevezett *„fertály káptalan"* székelt volna egykor. A prépostot s egyszersmind plebánost még más öt plebánia adományzása illette, úgymint: *Sz. Örzsébet*, *Csákány*, *Gomba*, *Beke*, *Féll* (lásd ezeket). Hogy ezen Csötörtök körül alig félórányi távolságban fekvő apró helységek csakugyan önálló plebániák voltak egykor, azt az illető helyeknél adatokkal bebizonyítva látjuk. Közölök jelenleg a négy előbbi, Csötörtök fiókegyháza, és csupán Féllnek van később újra felállított plebániája. Tudomásunkra azonban egyháztörténelmünk eddig mitsem említ egy itt létezett káptalanról. Létezése még is némileg épen egyházépülete emlékével volna véleményezhető. Tudvalevőleg a középkorban csupán a püspöki székes és káptalani egyházak bírtak azon joggal, hogy az előbbiek egyházaikat hármas toronynyal, az utóbbiak kettővel építhették. És sajátságosan épen itt Csallóközben előjövő másik kéttornyú egyháznál is (lásd, Egyház-Gellye) hasonló hagyományos emlékkel találkozunk, hogy az is káptalan ideiglenes széke volt. A torony mellett létező, fönnebb említett kincstár is szinte még káptalana korából származtatik; valamint hogy az ily külön kincstári sekrestyék s egyszersmind régibben, mint tudjuk, káptalani levél- és könyvtárak szinte csak a káptalani egyházak mellett jönnek elő. Véleményezhető volna szinte talán, hogy azon fönebb nevezett plebániák lelkészei, melyek a csötörtöki plebános és prépost adományzásától függöttek, számra öten, képezék a csötörtöki prépost plebános alatt ezen káptalant *).

A templom alapítására nézve már ezen plebániai emlékiratokban találjuk szinte följegyezve a Bévezetésben em-

---

*) Figyelembe jöhet ugyan e mellett azon körülmény, hogy nem csak Csákány a zirczi szerzetesek birtokában volt, de a f. i. 1254. okirat szerint (Codex Dipl. IV. 2. 214.) Csötörtök jövedelme egy részét is húzták; mi másképp természetesebben az ide való káptalant illethette volna, melyet azonban mind ezen okiratokban soha sem találunk említve.

lített azon hagyományt, mely szerint Csallóköz 12 régibb temploma sz. István által a 12 apostol tiszteletére építtetett. Csötörtök régi egyháza már azon körülménynél fogva is hogy sz. Jakab apostol tiszteletére van szentölve, természetesen kitűnőleg ezek közé számíttatik. A mai egyházépület késő-gót idomaiból láttuk azonban, hogy az csak a XV-dik században épülhetett, vagy hogy csak az előbbi akkor egészen átalakíttatott. Söt az észrevett korábbi román építészeti idomok is (a leírt toronyablakon) legföljebb csak a XII-dik század építészeti korára volnának visszavihetők. Máskép kétségtelenül valószinünek látszik, hogy Csötörtök, mint már a XIII. század elején említett tetemesebb helység söt város (a f. idézett 1206-diki okírat ugyan praedium Csötörtök helynek nevezi, de már is oly praediumnak, mely proventus fori-val *), tehát vásárjoggal bírt) a mainál előbbi régibb egyházzal bírt; s talán épen ezen régi román egyházából maradtak fön tornyán az eltérőbb részletek. Lehet hogy ennek alapítója, a hely okíratilag első ismeretes ura: Sándor a Bazini és Sz. Györgyi grófok nemzetségéből, ki a fön idézett 1206-diki okírat szerint, a helyet adományban kapta; melynek azonban vásári jövedelme egy része a zirczi szerzeteseket is illetvén, gyanítani lehetne szinte, hogy a közeli Csákányban birtokos és lakó szerzetesek, egy akkori ily egyházi építményben anyagi vagy tettleges részt is vehettek.

Szem előtt tartva ehhez különösen azt is, hogy a csallóközi sz. Jakabról czímzett zirczi szerzetbéli csákányi apátságrul szóló kétes adatok (l. f. Csákány alatt), úgy látszik, némi összefüggésben mutatkoznak a tőszomszédjában levő csötörtöki szinte sz. Jakabról nevezett s állítólag káptalannal bírt egyházzal; annál inkább, mert egy részt az adatok oda útalnak hogy Csákány a csötörtöki egyház fiók plebániája volt, más

*) Cum omni proventu fori quod in eodem praedio est — az okírat szavai (lásd, Cod. Dipl. III. 2. 464. és III. 1. 173.). Később azonban Zsigmond alatt 1430-ban, mely időből mai késő-gót idomú egyháza származhatik, már csakugyan mint város : civitas említtetik. Legalább ennek vélem az ottani városok közt elősorolt Leupoldsdorf-ot. Lásd Cod. Dipl. IX. 7. 199, s alább Csötörtök ezen német nevét.

részt pedig hogy a csákányi-zirczi birtokhoz Csötörtök jövedelmei egy része is tartozott.

Mind a mellett azonban, hogy ezen adatok által már meglehetősen tájékozva vagyunk Csötörtök román és gót építészeti korszakai iránt; még is ezen építészeti emlékeihez csatlakozó további nevezetes hagyományok nem csak nemzetünk keresztyénsége első korába, de még azon túl is egész a római pogány korba fölérnek; melyeket tehát, bár mily bizonytalan alapúak legyenek, kénytelenek vagyunk tárgyunknál fogva még bővebb figyelemre és vizsgálatra méltatni, ezt pedig annál inkább, mert nyilván csak előbbi véleményünket erősítik. Szemtanúk által értesülök, hogy a templom közvetlen közelében, hol jelenleg a plebánia kertje áll, még az újabb időkig egy régi torony vagy kápolna alakú rom létezett, melynek helye s alapfalai maig kivehetők, anyaga pedig csak nem rég újabb épitkezésekre fölhasználtatott. Ezen épületet a közvélemény pogány templom maradványának tartotta volna, különösen pedig a vidék müveltebbjeinél *Fanum Jovis* név alatt levén ismeretes, felőle azon vélemény uralkodott, hogy a rómaiak által Jupiter tiszteletére emelt templom volt [1]).

Pannonia régi topographiája tudomásunkra mit sem tud egy itteni római telepről, s általában egy ilyennek a Duna bal partján fekvése a római Pannonia eddigi ismeretével nem igen volna megegyeztethető. Ámbár hasonló, ha valószinűbb esetet is, épen előbb Bálvány-Szakálosnál véleményeztem [2]). Figyelmeztetek azonban e mellett mindenek előtt Bélnek Csötörtök nevét tárgyaló véleményére (Notit. Hung. II. 230.), miután nekem úgy látszik, hogy ezen torony vagy kápolnarom felőli tudákos Fanum Jovisféle vélemény az ő szavai nyomán keletkezett. „Diem Jovis — úgy mond Bél — eo vocabulo (t. i. Csötörtök, mint a helyet nevezik) Hungari appel-

[1]) Jeles történet- s jogtudósunk Bartal Györgynek szivességéből értesülök, hogy őmaga annak mint római régiségnek kéziratban leírását ismerte az előbbi helybéli plebános birtokában. Jelenben nyomára nem akadhatni.

[2]) Résely szerint (az István Bácsi czímü naptár 1857. foly. 149. lap. közlött Csallóköz leírásában) a Csötörtök szomszédságában levő Somorja közelében állítólag szinte római régiségek ásattak ki.

lant. Ad imitationem veterum Fanum Jovis posset vocari. Germani Leopersdorf [1]), diplomata quae legimus Leopoldsdorf nominant [2]). Non plane nihil dicunt, qui a Jove arcescunt vocabulum, quasi Jupitersdorf primitus fuerit, quod postea imperitum vulgus ob pronuntiationis difficultatem in Jeopordsdorf ac tandem in Leopoldsdorf detorserit. Sed diplomata aliter.“ Ime Bél ezen félreértett szójátéka- vagy magyarázatából eredhetett a vidék müveltebb lakói között a rom vagy toronyépület Fanum Jovis neve, melyre, úgy látszik, Bél okoskodása egyszerün alkalmaztatott. Ha csak föl nem veszszük, hogy Bél szavai talán valamely kétes tudósításból egy itteni Fanum Jovis felöl eredtek, melyet vagy félreértett, vagy ezen magyarázattal mellözni kivánt. Mi azonban Bélre nézve aligha valószinü. Annyi bizonyos hogy Bél még egy itteni Fanum Jovis nevü s annak tartott toronyról mit sem tudott, mert máskép már a mondottak következtében is bizonyára el nem hallgatta volna. Igaz ugyan, hogy a mint nem sokat gondolt az épitészeti és müemlékekkel, s azokat legfölebb feltületesen egy-két szóval érintó — ámbár érdemeül legyen kiemelve, hogy még is nagyobb figyelmet tanusított irántok, mint valamennyi eddigi utódai, kik nagyobbára az ö és Bonbardi vállain állva, még azt sem tartották figyelmökre méltóknak, a mit ezek már elöhoztak, — úgy ezen épületröl sem szól, ámbár az korában még csakugyan épségben

[1]) A mostani kimondás szerint helyesebben: Loipersdorf. Thielenél (Königr. Ung. I. 17.): Loibersdorf, Korabinszkynál (Lexicon 101.): Luipersdorf, Vályinál (Magyarorsz. Leírása I. 446.): Leopoldsdorf és Knippersdorf, az utóbbi valószinüleg hibásan.

[2]) A fönn idézett legrégibb okiratok csak magyar nevén nevezik. Ellenben az idézett 1216-ki okirat Csötörtök határai leirásában nevezi a vele tőszomszédos: Terra Loypi, aqua Loyp, terra és villa Lipoth határhelyeket, melyek egyaránt azon Sz. Györgyi grófokhoz tartoztak, kiknek birtokába jutott Csötörtök is, és kik, úgy látszik, azon tájban már ezen helyeket német lakosokkal gyarmatosíták. Villa Liupoldinak nevezi szinte az 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314.), valamint a f. idézett 1430-diki: Leupoldsdorfnak (IX. 7. 199.). Úgy látszik tehát hogy az eredetileg Loyp vagy Lipót nevü helynek neve, csak későbbi német gyarmatosai által lett Leopoldsdorffá. Ellenben magyar-szláv Csötörtök, Stvrtek neve, a mennyire negyedet is jelent a szlávban, jól illenék negyed vagy fertály káptalanához (?)

fönállott. Annál meglepőbb hogy Vályinál (Magyarosz. Leírása I. 446.), ámbár nagyobbára szinte csak Bél és Korabinszky nyomán jár [1]), már az adatot teljesen, mint a hagyomány tartja, megemlítve találjuk: „Egy hegyes toronyforma gothus épülete is volt itten Fanum Jovis névvel — úgy mond — mely ezelött 16 esztendővel elbontatott.“ Nyilván, mint a határozott évszám mutatja, e vidékről kaphatta tudósítását. Ámbár én annak az 1780-diki évnél, melyre itt az évszám utal, későbbi lerontásáról, vagy hogy csak falai teljes lehordásáról értesültem.

Valamint azonban ezen vizsgálat mutatja, hogy egy itteni római pogány templomról s annak Fanum Jovis nevéről szóló adatok meglehetősen kétesek; úgy más részt önként kínálkozik a vélemény, hogy ezen, a templom mellett állott kápolna vagy toronyszerü kerekded épület valószinüleg román ízlésben keletkezett úgy nevezett Baptisterium vagy Carnarium azaz keresztelő vagy halotti kápolna lehetett, minők közönségesen a régibb, nevezetesebb plebániai egyházak mellett — mint már Alistálnál érintettem — ezen czélra az egész román, söt gót építészeti időszakon át — és pedig a baptisteriumok már a VIII. századtól kezdve, a Carnariumok XI—XV-ig — ily kerek vagy nyolczszögü alakban építtettek; mint ilyenek a külföldön maig tetemes számmal találhatók, s hazánk fönmaradt építészeti emlékei közt sem ritkák. Nevezhetők példaul a jáki, sopronyi, söt még néhány későbbi gót idomban keletkezett is, mint a holicsi, szakolczai stb. Hogy a csötörtöki talán a gyakoribb és későbbi Carnarium vagyis halotti kápolna volt, tanusíthatná azon körülmény is, hogy alatta sírbolt volt, melyből, mint szemtanúk állítják, csontvázak ásattak ki. Előbb említém szinte a plebánia emlékkönyvei azon adatát, hogy régebben az egyház mellett még két külön kápolna is állott, melyek egyike talán épen a szóban levő lehetett [2]). Ezen épületröli adatokban tehát ismét

---

[1]) Lásd előszavát s ugyanott Schediusnak a munka felől szóló véleményét.

[2]) Megjegyezhető szinte az is, hogy ezen Carnarium-féle köralakú kápolnák leginkább a XIII. század elején divatozván, a műértők álta-

itteni régi, talán XIII. vagy XIV. századi építészeti emlékek nyomára vagyunk utalva, melyek e szerint a mai egyház tornyain észrevehető román ízlési nyomokkal is összefügghetnek.

A hely egyébkint, mint már fönebb érintém, valószinüleg a Sz. Györgyi grófok által német lakosokkal gyarmatosítva, igen népes lehetett, s virágzó ipart s kereskedést üzött *). Ezen népes és virágzó voltának köszöni kétségtelenül régi, nagyobbszerü egyházi építkezéseit. Jelenleg lakosai megfogyott száma alig tesz ezeret, és ezek tiszta magyarok.

21. Csötörtök határában Misérd felé több, mintegy hat vagy hét hasonló, a pogány sírhalmok módjára alakított csucsos domb látható. Belölök a földmívelő nép, mint személyesen értesültem, kapálás közt gyakran vas eszközök töredékeit, nyilakat és csontokat ás ki; mi rájok, mint pogány sí-

---

lánosabb véleménye: hogy azok a keresztbadak következtében a Szentföldről visszatérő főurak és vitézek által a szentsír egyházának utánzására emeltettek (lásd Sacken, Mittheil. der Central-Commiss. f. Erhaltung d. Baudenkm. 1856. foly. 351. l. Deutsch-Altenburg leírását, és Heider: Ueber die Bestimmung Romanischer Rundbauten u. ott. 33. lap.). Mi már itt azon véleménynek adhat helyt, hogy Csötörtök első ismeretes idejéből említett birtokosai valamelyike, talán II. András palaestinai hadjáratában részt véve, lehetett ezen halotti kápolna alapítója. Keletkezésöket egyébkint azon körülmény is elömozdítá, hogy azon korban az egyházbani temetkezés általában tilos volt, s azért ezen külön czélra épültek az egyház körül levő temetőkben a halotti kápolnák. Más részt ezen kápolnák kör- vagy nyolczszögü, a maitól eltérőbb alakja megfejti azt is hogy, midőn fölhagyattak, rendeltetésök feledtével a nép ódon kinézésöknél fogva régi pogány templomoknak vélte; mint tudomásomra is így tartja a nép a hazánk határán álló hasonló román köralakú petronelli és németóvári példányszerü remek e nemü keresztelő és halotti kápolnákat egykori pogány római templomoknak; természetesen ott annyival következetesebben, mert ismeretes római telep: Carnuntum helyén állanak. És hasonlón a müveltebbek tudákos közvéleménye azokat ott is Mercurius templomainak nevezte volt, míg újabban a mütörténet ezen tárgyat is fölvilágosítá.

*) Bél i. h. mondja: „Ante cladem Mohacsianam a Germanis colebatur, quod nos anni 1488 protocollum docuit.“ Lásd Korabinszkyt is (Lexic. 101.) meg Vályit és Bél más utáníróit.

rokra annál inkább figyelmeztethet. Vajjon azonban csakugyan pogány sírok-e, vagy inkább, mint Bél véli [1]), Bethlen itteni ütközeteiben elesett harczosok sírjai? csak a bővebb vizsgálat fogná kétségen fölül emelni.

22. Csötörtök mellett mint nevezetességről emlékeznek még helyiróink sajátságos különálló kenyérsütő kemencze-épületekről (lásd Korabinszkyt, Geogr. Hist. Lexicon. 101. és Vályi, Magyarorsz. Leírása I. 446.); de melyek nekem inkább Csallóköz más helységeiben, mint Karcsákon, Alistálon, Hodoson s általában Felső-Csallóköz több falujában szinte önként, építészeti tekintetben is sajátságos alakításuknál fogva föltüntek. Gyúrt sárból készült falazatuk kerekded alakban kúpszerüen emelkedik több ölnyi magasságra, hol azután a végén hegyes csúcsba összefoly. Vajjon, minden esetre különös és sajátságos alkatuk talán nemzetünk vagy csak Csallóköz sajátja-e csupán? meg nem határozhatom; még inkább abban kell hagynom ezen sajátságos alakításuknak és idomuknak, mint ilyennek eredeti nemzeti építészetünk tekintetében aligha már kimagyarázhato jelentőségét [2]).

23. *Dercsika* (Pozsony várm.), eredetileg György-Soka-, Suka- vagy Sikának nevezve, okíratilag ismeretes 1253. (Bartal, Commentar. ad Hist. Status Jurisq. Publ. II. Mantissa. XIX., l. Jerneyt is Magy. Nyelvkincs, 72.) [3]). A bakai egyházlátogatási jegyzőkönyvek — miután Dercsika előbb Baka fiókegyháza volt — tudósítanak, hogy a dercsikai egyház 1519-ben Epiphanius czímz. püspök és Bakács érsek helynöke által fölszenteltetett. Valószinüleg tehát egyháza akkor, és még

[1]) Notit. II. 231. Collis visitur manu adgestus. Bethleniani belli monimentum esse aiunt, quo caesorum ossa contegantur.

[2]) Rajzukat közöltem a Vasárnapi Ujság 1858-diki foly. 4. számában.

[3]) Fejér (Cod. Dipl. VIII. 2. 577. egy 1324-diki okíratban) hibásan olvassa, úgy látszik, Gutkarcsát Dercsikának. Egy más, 1373-diki okíratban (Cod. Dipl. IX. 4. 557.) ismét Gywrka volna szerinte Dercsika. A Györgysoka névnek már 1253-diki f. idézett okíratokban megjelenése megczáfolja azon érdekes regéket, melyek e nevet Mátyás király korából származtatják (lásd Karcsay, Uj Magy. Muz. 1852. 769. l.).

eredetileg gót ízlésben is épülhetett. Ezen régibb átalakított épülethez csatoltatott az újabb egyházhajó. Érdekes az ezen egyház építéséről szóló, Karcsay által (Uj Magy. Muz. 1852. foly. 769. lap.) előhozott legenda, mely azt az angyalok által mai helyére állítottnak mondja; valamint ezen vonás más, különösen bucsúk által látogatott egyházakról is előjön. Egyébkint semmi emlék nem jelöli többé, hogy a hely nevezetes régi családok, mint a dercsikai, jelenleg Erdődi Pálffy grófok, Erős és Katona-nemzetségek egyik törzshelye volt [1].

24. *Dienesdi* (Pozsony várm.). Okíratilag 1252-ben nevezve (Cod. Dipl. VII. 1. 304, 309. és 1356. IX. 7. 159. X. 6. 318.), midőn a benedeki szerzetesek birtokába jutott [2]. A pázmányi Jegyzékhez adott pótjegyzet (Péterffynél Concilia II. 271.) mint régi plebániát nevezi. Jelenben Misérd fiókegyháza, és temploma egészen újból a múlt század második felében épült, az akkori ízlés czopfos de egyszersmind tetszősebb modorában. Áloszlop vonalai (Lisenek) és a párkányzatok tetemesebb előszökése és gondosabb alakítása által, valamint tetemes nagysága és magassága helyes arányainál fogva Csallóköz egyik legszebb újabb temploma. Föltűnt benne egy szépen faragott kisebb fafeszület, s egy régibb gobbelin szövet szakadék részlete, ószövetségi jelenetek ábráival, mely jelenben a szónokszék szőnyegeül használtatik.

25. *Doborgaz* (Pozsony várm.). Okíratilag 1205—35. évekből ismerjük (l. az 1323-diki okíratban Cod. Dipl. VIII. 2. 475.). Egy 1238-diki okírat (kiadva Knauz által, Új Magy. Muzeum 1858. 406. lap.) itt említ egy templomot: „Ecclesia S. Georgii de Doborgaz;“ de ez nyilván Csallóköz azon egyik legrégibb egyháza, mely sajátlag a Doborgaz mellett levő Szent-György úr nevü praediumon állott, és melyről alább ezen utóbbi hely alatt lesz szó. Doborgaz helység és a közeli Sz.-Antal közt elnyuló térségen, az útfelén balra a Duna felé fekvő szántóföldek között, meglehetős tágas, müveletlen,

[1]) Lásd Karcsay előbb idézett helyét.

[2]) Különböző ettől az okíratainkban szinte gyakran nevezett Dienes Monostora nevü benedeki apátság (1258. Cod. Dipl. IV. 2. 461. és VII. 4. 121. és 259.), mely a nagyváradi megyében létezett.

gyöppel benőtt tér látható, melyen sürün egymás mellett számos kishalom emelkedik, többnyire csak néhány lábnyi magasságu conicus alakban, mely többé kevésbbé tartá meg eredeti kinézését, a mennyire már vagy csúcsa behorpadt vagy alja tágúlt. Kinézésöket mutatja a Vasárnapi Újságban (1858. foly. 10. sz.) általam közlött rajz fametszvénye. Véleményem szerint valószinüleg pogány sirok maradványai, és pedig az archaeologusok által úgy nevezett pogány köztemetők (Heidenkirchhöfe, gemeinschaftlichen heidnischen Bestattungsplätze) [1]). Ezen tekintetben leginkább hasonlíthatók volnának például a lievlandi segenwaldi pogány sírokhoz és köztemetőkhöz, mint ezek a Bähr által kiadott (Gräber der Liven. Taf. 1. 4.) rajzokból ismeretesek, s vizsgálatai nyomán különösen fintörzsü népségeknek tulajdoníttatnak.

Ezen, s mint értesülök, Csallóköznek ezelőtt több térein létezett hasonló kis sírhalmokkal ellepett helyeket, melyek később levonattak és jelenleg míveltetnek, nevezte volna egykor a nép Tatárhalmoknak és Tatárüléseknek, mint már Bél (Notit. II. 219.) e felöl tudósít, s azokat avarringek vagy táborok maradványainak tartja: „Istius ego aetatis — úgy mond, vonatkozva az avaroknak Nagy Károlylyal való csatáira s Csallóközbeni lakára — crebra illa castrorum vestigia, quae a Tartaris relicta credit vulgus, ideoque Tatárülés vocitat, fuisse existimaverim: quippe quod multum habent vetustae ruditatis iam non parum adobrutae.“ Egyébkint az e nemü elnevezések: mint Tatárülés, Húnárka, Csörszárka stb általánosabb jelentését, valahányszor az őskori népek hasonló földalkotmányaira és sírhalmaira vonatkoznak, már másutt, a Magyar Mythologiában (128. lap.) bővebben és tüzetesen tárgyaltam [2]).

A tárgy minden tekintetben még bővebb, eddig meg nem kisértett vizsgálatra vár; lehet hogy a halmok tartalmá-

---

[1]) Lásd Klemm, Handb. d. Germ. Alterthumskunde. Heidenkirchhöfe 114. lap.

[2]) Az ezen halmokról szóló mai adomaszerü népies mondákat, hogy háborús időkben a lakosoknak rejtekhelyül szolgáltak, közli Résely Csallóköz rövid ismertetésében az 1857-diki István Bácsi czímü naptárban.

ról nem sokára értesülünk, miután a megtörtént tagosztálynál fogva, azon birtokosok, kiknek részül jutottak, ezen tért, fölszakíttatni és müveltetni szándékoznak. Ámbár pedig alaposabb és kíméletesebb tüzetes vizsgálat minden esetre kivánatosabb volna, mert nyilván ezen a módon enyésztek el valamint más helyütt, úgy Csallóköznek is még a múlt században sürübben létezett pogány őskori köztemetőji, melyeknek csekélyebb dombjait a földmíves könnyebben kiegyenlítheti; — még is ezen az úton is reményem van, hogy az illetők igérete szerint, a fölszakításnál előjövő tárgyakról értesíttetni fogok; legalább tehát Csallóköz s talán hazánknak is egyik utolsó hasonló őspogány köztemetőjéről még hírt veszünk *).

26. *Duna-Szerdahely* (Pozsony várm.). Okíratilag, úgy látszik, először 1283-ban említve (Jerney, Magy. Nyelvkincs. 129.); határozottabban mint régóta népesített hely 1341-ben nevezve (Cod. Dipl. VIII. 4. 482. és IX. 5. 315.), midőn már e hely lelkészét is megemlítve találjuk: Presbyter Ecclesiae S. Georgii de Szerdahely. Sz. Györgynek szentelt ezen temploma tehát már régóta létezhetett. A pázmányi Jegyzékben is e szerint mint régi plebánia előjön (Péterffynél i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okírat plebániái közt megjelenik (Cod. Dipl. X. 8. 314.). A jelenlegi kath. plebániai egyház azonban valószinüleg csak a XV. század vége felé, sőt részben talán a XVI. században késő-gót idomban épült. A gót idomra mutat még, három oldalúlag záródó szentélyén kivül, nyolczoldalú gula toronytetőzete, négy szélén a hasonló alakú kisebb négy tornyocskával körülvéve. Külső támfalai is többszörös tagozással s rézsutos tetőzettel alakítvák. A torony alatti csar-

*) Azóta olvasom a Vasárn. Ujság 1858. f. 40. számában, hogy a doborgazi tatár dombokban tett ásatás következtében (mert ezt kell érteni a Vajka mellett levő csallóközi tatárdombok alatt) ott talált 5 darab régi pénz felküldetett az említett lap szerkesztőségének. Ennek nyilatkozata szerint ezek közöl 4 római érem volna, s a találmány a N. Muzeumnak van szánva. Tehát római temetőhelyet kell-e jelölnünk itt? vagy hogy inkább barbár sírokban jön elő itt is a római pénz? Reméljük még hogy az ötödik eddig ismeretlen érem s a sírok bővebb s alaposabb vizsgálata biztosabb világot deritend majdan e tárgyra.

nokban, mely egyszersmind a templom kapuzata előcsarnokaul szolgál, szinte még eredeti kereszt csúcsívezetét megtartotta, melynek keresztheveder ei (Kreuzgurten) erőteljes tagozattal képezett horonyos és hengeres gerinczeket mutatnak. Hasonlón látható még tornya eredeti csúcsívű ablakaiban egyszerűbb, ízletesen és erőteljesen alakított hármaslevelű s egyéb díszművezet (Masswerk).

A többi részeiben két hajóju egyháza és szentélye egészen átalakíttatott; nagyobb részt újabb félkörívezet képezi boltozatát, s ezzel egyszersmind egykori oszloptámai helyébe áloszlopvonalak (Lisenen) alkalmaztattak. Csak a mellék oldalhajó, mely a csötörtöki egyház harmadik oldalhajójához hasonlón alakíttatott, tartá meg részben egyszerű nyomott csúcsívű keresztboltozatát; míg ezen boltozat egy másik holdja (Gewölbjoch), hosszában és széltében egymást átmetsző gerinczezetből (der Breite und Länge nach sich durchschneidenden oder kreuzenden Querrippen, vagy Longitudinalrippen) áll, csürlöded alakokat (Rautenform) képezve. De ezek nem csak mint szervezetlen, és csupán mint úgy nevezett díszgerinczek (Zierrippen) alkalmaztattak, hanem tekintve jelentéktelen tagozásukat (Gliederung, Profilirung), csupán utánzásnak mutatkoznak.

Máskép ezen mellékhajó is, mint már érintém, hasonlón aránytalanúl alakíttatott, mint a fönebb tárgyalt csötörtöki; kivéve még is, hogy az által szorosabb összefüggésbe helyeztetett az egyház egész testével, miszerint alsó felén az egyház homlokzatáig, a felső részen pedig a szentélynek zárfaláig fölfut; mely utóbbi része jelenben, vagy talán már eredetileg is közfal által a többi hajótól elválasztva sekrestyévé alakíttatott. S ezen tekintetben hasonlóbb ismét az alább látandó nagy-magyari egyház szinte arányosabban alakított mellékhajójához. Egyébkint itt is ezen oldalhajónak aránytalanabb s a rendes alakítástól eltérő alkalmazása, szinte azzal magyaráztatik: hogy, mint Csötörtökön, úgy itt is, a reformatio idejében kivált új vallásfelekezet a régi egyház oldalához épített magának imaházat, mely azután később, midőn az egyház is birtokába esett, vagy midőn azt a katholikusok visszafoglalták, közfala lerontása által az egyházzal összekapcsoltatott; hol a

lerontott fal helyén most támfalak és válívek képezik az összeköttetést, majd nem egészen hasonlón a látott csötörtökihöz. Ezen vélemény a hajó keletkeztéről itt épen oly kevéssé fogadható el mint ott. Az ok ugyanaz; s itt is épen ellenkezőleg föltehető, hogy a reformatio által kivált közönség a két hajós templom egyik részét közfallal osztá el, mely akkor ismét eltávolíttatott, midőn az egyik község kizárólagos birtokába jutott. E mellett szól még itt a világos építészeti okokon kivül, az ezen mellékhajó nyugati falcsucsába (Giebel) vésett és félig meddig még szabad szemmel is kivehető fölirat, mely *1518* évszámot mutat. Ez tehát valószinüleg azon év volna, melyben az egyház ezen legkésőbbi része elkészülhetett; akkor pedig a reformatio hazánkban még el nem terjedt.

Ugyan ezen mellékhajó tetőpárkányzata (Dachgesims) alatt, épen a két végső oldaltám fölött két kőfaragvány látható. Mind a kettő hosszú szakálu és lefüggő hajú férfiút ábrázolva, mint a ki lehajlott fővel s emelt vállakkal valamit föntart; ámbár most misem nehézkedik fölülről rájok.

Kétségtelenül még az egyház egykori kőfaragvány díszítményéből maradt föl a két töredék, minők nélkül ritkán szükölködött a legegyszerűbb falusi gót egyház is (a két hajóju s tetemesebb alakítású szerdahelyi pedig nyilván már a kitünőbbek közé tartozott), de melyek nagyobb része, úgy is leginkább kitéve lévén a romlásnak, részint az idő viszontagsága, részint az újítások által elenyészett; s a hol még valamely faragvány dombormű fönmaradt, szinte a vakolat és mészkéreg alatt lappang többnyire. Lehet hogy itt hasonló faragványok közvetíték az oldaltámokat a párkányzattal, vagy hogy párkányzati díszművek voltak; legvalószínűbb, hogy talán vízvezetékek részletei (Wasserspeier), minők a gót egyházakon közönségesen kőfaragványokkal képeztettek. Az alak máskép Atyaisten ismeretes régibb typikai ábrázolására mutatna. Kevésbbé vélném bennök az építőmester vagy épen az alapító ábrázolását, minek a helyezet s állás nem igen felel meg; ámbár egyébkint ismeretes, hogy az egyházak külsején az utóbbiak szobrai is gyakran alkalmaztattak.

27. Ugyan itt az evangelikusoknak és izraelitáknak is van imaháza: jelentéktelen szükségleti épületek.

28. *Eberhard* (Pozsony várm.). Okiratilag 1209 óta ismeretes (Cod. Dipl. III. 1. 73. és III. 2. 468.). Mint régi plebánia említtetik a pázmányi Jegyzékben (Péterffynél i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 313.). Jelenben Féll fiókegyháza, és csupán az uraság kastélyában van kis kápolnája. Régi vára Korabinszky (Lexic. 136.) és Thiele (Königr. Ung. I. 10.) szerint a templomosok által építtetett volna [1]). Min alapszik ezen állításuk, nyomába nem juthattam, ha csak nem a hagyományon, melyet azonban tudomásom szerint, úgy látszik, inkább csak a környék műveltjei ismernek jelenleg, mintsem a nép; s azért gyanitható hogy köztük is csak az előbb említett helyirók véleménye nyomán keletkezett [2]). Turóczi László (Ungaria c. suis regibus 298. 1768. kiadás) tudomásomra az első szinte, ki az itteni templomosok lakát minden egyéb forrás nélkül említi. Utánirták Kolinovics (Chron. Templar.) és Fuxhoffer (Monast.). Bonbardi (Topogr. Hung. 2. kiad. 350.) és Bél (Not. Hung. II. 221.) még csupán egyszerűn erődnek nevezik, mely tornyokkal és vízárkokkal volt megerősítve. Az utóbbiak nyomait csakugyan látni jelenleg is a kert közepén álló régi de újonan teljesen átalakított kastély körül. A hagyomány szerint ellenben, mint a helyben értesültem, a faluban s út mellett látható földhányások tartatnak a templomosok maradványainak.

---

[1]) Valószinűleg ugyan ezt érti Vályi is (Magyarorsz. Leírása I. 541.) Korabinszky nyomán: „Hajdani vára — úgy mond, igen régi, s a mint némelyek állítják, a veres barátoknak — birtokában vala."

[2]) Alább fölhozandó okiratok tanusítják, hogy a vár sokáig a Sz. Györgyi grófok birtoka volt. Ezek közől 1409-ben okiratilag is előjön egyik Templinus névvel (Cod. Dipl. X. 4. 749.). Lehet hogy ezen Templinus, ki jóval 1409 előtt élt (midőn sajátlag utódairól van szó) épité a várat, vagy hogy még előtte valamely hasonnevű elődе, miután ő Templinus juniornak neveztetik, lehetett alapítója vagy csak újon építője stb; s innét eredhetett talán a vélemény vagy hagyomány, hogy templomosok épiték? Ismeretes egyébkint hogy a templomosokróli hagyomány egyike szinte a leggyakoriabbakuak, melyekkel régi várak építése, vagy sajátságosabb régibb faragványokkal díszített egyházak alapítása stb véleményeztetik. Leírásom további közlései folytán még gyakran lesz alkalmunk ezen tárgygyal találkozni, s az iránt bővebb fölvilágosítást szerezni.

Hogy a hely csakugyan régi várral és erősséggel bírt, sőt hogy itt valószinüleg Csallóköz fő erődje létezett, mely a Dunán való átjárást védte, már a XIII. század kezdetétől fogva okiratokkal is bebizonyítható. Igy a fenebb idézett 1209-diki okirat szerint Castellum Ybrehaarth-nak neveztetik, melyet András király előbbi birtokosától Myke fiától Istvántól megszerez és az említett évben Sebus grófnak — a később Sz. Györgyi és Bazini előnevü grófok nemzetségéből — adományoz Sz.-Györgygyel együtt. Ekkor tehát a XII. század vége felé és a XIII. elején legalább bizonyára nem volt a templomosok birtokában; de később sem, mint a várat tanúsító s itt tekintetbe vehető adatokból láthatjuk, miután folytonosan a Sz. Györgyi grófok birtokában találjuk. 1369-ben ugyanis I. Lajostól szabadságot kapnak hidat építeni a Duna ágán (Cod. Dipl. IX. 4. 170., és 1382. IX. 6. 274.), mely Csallóköznek a vár által védett fő átjárata volt ezen a részen. 1386. Jodok morva őrgróf birtokába kerül ezen vár is a többi, Duna és Vág folyók közötti, Pozsonytól Nagy-Szombatig nyuló terület nagyobb részével (Cod. Dipl. X. 8. 213.). Erődnek neveztetik még és várnak: munitio et castrum 1390. és 1409-ben (Cod. Dipl. X. 8. 308. és X. 4. 749.), midőn a Sz. Györgyi grófok birtokába ismét visszajut. Utóbb több urat váltott s a XVII. században Szelepcsényi érsek s az ország helytartója birtokában egy ideig állami fogházul használtatott *). Örököseiről, jelenleg nyaraló kastélylyá átalakítva, a gróf Aponyiak idősb ágára szállott.

A várban jelenben létező kápolnát Szelepcsényi érsek meglehetős díszesen építé az akkori késő renaissance modor sajátos áloszlopvonalaival s előszökő párkányzataival. Építéséről a kápolna belső falára alkalmazott, kőbe domborún vésett czímer s felirat tanúskodik: *Georgius Szelepcsényi Archiepiscopus Strigoniensis F. F.* (fieri fecit) *A. D. MDCLXXVII.* A monorú vérten, jobb felé lépő kétfarkú oroszlán sziklára ágaskodva áll, elölábai jobbjában napot, baljában csillagot tartva. Kivül az ajtó fölött vörös márványlapon dombormű vésetben szüz Mária Madonna alakú képe van befalazva. Úgy látszik, a többivel egykorú mű.

*) Fényes, Magyarorsz. Statist. és Geogr. Állapotja II. 466.

29. *Egyház-Gellye* (Pozsony várm.). Okíratilag először találom 1253-ban említve (Bartal, Comment. II. Mant. XVII. 1303. Cod. Dipl. VIII. 1. 150.). A XV-dik században külön kerület vagy járás főhelyeül neveztetik: Gellye vidék, Sedes Gelle (l. Bartal i. h. XLIV. és köv.). Egy 1320-diki okírat már, valószinüleg régibb és tekintélyesebb egyházának adományozásáról tanúskodik (eredetie az itteni plebánia levéltárában). Ugyan ezen évben egy más okírat (Cod. Dipl. VIII. 2. 576.) plebánosát is nevezi, ki egyszersmind pozsonyi kanonok volt. E szerint régi plebániája egyaránt a pázmányi Jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), valamint az 1390-dik okírat ezen vidéki plebániai közt előjön (mert nyilván ezt kell keresni az ott hibásan megjelenő Gelyce alatt, l. Cod. Dipl. X. 8. 313.). Jelenben fönálló plebániai egyháza minden tekintetben Csallóköz egyik legjentékenyebb építészeti műemléke. Rajta egyaránt még eredeti, határozottan román, valamint már kifejlett gót építészeti idomok észrevehetők. Keletkezése azért ha nem két különböző építészeti műidőszakba, úgy valószinüleg legalább az átmeneti ízlés (Transennalstyl) korszakába helyezendő. De eltekintve ezen nevezetességétől, már magában is arányteljesebb alakja előnyösen tér el Csallóköz többnyire esetlen és aránytalan kis gót egyházai alakjától.

Nyugati homlokzatát magas és az egész egyház szélességével egyarányos két tornyú alkotvány képezi. A tornyok négyszögből a nyolczoldalú alacsonyabb gulacsúcsba mennek át, melyet négy szögletén a hasonlón alakított négy kisebb tornyocska vesz körül. A homlokzat egész széltében, mint egy az első emeletet jelölve, a félkörívű párkányzatmű (Rundbogen-Friesgesims), a román ízlés ezen kiváló sajátsága és ismertető jele vonúl át. Mi tehát kétségtelenül a templom ezen része román műépítészeti elemeire figyelmeztethet, különösen pedig a román műkorszak hanyatlására s az átmeneti kezdetére, midőn t. i. a félkörív-párkányzatmű különféle alakzatban és helyzetben alkalmaztatott. Félre ismerhetlen egyébkint az egész homlokzat román idomú alakítása is (II. Tábl. 2. *ábra)*, miben, valamint a félkör ívű párkányzatmű hasonló alkalmazásában észrevehetőleg hasonlít a lébényi román ízlésű egyház homlokzatának ezen részleteihez (lásd képét

közölve, Jahrbuch der Central-Commiss. 1856. 108. lap.). Csak hogy emlékünkön a félkörívü párkányzatmü a két tornyot összekötö homlokfalon is átvonúl, míg ez a lébényin jelenleg nem az eset. Ellenben itt az egykori egyházkapuzat (portale), mely kétségtelenül eredetileg ezen homlokfalba helyezve volt, jelenleg hiányzik; mert a mostani kis ajtót, mely helyén áll, alig lehet másnak venni, mint az itt létezett szokásos román díszportale némi maradványának, mely valószinüleg amaz ékítményei leromlása által, később a befalazásban meghagyatott. A toronyablakok is nagyobbára kivetközték román eredeti alakjokat; ámbár még itt is, hasonlón a lébényi román egyházhoz, az egykori portale fölött állott kis kerek ablak az eredeti réginek maradványa lehet. A közép homlokfal jelenleg vízirányosan, laposan végződik. A tornyok szögletein elöszökö szegélyzö falvonalak (Ecklisenen), mikép azokat már a román építészet is használta, alulról, a mostani később oda helyezett esetlen két kis támfal fölött kezdődve, egészen fölfelé futnak, míglen igen megfelelö szervezetes alakítással, mindenfelöl a kis oldaltornyocskákba mennek át.

A többi egyház ellenben eltérőleg a homlokzattól, határozott gót ízlésben épült; ámbár még ezen is, újításai s átalakításai mellett, részint az átmeneti, részint a kora-gót izlés némely nyomai félreismerhetlenek; s nyilván arra látszanak, utalni, hogy ezen része is folytatólag a torony régibb román korszaki keletkeztével, mely talán mintegy a XIII-dik század első felébe eshetik, a többi a XIV-dik század első felében épülhetett volna. Így veszem az átmenetikor jelzöiül azon féloszlopszálak, vagy inkább támtövek (Pfeilerschaft) fejezetét (Capital), melyekre a szentély ívezetének gerinczei lefutnak. Ezen oszlopfőkön ugyanis a román s átmeneti ízlés sajátságos tekert levél ékezetét (gerolltes Blattornament, in Doppelumreichung mit abgeneigten Knospen und Stengeln), kétszeresen körülfutó bimbószerü alakzattal találom, a mennyire ez itt-ott még a számtalanszori meszelés kérge alól az avatott szemre nézve kivehető. Egyébkint a lefelé nyuló tövek a szentély oldalfalának közepén egyszerüen, mintegy letörve végződnek (abgebrochen, abgefasst). A szentély eredeti boltozata is kereszt- és vál- igen nyomott csúcsívekkel —

melyek, mint már figyelmeztettem, épen úgy lehetnek a késő- mint a kora-gót ízlés nyomai — csak részben maradt épen; gerinczezete szinte meglehetősen erősen vájt horonyokkal és kidűlő hengerekkel (Wulst) meg lemezekkel alakíttatott. A hajó régi ívezetét félkörívű újabb boltozat váltá fel. Itt-ott meg a vállkövek (consolen) nyoma is látható. A többi részletekben a gót idom túlnyomólag nyilatkozik. Így a szentélyt a hajótól elválasztó úgy nevezett diadalív (Triumphbogen) teljesen kifejlett csúcsívvel alakúlt. Hasonlón a nyolczszögből, rendesen, három oldalúlag záródó szentély keskeny hoszszas csúcsívű ablakai, melyek hasonlók az igen hegyes úgy nevezett gerelyívhez (Lancetbogen) mint az angol gótika sajátja. Belső díszművök (Masswerk) már szinte nagyobbára kitört.

Ezen határozott gót idomú részletekhez tartozik a már is késő-gót ízlésben alakított szentségház, vagy sajátlag tornyocska *), mely Csallóközben páratlanul áll s hazánkban is, kivéve a remek kassait és még egy-kettőt, már ritkítja párját. *(Lásd ide mellékelt rajzát II. Táb. 3. sz. alatti ábra).*

Az evangeliomi oldalon, szokott helyezetben, mintegy 3 egész 4 ölnyi magasságban emelkedik, hátsó részével a falhoz építve; anyaga vörhönyes homokkőből áll. Faragványai ugyan nagyobbára a késő-gót ízlés idomait tanusítják, de egyes részeiben még a gót ízlés jobb alakzataival s ékezetével díszeskedik; ámbár az idő foga már ezeket is kicsorbítá.

Alúl mintegy a falból kiszökő vállkőről (Console) emelkedik, mely mellképben, koronázott király alakját mutatja. Ezen áll a négyszögű toronyalakú alkotmány, mely elül vasrácsos ajtóval nyílik és a sajátlagi szentséghajlékot képezi. Mind kétfelől féloszlopok emelkednek a párkányzatig, hol az oszlopokon fölül úgy nevezett fialák, oldaltámszerű tornyocs-

*) Ismeretes hogy az úgy nevezett tabernaculum azelőtt nem állott az oltáron; a legrégibb korban ugyan az oltár fölött voltak elhelyezve a többnyire függő ciboriumok, később az oltár éjszaki részén, falba helyezett egyszerűbb fülkék alkalmaztattak nagyobbára már a gót korszakban, minő számos előjön még Csallóközben is. A helyökbe itt-ott nagyobb díszszel alakított önálló tornykák csak a XV-dik században keletkeztek. Lásd Leib és Schwarz Studien über die Geschichte des Christ. Altars, 27, 59; és Otte Archaeolog. 104.

kák nölnek ki, míg a középső homlokzatot csúcsmü (Giebelwerk) díszíti, melynek közterét a háromlevelü ív és díszmű tölti be, míg szegélyein (Kanten) kis teke díszítményt (Bosse, Krabbe, levélcsomó), hegyén pedig a szokott rózsát vagy keresztvirágot viseli. A csúcsmü megett álló mintegy másik emelet hármaslevélivü ablaknyilásokat mutat, valamint a következő kisebb is, mely fölül mint egy kúpszerü boltozattal végződik. Ennek tetőzetén emelkedik ismét egy vékonyabb karcsu nyolczoldalú toronyka, az előbbiekhez hasonló, csakhogy még kifejezettebb hármaslevelü ívü ablakféle díszítményekkel, melyek közeit szögletekre helyezett sajátságos alakú, mintegy kivájt támfalak veszik körül, nyilván a késő-gót idom egyik ízetlenebb alakítása, felsö részök azonban szinte fialaszerüleg alakúl. Ezen nyolczszögü toronyka fölött emelkedik végre a nyolczoldalú gúlacsúcsfödözet, szögletein kis tekedíszítménynyel sürün megrakva, s hegyén az elvásott s megrongált nagy keresztvirággal végződve.

Ezen szentségházzal átellenben álló oldalfalon ismét hasonlón bevájva alkalmazott s átívezett ülöhelyek láthatók mint Csötörtökön, csakhogy itt az egymás mellé helyezett kettős ívnyilás közepén oszloppal köttetik össze. A plebánia emlékiratai szerint, ezek egykori káptalani karszékek volnának azon időből, midőn a győri káptalan háborús időkben ideiglenesen itt székelt. Ezen tényről nincs tudomásom; ellenben a f. i. 1320-diki okírat pozsonyi kanonokot nevez a hely plebánosául. Mindenesetre nevezetes azonban, a már fönebb megjegyzett körülmény, hogy épen Csallóköz ezen kéttornyú egyházainál jön elö, mint itt úgy Csötörtökön is, a bennök székelt káptalanról szóló hagyomány; mi által csak igazolva volna azon egyházi s egyházépítészi szabály, hogy a román s gót időszakban csak a káptalani és székesegyházak épülhettek két és több toronynyal.

Eltekintve ettől egyházunk s a csötörtöki közt feltünö még azon hasonlat is, hogy mind a kettőnek épen toronyhomlokzatán jönnek elö régibb román mükori részletei; söt tornyaiknak sokoldalú gúlacsúcstetőzetét is mindkét helyütt tetemesen alacsonyabban alakítva látjuk, mint ez közönségesen a gót gúlacsúcsnál elöjön; nyilván hogy ez is még román

kori alakítás lehet. Ez már mind a két helyütt némileg arra utalhatna, hogy talán ezek építése a homlokzattal és tornyával kezdődött, mint a mely még előbbi műkorszak műve. Mi azonban nyilván az egyházi szabály és szokás ellen volna, miután a liturgiai archaeologiából egyaránt, mint számos adatolt példákból ismeretes, hogy az egyházépítés mindenkor a szentély- vagy karhelylyel vette kezdetét; s e szerint épen az ellenkező esetnek lehetne helye: hogy a gyakran századokon át épülő nagyobb egyházak szentélye régibb, hajója és tornyozata pedig újabb ízlésben keletkezett. S úgy is van; de épen ezen esetnél fogva megfordítva is állhat. Hogy t. i. az újon építéseknél és átalakításoknál a szentélynél kezdve az építést, ez újabb izlésben alakúlt, míg a hajó vagy csak a költségesebb s még is nem annyira lényegesen szükségelt tornyok, régibb ízlésben a mint állottak fönhagyattak *).

Egyházunk mértékarányai a következők:

A szentély hossza belső világában 35′, 6″, szélessége 19′.

A hajó hossza 44′, 6″, szélessége 25′, 3″.

Külsején a támfalak többnyire épen maradtak és háromszor tagozvák. A hajó, mint érintém, teljesen átalakíttatott. Szinte későbbi, XVII-dik századi butorzata s eszközei közt egy régibb keresztelő medencze maradt meg: egy darab homokkőből vájva, mélysége 3, átmérője 2″. Hasonlón egy régibb szentölt víztartója, nyolczszögű faragott kőmedencze, hasonló nyolczoldalú oszlopra helyezve. Egy másik, szorgosabban dolgozott, már újabb renaissance idomokat tüntet elő. A föltünő egy-két falfülke valósziníleg még a régi szentolajszekrények, úgy nevezett Scriniumok (Credenz) maradványai, minőkkel még máshol is alább találkozunk, és me-

*) Példák erre: a sz. kereszti monostor Austriában, hol a szentély később gót ízlésben újonan épült, míg a hajó megtartá eredeti román idomát. Ugyanott Németóváratt a szentély és torony újonan szinte gót ízlésben épült, míg a közöttök fekvő hajó román alakjában meghagyatott. Hogy nálunk ismét, például Csallóközben is, a szentély régi gót idomban maradt, míg a hajó újabb renaissance idomú, oka a későbbi hozzáépítések vagy átalakítások, és nagyobbítások, melyeket a tágitandó hajó inkább igényelt.

lyeket majd határozottabb jelenségeiknél fogok bővebb figyelembe venni.

A közönséges oltárképeken kivül föltünő még szinte néhány régibb XVII-dik századi festvény, nem annyira műbecsöknél fogva, mint a mit előállitásaik s ex voto feliratuk inkább történeti tekintetben érdekeset bennök gyaníttatnak. Így egyiken valamely nevezetesebb eseményre vonatkozó ezen rejtelmes fölirat áll: 1692 ex voto et Transilvaniae 1619.

Legrégibb harangján ezen fölirat olvasható:

Balthasar Herold hat mich gossen

Aus feuer und hicz bin ich gelosen. In Pressburg Anno 1648. (talán geflossen vagy geloschen-nek kellene az utóbbi helyett állni). A nevezetesebb harangöntők között ismeretesebb a XVII-dik század másik felében *Herold András* nürnbergi harangöntő (lásd Otte Glockenkunde 49. később Drezdában is folytatta mesterségét, lásd Chronolog. Glockengiesser-Reihe. Organ f. christl. Kunst. 1858. 212. l.); valószinü hogy *Herold Boldizsár* ennek testvére vagy csak rokona lehetett, miután ismeretes, hogy a középkorban bizonyos mesterségek, melyek gyakorlata némi ismeretlenebb s titokban tartott fogásokat kivánt, többnyire egyes családokban ivadékról ivadékra szálltak. Olyan volt a harangöntés is kitünőleg, s ilyen lehetett a Herold-család, melyből való volt Boldizsár. A családnak, mint ezen föliratból látjuk, tehát nem csak, mint eddig ismeretes volt, Nürnbergben a XVII-dik század második felében létezett öntődéje, de már előbb a nevezett század első felében Pozsonyban is, melyből a gellyei harang, mint felírata tanusítja, kikerült.

Megemlítendő még egy síremlék a szentély belső éjszaki oldalfalába a szentségházon alul helyezve. Alakjára nézve hasonló vörös márványból készült oszlopos és párkányzatos mű, mint Mérei csötörtöki fenebb leírt emléke, csakhogy ez egyszerűbben és dombormüfaragványok nélkül alakíttatott; az oszlopok közé helyezett fehér márvány fölapon a következő fölirat áll:

Nascimur et morimur. D. O. M. (Deo Optimo Maximo) *Monumentum hoc dilectissimae suae consorti Susannae Mórócz de Beketfalva, in hac gelida marmoris brevitate*

hospitanti Generosus Dominus Joannes Törös S. C. A. Majestatis Aulae Familiaris, Nob. praed. Sedium de Vajka et Erseklél Palatinus. Eminentissimi Principis ac Cardinalis Pázmány etc. Cancellarius moestus posuit. A. D. MDCXXXIII. [1]).

A domborún kivésett czímer, függőlegesen kétfelé osztott vértet mutat, melynek jobboldali mezején négy harántos szelemen, a baloldalin pedig hármas halmon álló daru látható, nyaka nyíllal van keresztüllőve, fölemelt lábában pedig követ tart. A sisak fölött az utóbbi ismétlődik. Teöreös-család czímere

30. *Egyház-Karcsa* (Pozsony várm.). A közvetlen egymás mellett fekvő itteni számos Karcsa nevü helységek egyike okiratilag már 1215-ben említtetik (Cod. Dipl. III. 1. 168., lásd szinte 1243—1423-ig, rólok szóló több okiratot Bartal, Comment. Stat. jur. publ. Hung. II. Mant. IV.). Az itteni 1308-ban épült első templomról Tamás esztergami érseknek egy ez évbeli okirata tanúskodik (eddig kiadatlan, eredetie hártyán írva az egyház-karcsai plebánia levéltárában találtatik); melyben a hely lakosai, kik addig a várkonyi anyaegyházhoz tartoztak, engedelmet nyernek, hogy magoknak templomot építhetnek. Ezen okirat szerint ekkor ugyan csupán kápolna épülhetett, mely mint fiókegyház azután is Várkonyhoz tartozott; de már húsz évvel később saját plebánossal is bírt, miután egy 1339-diki okiratban lelkésze is neveztetik: Michael rector ecclesiae S. Bartholomaei in Karcha (Cod. Dipl. VIII. 4. 404.) [2]). Hasonlón előjön mint régi plebánia a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.); valamint az 1390-diki okirat plebániái közt Kartha-nak írva (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Ezen 1308-ban épült régibb templomáról, mely később nagyobbíttatott, szólnak még a múlt századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek is; leirásából azonban ki nem vehető, vajjon még román idomban, vagy, a mi valószinűbb, kora-gótban

[1]) Az itt említett Törös János arczképe előjön Videman fenebb idézett arczképgyüjteményében.

[2]) Ime itt Csallóköz azon régibb egyházai egyikéről, mely szinte apostol nevére volt szentelve, s a hagyomány által sz. István alapítványának tartatott, okirati bizonyságunk van, hogy csak 1308 után épült, és hogy addig ott egyház sem volt.

épült-e. Szinte emlékeznek még egy mellette állott régibb kápolnáról, melyben a Somogyi család sírboltja volt elhelyezve. Lehet hogy ezen máskép úgy látszik később épitvény eredetileg szinte halotti kápolna vagy is Carnarium volt. Ezen lerontott régibb épületek helyén keletkezett 1820-ban a mostani tágasabb kath. plebániai egyház, mai újabb izléstelen idomban.

31. *Ekecs* (Komár. várm.). Okiratilag említve 1268. óta (Cod. Dipl. IV. 3. 450. és 1349. u. o. IX. 1. 709.). Kath. plebániai egyháza 1789-ben épült; közönséges újabb szükségleti épület.

32. Ugyanitt a reformátusok is birnak hasonló jelentéktelen egyházépületet.

33. *Ekel* (Komár. várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 449.). Mint régi plebánia említtetik a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 270.). Ezen előbbi régibb egyháznak helyébe, melynek jelenleg semmi nyoma, épült 1816-ban a mostani terjedelmes egyház, félkerek akolféle ablakokkal s újabb izléstelen modorban, annyira szilárdtalanúl, hogy már is általános javítást igényel.

34. Ugyanitt a reformátusok is 1801-ben épült templommal és

35. Az izraeliták imaházzal birnak; egyszerű szükségleti epületek.

36. *Érsek-Lél*, (Komár. várm.). Egy 1268-diki okiratban (Cod. Dipl. IV. 3. 446.) ezen vidék a Komárom mellett levő: *Villa Archiepiscopi:* Örs helytől kezdve egész Érsek-Lélig mint az esztergomi érsekség népei telepe: terra populorum Archiepiscopi említtetik. Külön nevezi a helyet Leel névvel egy 1356-diki okirat (Cod. Dipl. IX. 6. 76.). Maig az érseki praedialisták egyik székhelyeül: *Érsekléli szék*, ismeretes, mely azonban régebben a vajkai érseki nemes praedialis székkel egyesült. Jelenleg nehány házból álló elpusztult helynek látszik, s mint sajátlagi praedium: puszta, majorság, mind a mellett hogy ezen praediumok fő- és székhelye volt, talán ezelőtt sem volt népesebb. Mint régi plebániát Leel név alatt említi szinte a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 270); mostani plebániája csak nem rég állt helyre; jelentéktelen

kis kath. plebániai egyháza ellenben régi épület lehet. Szentélye s éjszaki oldalfalához csatolt két kis kápolnája félkörű román oltárhely (apsis) alakban záródik. Minden egyéb jellemző nyom híával lévén, melyek számtalan újitásai által is elenyészhettek (minőt jelenleg is várt a teljesen megrepedezett épület), lehetetlen idomáról határozott itéletet mondani, s félkörű záródását román apsisnak tartani. Utalok azért itt is arra mit e tekintetben a békei egyháznál bővebben mondottam.

37. Érseklél mellett *Nagy-Lél* népes pusztán Fényes szerint (Magy. Birod. Komárom várm. 114) hajdanrégi templom állott, melynek romfala csak néhány évvel ezelőtt pusztult el egészen; a templomot t. i. még a törökök elpusztitván, a temető közepén még sokáig fönmaradt falait is a hely földes urai szétszedették. A térképen elmaradt jelölése, közvetlen Érseklél alatt, mint régi egyház állhelye pótolandó.

38. *Féll* (Pozsony várm.) Régi plebániai egyházáról tanúskodik a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314), mely Fele név alatt említi; mostani kath. plebániai egyháza a régibb helyébe, vagy hogy annak teljes átalakításával a XVII-dik század második felében Szelepcsényi érsek által épült, kinek fönebb Eberhardnál leírt czímerét homlokán viseli. Azért szentélye három oldalú záródása, tornya sokoldalú gúlacsúcs tetőzete, valamint esetlenebb oldaltámai is csak a gotica végső modoros utánzásainak tekintendők; mint ez még a XVII-dik században és különösen Szelepcsényi érsek egyházépítéseinél e vidéken legalább gyakori eset. Belseje máskép a renaissance idom áloszlopvonalai és párkányzataival van alakítva.

39. *Felső-Bár* (Pozsony várm.). Okiratilag 1300-ból maradt fön említése (Cod. Dipl. VI. 2. 298.). Mint régi plebániai egyház a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.) előjön; ellenben az 1390-diki többször idézett okirat az itteni plebániák között nevét nem említi. Mostani katholikus plebániai egyháza a régibb, úgy látszik gót, egyház helyébe — mely a XVI. században, a plebánia emlékiratai szerint, a protestánsok birtokába került, és 1630ban a katholikusok által

ismét visszafoglaltatott — újonan 1778-ban épült [1]), az akkori ízléstelen renaissance modorban.

Régibb egyházából néhány érdekes tárgy maig föntartatott. Számos síremlékkövei nagyobb része ugyan az újabb építkezésnél anyagul fölhasználtatott. Ajtaja küszöbei, valamint a zenekarra és toronyba fölvivő lépcsők fokai nagyobbára ily, részint márvány részint homokkő síremléklapok töredékeiből állanak, melyeken a járás által nagyobbára már lesíkált feliratok és czímeralakzatok egyes nyomai itt-ott meglátszanak. Ezen vandal rombolás csak két sírkövet kímélt meg. Az egyik a templomhajó éjszaki belső oldalfalába alkalmazva, fehéres úgy nevezett kelheimi márványlapon, vörös márványkeretbe foglalva, mintegy 3 lábnyi nagyságban, Istvánffi Miklós alnádor és híres történetírónk egyetlen korán elhúnyt figyermeke síriratát, melyet maga az atya készített, tartalmazza [2]):

Palconi, unico filio, eidemque longe amantissimo,
in tenella aetate, proh dolor vita functo,
Nicol. Istvánffi, Pauli F (ilius), et Elisab. Both,
Parentes Moestissimi posuer.
Vixit ann. III. mensib. VII. dieb. XVII.
Θ [3]) Mense Martio Anno XPI, (Christi)
M. D. LXXXI.

Tecum amor et Charites, spes et solatia nostra,
Palco iacent, sed sic tulit imperiosa potestas
Fatorum ut, quae te nobis pia solvere iusta
Fas erat, haec moesti, tibi reddimus ecce parentes.

I. H. S. (Lóherlevél-alak) XPS.
Fiat voluntas Tua, sicut in coelo
Et in terra.

---

[1]) Korabinszky (Lexic. 101.) szerint ezen régibb egyház még teljesen ép volt, és csupán azért rontatott le mert szűk volt.

[2]) Közölve már többször, mint Bél Notit. Hung. II. 247. Bonbardi Topogr. 2. kiad. 852. es Horányi Memoria II. 252. Ugyanott közli Horányi Istvánffi és nejének, szinte az előbbi által készített viniczei (Varasdban) síriratát, de csak félig és hibásan. Teljesebben közlé újabban Kukuljevics (kivéve a becsúszott nyomdahibákat) a Mittheil. d. Central-Commiss. 1856. foly. 234. lap.

[3]) A classicai epigraphikából ismeretes görög initialis betűjel Θ Theta a Θνυων mortuus jelelésére.

Az emlék fölső párkányzatán két nemtő, fövenyóra és halálfő faragványok vannak alkalmazva. Az alsó párkányzat alatti lapon két czímer dombormüben: jobbfelöl (heraldikailag véve): gót idomú kivájt vért, négyezett térrel. Az 1. és 4-dik térben három ágú koronából kinövő koronázott sas, kiterjesztett szárnyakkal; a 2-dik térben csillag és félhold, a 3-dikban heraldikai liliomvirág (Istvánffi czímer). Balfelöl: hasonló vértben pánczélos kar, kivont kardot villogtatva, fölötte jobbfelől félhold (Both czímer, Istvánffi nejeé). A sisakdísz mind a kettőn hiányzik.

A másik egyszerü vörös márvány sírlap, a szentély talaja kövezetébe helyezve, rajta következő felírás olvasható:

Hic iacet Generosus Dominus Joannes Lipchey de Nagy-Luchie (Lucse) Liber Dominus in Saskeo. Qui obiit in Domino aetatis suae trigesimo septimo 2-a die Junii, Anno vero Christi MDCVI.

A fölirás fölött dombormüben a családi czímer látható: oldalain kivájt vérten, fölső jobb fele szögétől bal fele alsó szögletéig rézsútosan vont szelemen, rajta négy lábúlag (leopardirt) előre léptető kétfarkú oroszlán, kevéssé fölemelt első jobb lábában tekét tartva. A szelemen alatti térben körtvealakú gyümölcs vagy virágnövény. A czímer fölötti sisakdíszül korona fölött álló oroszlán van alkalmazva. *)

*) Mind az előnevek: Nagylucsei és Saskői, mind a czímer hasonlatosságot mutatnak a Dóczi családéval, ez is Nagy-Lucse és Saskőről írta magát, és czímerében épen ezen ábrákat viseli, kivéve hogy az itteni Lipcsei czímeren teljesen ki nem vehető gyümölcs vagy virágábra helyett a Dóczi czímer alsó terében hatszögű csillag és rák látható. Igy jön elő B. Dóczi Zsigmond lodomer-vieszkai egyházban levő azon 1647-diki czímerpajzsán melyet Szumrák kőnyomatban külön kiadott. Ellenben egy régibb Dóczi czímeren 1414-ből (gyüjteményemben a lébényi régi monostori egyház üvegfestményű egykori ablakairól levéve) csak a hatszögű csillag jön elő az alsó térben, melyet itt a szelemen helyett csupán egyszerü vonal választ el. Dóczi Orbán püspök ennél későbbi 1493-diki czímerén, mely a visegrádi emléklapon rá vonatkozik (l. Visegrádi Album és Buda-Pesti Viszhang 1857. foly. 3. sz.) csak az oroszlán jön elő ugyan, de Péterffynél (Concilia I. 86,) látható czímere 1489-ből a lébényihez teljesen hasonló. Lehet tehát hogy az itteni Lipchei czímer kétes ábrája szinte csillag, vagy rák csillaggal.

Régibb kinézésű szinte a keresztelő: homokkőből faragott nyolczszögű medencze, lefelé henger faragványnyal tagozva, és nyolczoldalú oszloptőre alkalmazva, mely ismét magasabb négyszegü talapzaton emelkedik. Újabban kaphatta faragványos aranyzott tornyos födelét, s márványt utánzó színes mázolatát.

Nevezetesebbek még az egyház régi kelyhei. Az egyik késöközépkori egyszerű művezetű, hosszúkás tölcséralakú kupa vagy pohárral. Ezen köröskörül folyó következő fölirat áll: (lásd III. Táb. 4. sz. *ábra*).

Calix S. Stephani in Por. (azaz Bár, egyháza sz. István tiszteletére levén szentelve). A betük maiuscula jelleme, mely még itt teljesen át nem ment a későbbi gótba, eléggé tanusítja mintegy XIII. vagy XIV. századi korát. Rejtélyesebbek a betük, melyek úgy ezen kehely szárán vagy tövén kidödörödő fogóhelynek (Handgriffbuckel des Kelchschaftes) kiálló hat csürlőded emléklapocskájában (rautenförmige Medaillons) zománczozva láthatók: *I. A. S. M. A. R.* Ha ezen kezdő betüket egy szó betűiül veszszük, mely az S betűvel kezdődhetik, miután körbe helyezvék, úgy kétségtelenül *S. Maria*-nak volna olvasandó.

A másik hasonló alakú kehely, hasonlón alakított töve csürlőded emléklapjain, melyek közől egyik tetemesen nagyobb a többi négynél, a következő ábra és betük zománczozata látható. (Lásd III. Táb. 5. számú *ábra*).

A nagyobb szorgalommal alakított, s már is kifejlettebb gót írású betük szerint itélve, a mű az előbbinél valamivel későbbi, valószinüleg XIV. vagy XV-dik századból való lehet. A betük világosan az úgy nevezett keresztczímet (Titulus): *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum* jelentik. Míg az esküvő vagy áldókéz jelképes jelentősége a keresztyén symbolikában egyiránt a szövetséget kötő atyaistenre vagy az áldó megváltóra vonatkozik. Itt, a keresztfénykörnél fogva, valószinüleg az utóbbira *).

---

*) Másképp közönségesen fölhőkből kinyúlva állíttatik elő. Lásd Didron Iconographie Chretienne 56. és Menzel Christl. Symbolik. I. 268. Hasonlón Caumont Abec. Archaeologique 170. hol a keresztdics-

Még egy harmadik nagyobb úgy nevezett áldozó födős kelyhen (Ciborium, Speisekelch), mely már is újabb alakú, a következő felirás áll: *Reverend. Pat. Sz. Györgyi dedit pro Ecclesia Bariensi.* A Donator talán az egyház lelkészei egyike volt; ámbár a XVII-dik század negyedik tizedétől kezdve (miután az egyház 1630-ban a reformátusoktól visszafoglaltatott), a plebánia évkönyveiben rendesen följegyzett lelkészek között nevét nem találom. Valószinüleg tehát még az egyháznak régibb, a reformatio kora elötti XVI-dik századi lelkészei közöl való lehetett; mi a kehely korát is meghatározhatja. Egy csínos áttört mívü újabb ezüst lámpa, mely a főoltár elött függ, ezen magyar föliratot viseli: *Csináltatta Selyem Telki Nemes Selyem Imre. A°. 1783.*

Nevezetes még az egyház két régibb harangja is. Az első és régibb alakra hasonló a maiakhoz, csakhogy talán nyílásánál valamivel kevésbbé kikanyarítottnak látszik (ezen kanyarodás a régibb, harangoknál mind kisebb, s a legrégiebbeken épen nem jön elő). Koronája alatt körben közönséges újgót kisebb vagy minuscula betükkel a következő felirás áll:

(Lásd 6. sz. rajzot),

azaz † Maria hilf mir in den hmel (Himmel) su (zu) dir *).

---

fénykör (Kreuznimbus) sajátságosan úgy nevezett kamóskereszt alakjában (Krückenkreuzartig) jön elő. Egészen hasonlón itteni ábránkhoz, fölhők nélkül látható a veszprémi Gizela-kápolna ívezete egyik zárkövében (lásd rajzát s leirását Eitelbergertől Jahrb. d. Centr. Com. 1856. 114. lap).

*) Hasonló feliratok gyakoriak a régi harangokon, ez még is tudomásomra a legteljesebb és leghangzatosabb. Így egy régi harangon Niederwintlben: Maria hilf uns aus aller Noth (Mitth. der Centralcom. 1856. 140.). Erdélyben Nádas szász faluban (u. ott. 39) Helf got, Maria berot, szász tájszólásban. A merseburgi régibb 44 harang föliratai között, az egyetlen német: O maria cum czu trost (lásd Quast u. Otte Zeitschrift f. Christl. Archaeologie I. 81.). — Gyakori máskép is az egyházi epigraphikában. Így például hazánkban a Rudóbányai kapuzaton olvasható: Mutter Maria hilf stb. Mintán azt már itt idézem, mellesleg legyen ezen utóbbi nevezetes tárgyra nézve, melyet Vereby kiadásából (Testvérhaza Történetkincsei, és már előbb Buda-Pesti Viszhang 1856. 35. szám) ismerünk, megjegyezve, hogy az nem mint ott mondatik Rudnóbányán, de *Rudóbányón* létezik; s nem is lehetett eredetileg sem az ottani paulinus, sem szé-

A szavak közé mintegy elválasztó jelekül különös állatszörnyalakokat látunk alkalmazva, melyek talán symbolikai, jelvényes, értelemmel bírhatnak, alakjok némileg hasonló lévén a középkori úgy nevezett Physiologusokban előjövő jelképes

---

kes-egyházon, minő ott soha sem létezett; azért aligha is a paulinusok műve, mint ő véleményezi, hanem valószinüleg az itteni egykori bányászoktól származik, miután német bányászok lakták régebben a helyet, mint Thiele szerint (Königr. Ung. III. 159.) a fölhagyott aknák és régi pecsétjök tanusítja; ki egyébként már ezen régi kapuzatról is szinte emlékezik (an der reformirten, im Dorfe befindliehen Kirche ist ein eisernes Thor mit gothischer Schrift). Olvasatlanúl hagyott érdekes föliratát megfejté már a Magy. Sajtó 1856. foly. 202. számában jeles epigraphikusunk Páur Iván, olvasván: Maria, Caspar, Melchior, Balthazar· Megkisértem itt még az általa olvasatlanúl hagyott egyes helyek magyarázatát. Az első *M* betü nyilván Mater vagy Mutter (t. i. Máriára vonatkozólag), a Mária után következő, elhagyott szó: *hilf*; minden betüje világosan kivehető lévén, és csak az *L* okozhatna nehézséget, a mennyire felfordított vagy ferdén rajzolt alakban mutatkozik; ez által első részében a fölsőbari harangfelirathoz hasonló teljes kapufelirat volna: *Mutter Maria hilf*, a második része: Caspar, Melchior, Balthasar, maig ismeretes és használatban lévő keresztyén egyházi ajtófelirat. A következő betük megfejtése, nagyobb nehézséget szül, s csupán gyanítom mintha egy kitört *F* után a következőkben: fecer. (fecerunt) volna olvasandó, de így is egy betü feleslegesnek mutatkozik. Az erre következők nyilván a Donator, alapító, vagy a művesek nevei kezdő betüi lehetnének azután. — Még érdekesebbek a betük között lévő négyszögü terekbe mintegy pontozásul helyezett különféle jelek s ábrák: fölül csillagok, nap, holdnegyed, teljeshold. Azután úgy látszik más planetaris jelek, minő a hilf szó után a skorpio vagy nyíl képe. Hasonló naptári előállítások szinte gyakran előjöttek a régi egyházak portáléin, többnyire a kapuzat ívterében (Tympanum, Bogenfeld) kőfaragványokban képezve olykor egész kalendáriumi cyclusok állíttattak elő. Jeles példák láthatók erre nézve Caumont-nál Abec. d' Archeologie. Architecture religieuse (3. kiad. 109. lap Tympan de la porte saint Ursin a Bourges). A további mintegy czímervértekre helyezett ábrák részint czímerek lehetnek (egyik három szelemennel, a másik mint sisak lévén képezve), részint úgy nevezett művész- vagy mesterjelek, a mütörténetből eléggé ismeretes úgy nevezett kőfaragó jelekhez (Steinmetzzeichen) hasonlítván leginkább. Az előbbiek e szerint talán a donator-alapítókra, az utóbbiak a művet elkészítő mesteremberekre vonatkozhatnának. Ennyit kivántam eleve is ezen mindenesetre nevezetes és figyelmet érdemlő műről mellékesen a föntebbi epigraphikai hasonlat nyomán megjegyezni.

hód alakjához (lásd például Karaján Deutsche Sprachdenkmalc des XII. Jahrh. Physiologus Taf.21.). Mennyire illenék ide ezek symbolikai jelentései valamelyike, azonban nem vitatom. A harang közepén, kevéssé emelkedő dombormüben, a fölfeszitett Megváltó alakja látható a kereszt nélkül; mellette a szokott helyezetben egyfelül a Boldogságos Szüz, másfelül sz. János Evangelista. A mü magában elég durva, a penészkéreg által azonban még élesebb részletei is szenvednek. Máskép az előállítás, különösen a fénykörnek (nimbus) későbbi csomóssugárokbani képzése, valamint az egész kivitel s a felirat betüjellemei, úgy mint nyelvezete, már is a XV-dik század másod felére, ha nem a XVI. elejére mutatnak; s ezzel egyszersmind talán azon korra, melyben azon, valószinüleg későgót itteni egyház keletkezett, melyről föntebb hallók, hogy még 1778-ban teljesen ép volt, és csupán szük volta miatt elbontatott.

A másik későbbi harang szinte egy régibb harangból mely talán az előbbi egykoru párja volt, öntetett át, mint a felirás mondja:

† *Fracta et refusa per Gregorium Berki Franciscum Nagi* (Nagy) *et Joh.* † *Sarfvii* (Sarfői) *ceterosque nobiles in Bar. Par.* (Parocho) = *Gregor* = *Mohávczi 1632.*

40. E helyütt emlékezetes még az Amade grófok régibb várkastélya, mely egykor Bél szerint (Notit. II. 242.) négyszögben tornyokkal erősítve díszesen épült; jelenben azonban közönséges kastélylyá átalakítva látható. A múlt században irodalmunk egyik jelesének a költő báró Amade Lászlónak laka volt. Az egyetlen tárgy, mely itt rá emlékeztet, a kastély melletti útszélen álló nepomuki sz. János szobra. Közönséges múlt századi szobormü, a szentet szokott helyezetben előállító. Talapzatát Amade László tollából folyt következő sorok diszítik, melyeket jó lesz itt föntartani, mert a meszelés alatt már alig olvashatók:

Magno Sancto. Sacerdoti prodigioso. Sacri silentii Martyri. Divo Joanni Nepomuceno. Famae et honoris custodi. Protectori Thaumaturgo. L. (adislaus) *E. S. Homodaeus. Ex voto devoto gratus posuit. Anno salut. 1754.* — Más felén:

Quod tacuit, loquitur mundus, depraedicat orbis,
Secretum linguae Nepomucene Tuae.
Tu punias illas infamiae fulmina linguas
Quae nostrae famae tam fera tela parant.
Confundas illos, qui nos confundere tendunt.
Vivere nos omnes fac et honore mori.

A sorok oly közvetlen s élénken nyilatkozó érzettel szólnak, hogy a sokat hányatott férfiú valamely nevezetesebb életeseményét gyaníttatják, melyre vonatkozólag keletkezhettek.

Több kastélyszerüleg kitünő régibb lak is látható még e helyt. Bél szerint (Not. II. 244.). Gróf Illyésházyak, Istvánffi, Boboki és más előkelő családok egykor fényesebb házai; jelenben azonban rozzant állapotban nagyobbára gazdasági czélokra használtatnak: mint híres történetirónk Istvánffi Miklós itteni laka is, melyet valószinüleg neje Bót Erzsébet után bírt, s hová a XVI. században a háborús időkben s hivatalviselése közt Pozsonyhoz közelebb vonulhatott baranyai és varasdi jószágairól. Itt írta volna, Bél (Notit. II. 244.) és Bonbardi (Topogr. 352.) állítása szerint remek történetét is [1]). Az említett házak egyikében lakott szinte, újra éledő nemzeti irodalmunk múlt századi korából nevezetes idevaló írónk Bodobári és Nagy-Lucsci Mészáros Ignácz [2]), ki korában elhíresedett Kartigám czímü regényét itt írta [3]). Lakházát azonban kitudnom nem sikerült. Hasonlón mint az ősök síremlékei épület-anyagúl fölhasználtattak az újabb egyházban,

---

[1]) Ellenkezőleg ezekkel állítja Kukuljevics (Mittheilungen der Central-Commission. 1856. 234.), hogy történetét Viniczán Varasd megyei jószágán írta. Állitását, valamint a föntebbiek az övéiket, semmi alapos bizonysággal nem támogatja. Mert hogy Istvánffi kéziratban levő latin versei mellett horvát nyelvű jegyzetek is találhatók, ezen tekintetben mit sem bizonyíthat. Egyébiránt munkája írása körülményeiből úgy is elég biztossággal lehet gyanítani megírása helyét. Istvánffi itteni lakai rajzát közöltem az 1858-ki Vasárn. Ujság 9. számában.

[2]) Csallóközi születésnek mondja Horányi is (Memoria II. 607); idevaló birtokosnak mutatja Bodóbári előneve, így neveztetvén Fölsőbár egy része vagy utczája.

[3]) Kartigámja előszava kelte szerint: „költ — úgy mond — a régi magyaroknál Aranykertnek neveztetett Csallóközben, Fel- vagy Bodóbár nevű helységben 1772-ben."

úgy hírneveseink itteni lakai is rozzantan s elhagyva állanak, vagy magtárakúl, szesz- és serfőzőházakúl használtatnak. Ezen kis falu egyébként úgy látszik régtől jeles és tudományos férfiak hazája volt. A XVI-dik, XVII. és XVIII-dik században itt élt Istvánffi, Amade és Mészáros nevezetesebbeinken kivül, már a XIII-dik századból is okiratilag ismeretes Joannes Literatus nevű pozsonyi kanonok birtokosa (lásd 1300-diki okiratot Cod. Dipl. VI. 2. 298.).

41. *Fölső-Gellér* (Komár. várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve. (Cod. Dipl. IV. 3. 452.). Reformátusok egyházával bír; újabb egyszerű épület.

42. *Füss* (Komár. várm.). Okiratilag említve 1268-ban (Cod. Dipl. IV. 3. 451.). 1383 óta mint a pannonhalmi főapát nemesi hűbérnökei telepe és széke s a benedeki szerzet plebániája ismeretes (lásd Schematismus Ord. S. Benedicti A. Abbat. S. Martini 1853. 35). A mostani kath. kis plebániai egyház újabb egyszerű épület. Valószinűleg a múlt században azon időtájban keletkezhetett, melyből oltárfala alfresco festvényei származnak, mint a felirat tudatja: *1762. St. Schaller pinxit.*

A művész nevét ugyan a műtörténetből nem ismerem, azt sem tudom lehet-e máskép helye abban; de ezen mű dicséri mesterét. Compositióról sajátlag nem igen lehet ugyan szó, miután a festmény csupán a hiányzó oltáralkotmányt akarja az utóbbi szokott conventionális modorában pótolni, s ennél fogva az oltár alakját, oszlopait, szobrait, képeit utánozva állítja elő. De a kivitel így is jelesnek mondható. A főoltárlap helyét szent Benedek képe foglalja el; az oszlopok közé, mintegy oltárszobrokúl, mind két felöl a szerzet s országunk védszentei: szent Mór, Placidus, szent István és szent László képei festettek. Fönt, mintegy az oltáralkotmány második emeletén, a középhelyet a Szent-Háromság képe foglalja el. Ezen, mint látni, inkább szobrászi, statuárius és architectonikus elrendezése mellett, mely a festőnek semmi szabad mozgást és inventiót nem engedett, csupán a kivitel tökélyéről és hűségéről lehet szó; s ez itt valóban meglepőn sikerültnek mondható; e mellett az alakok, az egyszerű szinezet mellett élet s kifejezés-teljesek. Sajnos hogy

a nedves helyen a szinek elevenségöket vesztik. A mellékoltáron közönséges ugyan, de egyházainkban mind ritkábbá váló dús fafaragványú apró alakokkal Krisztus születése, az úgy nevezett Bethlehem, van előállítva. Általában az egész oltáralkotmány elrendezése is, (a mint a középső oltárlapon kivül még négy kisebb monorú alakú emléklapszerű kép van rajta elhelyezve) a ritkább s régiebbek közé tartozik, s legalább is a XVII. századból, tehát ezen egyház építését úgy látszik jóval megelőző korból való lehet.

Volt-e itt hajdan a fő-apátságnak és nemesi vitéz hűbérnökeinek kitünőbb székhelye, vagy várkastélya? mitsem tudni; jelennen újabb egyszerű emeletes épület szolgál a szerzet tiszti lakául.

43. *Gomba* (Pozsony várm.). Régi plebániai egyházát említi a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271), valamint az 1390-ki okirat is (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben a csötörtöki plebániának, melynek emlékkönyvei szinte még mint önálló plebániát említik, fiók egyháza. Régi kis kath. egyháza számtalan újitásai daczára is, eredeti gót és valószinűleg késő-gót épületre mutat. Erre útalnak legalább háromszoros tagozással alakitott, erősen előszökő tömör oldaltámjai, tornya nyolczszögű gúlacsúcs-tetőzete, szélein a négy kisebb hasonlón alakitott mellék oldaltoronykával.

Belül is ajtónyilásait a későgót laposan átmetszett hármaslevelű ív födi, s egyikét a horony és vesszőmű (Stabwerk) tagozat köríti. Ívezete egyébként már teljesen hiányzik; most lapos födözet pótolja. Szentélye szinte a gótikában olykor kivételesen előjövő lapos, egyenes falú záródással alakíttatott. Az egész templomocska hossza — kivéve a homlokzaton tetemesen előszökő toronyépület alatti előcsarnokot — belső világában 35′, 6″; a szentély szélessége 12′, 6″, a hajóé 16′, 3″.

44. Az egykori itteni *várkastély* a XIII-dik századi okiratokban állítólag gyakran nevezett régi Gomba család törzshelye volna. (L. Thiele Königr. Ung. I. 11. Nekem csak egy Jacobus Literatus de Gomba jön elő 1381. Cod. Dipl. IX. 5. 512. Jerney Nyelvkincsek 44. lap szerint már 1138- és 1211-ben jönnek elő hasonló személynevek. A hely nevét 1346-ban találom említve. Cod. Dipl. IX. 6. 396.). Később még Szelep-

csényi primás-érsek birtokában négy toronynyal díszeskedett (Bél Notit. II. 222.). Nem rég újabb ízlésben szép falusi kastélylyá alakíttatott át, volt birtokosa Udvarnoki Lajos által. Teremeit dús képtár, nagyobbára az újabb iskolák ízléssel gyüjtött olajfestvényei, valamint természeti ritkaságok, mü- s egyéb régiségek gyüjteményei foglalják el. Az utóbbiak nem emelkednek ugyan a közönséges e nemü gyüjteményeken fölül, mégis nehány kiválóbb római, pompéji és herculanumi maradvány kitünő díszét képezi. A jelentéktelenebb hazai tárgyak közöl kiemelhető egy kehelyalakú aranyozott ezüst billikom, a következő magyar felirással:

Ez az Pohar az tisztesseges G. Ő. Ŝ. Ő. C. Cehe (talán győri szücs czéhé?) *1589.* Kupája egyszerü vonatos ékítményü domborodással van diszítve. Egy más kupaalakú serlegen olvasni: *H. S. B. S. 1639.* A Szelepcsényi érsek által 1666-ban itt fölállított finom úgy nevezett hollandi posztógyárak- és juhászatról érdekesen tudósítnak régibb helyíróink (lásd Bél Notit. II. 222.). Mind ennek, örökösei alatt tönkre jutván, semmi nyoma.

45. *Gútor* (Pozsony várm.). Valószinüleg már egy 1222-diki okirat de Gutt kifejezése ezen helységre vonatkozik (Cod. Dipl. III. 1. 364.). Határozottabban neveztetik 1287 óta (Cod. Dipl. V. 3. 343., VII. 4. 199., 1336. VIII. 4. 61., és 1348. X. 1. 146, 461., X. 6. 318., IX. 7. 163.). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), és az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben Somorja fiókegyháza, melynek emlékiratai még szinte említik egykor létezett önálló plebániáját. Régi kis kath. egyháza gót mü. A hajónak, valamint a valamivel alacsonyabb szentélynek is egykori eredeti csúcsív-boltozatát jelenleg ugyan szinte csak lapos födözet, s részben csupasz pallók pótolják, sőt ablakai is nagyobbára félkörív-záródással átalakíttattak; még is gót alakzatán kivül, még eredeti diszítményrészletek is fönmaradtak. Így a szentély háromoldalú zárfala szögletein kivülről féloszloptövek futnak fölfelé, melyek fölött jól képzett, úgy nevezett szigszög- (Zickzackfries) és rovátkos fogékítmény (Zahnschnitt) diszíti a párkányzatot. Oldaltámjai szinte háromszoros tagó-

zással, rézsutosan végződve alakítvák. A nyugoti homlokzatot elöszökö háromemeletes karcsú toronyalkotmány foglalja el, melynek födözetét a négyszög fölött nyolczba átmenő gúlacsúcs-tetőzet képezi. Fölső emelete kettős ablakait (gekuppelt) oszlopocskák kötik össze, míg a középső emeletiek, valamint az ajtónyilások is a laposan átszelt hármaslevelüív-boltozattal alakúltak. A szentély külön alakított födelének csúcsán még a régi érczlemezü szélkakas áll, mi Csallóköz régibb templomain igen ritkán található már. Az egyházban még egy régi homokkö-keresztelö-medencze töredékei is léteznek. Mübecs nélküliek ugyan, de szinte a múlt századnál régibb időből származhatnak úgy nevezett Votivus olajfestvényü sz. képei. E templomnak az itteni egyéb egyházaknál sokkal arányosabb s eredetileg díszesebb alakitása arra mutathat, hogy jobb mestertöl és talán a gót épitészet virágzóbb XIV. századi korából származik. Egész hossza belsö világában 43', legnagyobb szélessége a hajóban 17'.

46. *Gutta* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 450., 1349., IX. 1. 709.). Pázmány jegyzékében a régi plebániák sorában áll (Péterffy i. h. 270.) *). Mostani kath. plebániai egyháza a régibb, talán gót idomú helyébe 1724-ben újonan épült, azon kor ízléstelen renaissance modorában, félkörü szentély-záródással, s áloszlopvonalokkal (Lisenen). Terjedelmes nagy épület.

---

*) A plebánián Gutta egyik régibb XV—XVI-dik századi plebánosának olajfestvényü arczképe látható ezen fölirással: Vera effigies Adm. Rever. Domini Antonii Hasechi (Hasek) primi (?) parochi Gutensis, in Dioecesi Strigoniensi, qui per centum annos in eadem parochia vixit. Obiit autem aetatis anno 125. A. Christi 1586. Interrogatus ab Episcopo Leodico, quo vitae regimine, vitam adeo longaevam produxisset? Respondit se trium abstemium semper exstitisse, videlicet: mulierum, ebrietatis et iracundiae. Hasonló képre hasonló felirattal emlékezem a chrenóczi plebánián Nyitra vármegyében. A lelkész nevét nem említem, de a kór hasonló volt és a válasz is hasonlón hangzott: Abstinui a Venere, Bacho et ira. Az egész némileg regésen hangzik. Nem is valószinü hogy a guttai régibb plebániának a nevezett lett volna első lelkésze a XV-dik század második felében. A festmény sem egykorú; a XVI-dik századnál jóval későbbi lehet.

47. Ugyanitt még egy kisebb hasonló modorú jelentéktelenebb templomocska.

48. Gutta közelében a Vág és pozsonyi Dunaág összefolyásánál *Békevár* nevü eröd romjai léteztek (lásd Thiele Königr. Ung. II. 205., Fényes Magyarorsz. állapotja I. 137.), de vizáradások által nagyobbára romjai is elhordattak, és csupán némi árkok és földhányások nyomai láthatók még helyén. Fényes újabb helyiratában (Magyar Birodalom I. Komárom vármegye, 93.) bövebben tudósit még róla, hogy négyszegü földvár volt a Vág és Duna közötti csúcsban, s hogy jelenleg *Békavárnak* nevezik és török münek tartják; régi adatok (?) nyomán azonban még elsö Mária kir. alatt hányatott. De most csak földhalomból áll.

49. *Hodos* (Pozsony várm.) Hason nevü hely már 1138-ban okiratilag elöjön (Cod. Dipl. II. 97.). Határozottabban vonatkoznak az itt levöre az 1245-, 1279- és 1279-diki okiratok fölemlitései (Cod. Dipl. IV. 1. 38. V. 2. és V. 3. 345.). Jelenben újabb, minden izlés nélküli egyházzal birnak itt a reformátusok.

50. *Illésháza* (Pozsony várm.). Okiratilag 1238- és 1239-böl *Altalutaljaföld* név alatt jön elö, mint a Salamon nemböl származó Illyésházy és Szerházy (késöbb Eszterházy) régi családaink törzshelye (Cod. Dipl. VII. 3. 24.). A közel tőszomszédos Szent-Péter nevü helylyel összefüggvén, a hely lakóinál ezen név alatt ismeretesebb. Így nevezi mint régi plebániát a pázmányi jegyzék is (Péterffy i. h. 271.). Erre vonatkozik nyilván Bél (Notit. II. 239.) Csákánynál említett helye is: Templum S. Petro dedicatum, summorum virorum epitaphiis, Illyésházianorum inprimis insigne. Jam in vastitatem abiit, frequentatur tamen singulis diebus veneris, qui novilunium excipiunt, magna religione. Praebet eremitae perfugium. Azóta hogy Bél ezt 1736. körül irta, 1780-ban a régi rozzant templom vagy kápolna szentélyéhez, mely szüz Mária kegyképével birt és sz. Péter és Pál apostolok tiszteletére volt szentelve, új egyházhajó alakjában nagyobb és tágasabb épület csatoltatott gróf Illyésházy János által, mint az egyház úgy nevezett diadalivén olvasható, fekete festékkel alkalmazott fölirat mondja:

Sacellum hoc longa annorum serie conservatum, Deo Omnipotenti dicatum, Beatae Dei Genitricis Virginis Mariae cultu clarum, augmento in majus fidelium spirituale solatium et pietatis incrementum ornavit Comes Joannes Illyésházy de Illésháza, Hereditarius in Trencsin, Comitatus Trencsiniensis et Liptoviensis Supremus ac perpetuus Comes, Utriusque S. C. et A. M. Camerarius act. A. D. MDCCLXXX.

Azon régibb kápolna vagy egyház, vagy csak ennek szentélye képezi tehát most az új egyház szentélyét. Alacsony csekély késö-gót épületmaradvány, mely szinte már újabb boltozattal és ablakokkal átalakíttatott. Tömör durva támfalain és három oldalú szentélyzáródásán kivül, csak megmaradt eredeti szentségháza tájékozhat még iránta. (Lásd I. Tábl. 7. sz. a. *ábrát).*

Ez egy négyszögü falfülke, nyílását körülvévő horony, lemez és vesszőmü-féle (Stabwerk) tagozással. Az utóbbiak fölül egymást keresztülszelve, alulról oszloptövekhez hasonlón alakítvák, melyek tekertmüvü diszítménye késö-gót alakításra utal; ámbár máskép az egész, különösen fölső, a gót idomtól eltérőbb rovátkos (Zinnenkrönung) párkányzatánál fogva korábbi münek látszik. Az újabb oltár fölött üvegszekrényben áll szüz Mária régi kis faszobra, fején koronával és ruhalepellel borítva. Rajta a következő felírat áll: *Facta 1458. Renovata 1682. iterum renovata 1744.* Miben állottak a szobor ezen újitásai, meg nem határozhatom. Máskép mindenesetre egyik régibb faszobor-faragványunk lehet, melynek adatolt keletkezése korát ismerjük; különös mübecscsel azonban nem bír. Az első évszám mindjárt e késö-gót egyház épülése idejére is utalhatna.

Az 1780-ban épült egyházhajó közönséges újabb modorban áloszlopvonalokkal és párkányzatokkal van diszítve. Ennél érdekesebbek síremlékei: A szentély előtti talajnak kövezetébe van elhelyezve Illésházy Mátyás gyulafejérvári prépost vörösmárvány sírköve, rajta magas dombormüben életnagyságban ábrázoltatik, ószerü papi díszöltönyben: sürün redőzött albában (miseing), régi szabású casulában vagy misemondóruhában (az úgy nevezett casula inter brachia plicata, a régi misemondóruháknál nem, vagy csak később kevéssé lévén

a kar felén nyílás), fején papsipkával, egy kezét áldásra emelve, a másikban kivájt háromleveles talapzatú kelyhet tartva. (Lásd I. Tábl. 8. sz. a. *ábrát*). A sírkő négy szélén folyó felirat kisebb új-gót (minuscula) betükkel s rövidítésekkel van kivésve:

Anno Dom. 1510. 20-ma Mensis Augusti hic sepultus est Reverendus Dominus Mathias Illes de Illeshaza. Olim prepositus et canonicus in Ecclesia Cathedrali Sancti Michaelis Archangeli in Albagula (Albagyula, Gyulafejérvár Erdélyben) *Transilvaneae. Eius anima in Deo vivat.*

Egy más sírkőnek, mely úgy látszik a templom építtésekor széttöretett, s azóta egészen elveszett, feliratát a plebánia évkönyve tartá fön; vajjon helyesen-e? jót nem állhatok érte, miután az előbbi is, mint az összehasonlításból kitűnt, hibásan és hiányosan volt följegyezve. De elég érdekesen értesülünk még is általa, hogy e sírkő alatt a híres Illyésházy István nádor anyja Földesi Zsófia nyugodott:

Anno 1547. die 7-ma Julii Sepulta est hic honesta Domina Sophia Földesi de Kis-Magyar, olim Consors egregii Thomae Illésházy Vice Comitis Comitatus Posoniensis. Cuius anima in Deo vivat. Funde preces tumulo, qui legis ista suo *).

Bél tudósítása szerint úgy látszik, hogy még idejében több régi emlék is létezett ezen egyházban, de melyeknek már semmi nyomuk. Jelenben még az egyházhajó déli oldalfala mellett áll egy újabb, az utolsó Illyésházy István emléke; nagyobb ravatalszerű alkotmány, hamuszinű márványból, antik modorban, oszlopokon emelt homlokzattal, hamvveder és nemtők szobraival diszítve. Csinos de közönséges modoros mű. Fölirata következő:

Nagyméltóságu Illyésházi gróf Illésházy István úr, aranygyapjas vitéz, ő cs. k. Felsége aranykulcsosa s valóságos belső titkos Tanácsosa, Magyar Ország fő Asztalnoka, Tettes Trenchin és Liptó vgyék örökös és valóságos Föispánya. A Magyarhon kórmányán és vérmezején fáradhatlanul buzgó s Hazánk oltárán számos érdemekkel tündöklö Illésházy nemzet-

*) Lásd róla az adatokat Podhraczkynál Illésházy István élete, Új Magy. Muz. 1856. foly. I. 300. lap.

ség utolsó fimagzatja. Meghol 1838-dik évi sz. Jakabhava 31-én, életének 77-dik évében.

Isten előtt leborúl Barkóczy Theresia Grófnőd,
Mennyei díjt kérvén számtalan érdemidért.

Ez alatt fölfordítva (mint nemzetsége utólsóját illeti) az Illyésházi czímer domborműben: a vért kék terében röpülő fekete sas, nyakán fölülről lefelé átlőtt nyílvesszővel.

51. Itt létezett az Illyésházyak előbb említett kastélya is, Illyésházy István által a XVI-dik század végén ujonan s fényesebben felépítve, melyet Rudolf király, történelmileg ismeretes események következtében, a XVII-dik század elején lerontatott (lásd Bél Notit. II. 222.). Jelenben alig akadni helyére, közelében jégverem áll, melynek ásása alkalmával régibb pénzek kerültek elő; mint értesültem, némelyek Lajos király (nem tudni melyik) korából valók voltak.

52. Ezen hely közvetlen szomszédságában állott Szerháza, a Szerházyak, későbbi Eszterházyak, törzslaka (lásd Bél i. h.), melyet a testvér származású Illyésházyak birtokától csak általút választott el, mint a fön idézett okirat szól. (Cod. Dipl. VII. 3. 24. és Fejér Authentia et vis probandi Dipl. 200. l. 1476-diki okirat). Most puszta ez is, sőt a ház állhelye is ösmeretlen.

53. *Izsap* (Komárom várm.). Mostani református egyháza újabb vagy csak újabban átalakított épület; miután a nagymegyeri plebánia emlékkönyvei szerint az itteni régi katholikus egyházépületből átalakítottnak mondatik.

54. *Keszegfalva* (Komárom várm.). Régi egyházának rommaradványai jelenben Csallóközön kivül a Vág-Duna tulsó felén, mely a falut templomostól elmosta, volna keresendő (l. Thiele Königr. Ung. II. 207.) és Fényes Magy. Orsz. állapotja I. 139. szerint ezen hely mellett egy elpusztult város nyomai volnának. De véleményem szerint ezen adat a Keszegfalva közelében álló és már fenebb ismertetett bálványszakálosi romra vonatkozik csak. Ellenben Fényes újabb iratában (Magy. Birod. Komárom várm. 104.) előhozott adatokból az látszik ki, hogy Keszegfalván a XVII-dik században még egy régibb kastély is létezett.). Most újabb, csupán szentélyében kiépített, kath. plebániai egyházzal bír.

55. *Keszölczés* (Pozsony várm.). Okiratilag 1205—1235-ben említve (Cod. Dipl. VIII. 2. 475. egy 1323-diki okirat hivatkozása szerint). Vajka fiókegyháza jelentéktelen újabb kápolnaépülettel.

56. *Kis-Lucse* s vele összefüggőleg *Nagy-Lucse* (Pozsony várm.) okiratilag 1222. nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 366. és 1301. VIII. 1. 83.). A régi és nevezetes lucsei Dóczi család törzshelye (Lehotzky Stemmatogr. II. 102., Bartal, Comment. II. Mant. XLII.) ujonan átalakított kastélyával.

57. Ugyan itt újabb jelentéktelen kis kápolna Egyház-Gellye fiókja.

58. *Kolos-Néma* (Komárom várm.). Nevének nyoma úgy látszik már az 1094-diki okiratban volna (Cod. Dipl. VII. 1. 134. Vestigium Diplomatis S. Ladisl.) bizonyos határjárási kérdésben: inter possessionem Monasterii de Bakonbél et Lovászpaton Hieronymi Kolos de Néma. Hasonlón mint e helylyel összefüggő személynév jön elő: Kolus de Néma (Cod. Dipl. VII. 3. 52.). Határozattabban nevezve 1268-ban (Cod. Dipl. IV. 3. 453.). A pázmányi jegyzékben is mint régi plebánia említtetik (Péterffynél i. h. 270.). Sajátságos neve: *Néma-Kolos-* vagy *Kolostorra* volna magyarázható? Vajjon nyomán talán épen néma barátok, cartausiak, kolostora volna itt gyanítható? történelmünk ugyan mit sem tud róla, de sok más olyanról sem, mire nézve kétségtelen bizonyságaink vannak. Jelenben a falun kívüli magaslaton terjedelmesebb temető közepett, két kis kápolna inkább, mintsem templom, emelkedik. Egyik a katholikusok, másik a reformátusok sajátja. Mind a kettő nyilván újabb szükségleti épület; lehet azonban hogy régibb épitmények maradványaiból alakult; valamint talán azon nehány tetemes nagyságu faragott kődarab is, mely körülök fekszik, régibb itteni építkezések maradványa lehet; söt fekhelyök is, az emelt tágasabb tér, úgy látszik, mintha egykori nagyobb épület állhelye volna. *)

*) Fényes szerint (Magy. Birodalom. I. Komárom várm. 105.) e hely Kolos nemzetségtől s annak egy néma leányától vette volna nevét. Az utóbbi, adata forrásának hiányában is, nyilván mondaszerűleg hangzik. Fenebbi okirati adataink, mint láttuk, a Kolos-Néma

59. *Kulcsár-Karcsa* (Pozsony varm.). Egyház-Karcsa fiókja (lásd ezt), kis újabb kápolnával s a kiholt régi Kulcsár-család egykori nagyobb lakával.

60. *Kulcsod* (Komárom várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 450.). Reformátusok újabb egyházával; jelentéktelenebb szükségleti épület.

61. *Kürt* (Pozsony várm.). Talán ezen helyet érti egy 1138-diki okirat (Cod. Dipl. II. 101.); bizonyosabban 1245-ben nevezve (Cod. Dipl. IV. 1. 381. és 1340. VIII. 4. 485.). Pázmánynál a régibb plebániák jegyzékében Egyház-Kürt név alatt jön elö. (Péterffy i. h. 271.). Az 1390-diki okirat csallóközi plebániái közt pedig úgy látszik a hibásan írt vagy olvasott Kiwich (talán Kiwrth helyett) alatt volna keresendö (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben a vásáruti plebánia fiókja; ennek emlékiratai szerint a XVI-dik században egyháza a protestánsok birtokába jutván plebániáját elveszté, mely azután sem állott helyre, miután a XVII-dik században a katholikusokhoz visszakerült. Ódon kinézésü kis katholikus egyháza, melyet többszörös romlás és újitás ért, nyilván eredeti késö-gót épület. Szentélye a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét jelenleg szinte csak lapos födözet pótolja; de még nehány ablakán, keskeny alakításuk végett, oly túlhegyes alakban maradt meg, hogy a gerely csúcsívhez (Lanzetbogen) hasonlítható; ezek egyikének szükülése oly tetemes, hogy belsö világában csak 6'' széles. Némelyikében még a háromlevelü díszmü is látható, míg a többiben kitört. Ajtónyílásai is még tisztább ízlésben csúcsívvel, horony és hengertagozattal alakíttattak, míg a sekrestyeajtó ismét a lapos hármas ívvel képeztetett. Az egyházhajó belsö déli oldalfalán

helynevet már 1094 óta említik. A Kolos-nemzetség egyébként, Fényes szerint, Komárom várm. legrégibb családai közé tartozik, melynek I. Lajostól 1369-ben Bana helységre kapott adománylevelét is elöhozza. Ezen család lakháza állott volna szerinte a mostani templom és temetö emeltebb helyén, s emek alapkövei volnának azon, fönebb a szövegben említett faragott nagy kődarabok. Ehhez tudósít még, hogy a falun fölül is 300 ölre a kis Duna partján, úgy mond, egy régi szent-egyház alapkövei láthatók; ezen utóbbi adat azonban a hely vizsgálata alkalmával figyelmemet elkerülte.

még egy háromnegyednyi mérvében előszökő nyolczszögű karcsú oszlop- vagy inkább támtő (Pfeilerschaft) is megmaradt, valamint a szentélyben is egyszerűn tagozott — a menynyire t. i. a vakolatburok és mészkéreg alól kivehető — vállköveket látni, melyek nyilván az egykori csúcsívezet hevederei és gerinczei támjaiul szolgáltak. Az egész épület hossza belső világában a torony alatti előcsarnok nélkül 51', szélessége 23'. Külsején oldaltámjai előszökő talapzattal háromszor tagoztattak, és rézsutos tetővel födözvék. Nyugoti homlokfalát a négyszögű háromemeletes toronyépület foglalja el, legfölül a hatszögü gúlacsúcs-tetőzetbe menve át, mindegyik oldalán egy kisebb toronyka emelkedhetett, tehát itt kivételes en hat, míg másutt a nyolczszögűen alakítottaknál csak négyet találunk; de ezen kisebb toronykák jelenleg mint falrovátkok (Zinnen, crénaux) képezvék; bizonyára későbbi újitások műve. Az egyházban még egy régibb keresztelő-medencze töredékei is láthatók. A homokkő-medencze alján egyszerűn horonyokkal és hengerekkel tagoztatott, ellenben kettétört oszloplába igen csínos és szorgalmas faragványú lombozott oszlopfőt mutat.

Nevezetes egy régibb harangja is. Alakjára nem tér el a maitól, alján sem sokkal kisebb a kanyarodás, csakhogy itt-ott már kicsorbult. Rajta semmi egyéb előállítás nem jön elő, csupán koronáján körbe folyó következő közönségés újgót kisebb betüjű fölirat:

O † rex † glorie † veni † cum † pace † O Maria † pia † sis † nobiscum † in † via † Amen † M † CCCC † LXXXII † Magister † thoma ⊳

Ezen harangfölirat is egyike a leggyakoriabbaknak a középkorban. *). Hazánkban is több helyütt található, mint a

---

*) Zehe Historische Notizen über die Glockengiesserkunst des Mittelalters. 7. lap mondja: Bemerkenswerth ist die oft vorkommende Inschrift: O rex gloriae Christe, veni cum pace. Die Ursache, wesshalb gerade diese Worte als Glockeninschrift gebraucht wurden, ist nicht bekannt. Sie scheint auf den ältesten Glocken fast stereotyp gewesen zu sein, wie dieses andere Glocken Deutschlands und Frankreichs beweisen. Auffallend ist, dass auf diesen ältesten Glocken sich nie der Name oder das Bild des Patrons findet, da doch die

gácsi, ozdini, terbelédi, ecsegi, terényi és szakáli harangokon Nógrádban (Mocsáry, Nógrád várm. Esmertetése I. 106, 185, 210, 228, 280 és 298. lap.), egy vasmegyein (Mittheil. d. Central-Comm. 8156. 64. l. hol egy hasonló seeligenstadti mellett Dr. Haas által emlittetik), Perneken Pozson megyében (lásd ezt jövő közlésemben). De mindenütt hiányzik tudomásomra ezen fölirat szépen hangzó másik része: O Mária stb. úgy hogy föliratunk, épen úgy mint az előbbi fölsö-bári, a tudomásra levők között eddig ezen tekintetben a legteljesebb. Olvasásában csak az utólsó rímszó: *via* látszik kétesnek, két egybe folytnak látszó vonás majdnem az „*ea*" szó fölvételét is megengedné. Az előbbi azonban nem csak valószinűbb, de értelmesebb is, valamint helyesebben rímlik.

A harang évszáma: *1482*. s a mellette álló név *Magister Thomas*, véleményem szerint, tájékozhat nem csak a harang donátora, hanem az egyház alapítója és alapitási ideje iránt is. Az e nemű föliratokban és különösen a harangokon elöjövő nevek az azon korban bevett szokás szerint ritkábban vonatkoznak a harangöntő mesterre, hacsak ez nyilván nem mondatik, hanem inkább a donátorra [1]). Itt ezen tekintetben a mester „*Magister*" kifejezés sem képezhet kétséget vagy legalább nehézséget, miután ismeretes, hogy az különösen nálunk is mint czím bizonyos méltóságokat illetett, és kitünöleg így a főnemesek fiai czíme is volt [2]).

Glockentaufe uralter Gebrauch ist (érti a védszent nevét, mely harangunkon is, valamint fön a szövegben említett hasonló nógrádi és perneki harangokon, hiányzik). Auf den Glocken des vierzehnten Jahrhunderts findet sich die Inschrift: O rex gloriae etc. nicht mehr. Ellenben Otte szerint (Glockenkunde 80. l.) ezen fölirat elöjön a XIII. században is, de leggyakrabban a külföldön is a XV-dikben, valamint nálunk is az utóbbi, sőt a XVI-dik századból ismeretes. A franczia harangokon gyakoribb formája: Christus rex venit in pace. Lásd szinte Otte Handbuch der kirchl. Kunstarchaeologie 3. Aufl. 247. és 256. a véleményt chronogrammi jelentéséről.

[1]) Otte Handbuch d. kirchl. Kunstarchaeolog. 257. szerint még a „*fecit*" felirat is kétes volna, vajjon a harangöntőre vagy a donátorra vonatkozik-e.

[2]) Fejér Cod. Dipl. V. 3. előszó 5—6. Magistrorum nomen Baronibus regni secundariis fuit proprium. Magistrorum axioma filiis comitum factum est commune.

Kürt ezen időtájban a Bazini és Sz.-Györgyi grófok birtoka volt. (Lehotzky Stemmatographia II. 68.). Ezen családból pedig ismeretes egy Tamás (e néven VII-dik a családban), ki még 1493 körül élt (Gyurikovics, Magy. Akad. Értesítő 1847. foly. 370. l.) és apja Zsigmond erdélyi vajda szinte még 1486-ban élvén, midőn Tamás 1482-ben ezen harangot öntette s talán a templomot is építtette, nyilván Tamás mester czímmel élhetett. Lehet tehát, sőt igen valószinü mint a további leirás mutatja, hogy ezen Tamás Sz.-Györgyi gróf volt nem csak a harang donátora 1482-ben, de az ezen időtájban épülhetett késő-gót egyház alapítója is.

De mind ezen leírt maradványok, melyek csak épen esetleg élték túl úgy látszik a mostoha idők viszontagságait, alig gyaníttatják, mily művészi díszszel ékeskedett ezen kis egyház is, mely jelenlegi fönmaradt alakjában csupán mintegy az egykori vázának tekinthető inkább, a mennyire látott gót alapidomán és néhány töredéken kivül minden ékességét vesztve, valóban mint csupasz kifehérített váz maradt ránk. Mert a fehérítés, meszelés és vakolás volt azon egyetlen föntartási mód, mely ezen egyházainknál alkalmaztatott, de a mely, ha még a rombolás után is valami maradt volna rajtok eredeti díszrészleteikből, festvényeik és faragványaikból, azt is tökéletesen megsemmisíté, vagy csak láthatatlanná tette. A kürti kis gót egyház azonban épen szóló tanusága annak, mily művészi tökélylyel és szépséggel alakíttattak, sőt fényben ragyogtak és díszelegtek mind ezen mai csallóközi s általában is más vidéki, érdektelennek látszó régi kis gót egyházak, melyek, miután minden díszöktől megfosztattak, természetesen jelenleg csak némi ódon durvaság képét viselik.

A vásáruti plebánia emlékkönyveiben, — hová, mint előbb említém, később Kürt mint fiókegyház csatoltatott, midőn a XVI. században a reformátiói tusák közt plebánia megszünt lenni, — valóságos lelkesedéssel írják le ezen egyház egykori művészi szépségét és gazdagságát, még azon múlt századi lelkészek is, kik mindezt már csupán romokban látták. Karcsu oszloptöveken emelkedett e szerint a dúsan gerinczezett csúcsíves boltozat, melynek most durva lapos födözet vagy padló pótolja helyét; a falakat nagyszerü fresko

festmények boríták; az oltár márvány- s aranytól ragyogott. Ezen leirása, ha nem is épen müértőleg készült, de minden esetre oly élénk és közvetlen, hogy azt mint ritka hasonló müemléki tudósitást és mütörténeti adatot, ide vonatkozó érdekesebb része egész terjedelmében eredetiben közlendőnek vélem.

Az első rövidebb följegyzés már 1694-ből való, tehát az egyház építése után több mint két századdal későbbi időből, és miután a templom már a reformátusok kezéből visszakerült. Leírója nevét nem említi. Eximia, úgy mond, plane quondam aedes divi Stephani protomart. a solitudine ad quam tendit vindicanda. *Quam insignis fornix, columnis e saxo sculptis innixus, quam praestans altare, coloribus auroque distinctum! Lapis baptismalis quam nobilis!* at ruente iam tecto conciderant omnia (tehát már ekkor rom volt), valvis apertis agrestes non modo pastores, sed ipsa iumenta ingredientes. In coemeterio (a falun kivül lévő halomra épített egyház itt is a régibb szokás szerint temető közepett állt) pars muri iam concidit. Campanam haud moveto ne cadat, suppellex nulla, ne mappa quidem.

Bővebben írja le ugyanezen emlékkönyvben Vörös vásáruti plebános 1798-ban: Ante ultimam renovationem huius ecclesiae parietes supra fornicem ad pavimentum prominentes coloribus picti erant (ezt úgy magyarázom, hogy a bedőlt csúcsívezet helyett a későbbi lapos födözet aljabb alkalmaztatván, az egyháznak a padlás alá nyúló falain megmaradtak a festmények töredékei, míg belül a falak bevakoltatván és kifehéríttetvén elenyésztek) sed improba cuiuscunque manu, hae picturae violenta rasura et malleatione adeo vitiatae fuerunt, ut ego saepe per horas et horas easdem considerans nihil proficere potuerim, praeter literam unam graecam Sigma et vastarum humanarum positurarum liniamenta; quae ad initium fornicis interrupta ostendebant, quod olim ad ipsam ecclesiam deducta fuerint et ad internam elegantiam ecclesiae pertinuerint, non vero ad pavimentum. Colores huius picturae erant actu vivacissimi variegati, ceruleo tamen abundabant; (tehát épen azon szín, mely a vörössel és aranynyal különösen alkalmaztatott a régi építészeti polychromiában); proportio vero, quantum observare potui, prodebat artificem non postremae sortis. De fundatore, deque tempore erectionis nihil

constat. (Ez iránt véleményemet már fönebb előadtam). Inscriptiones habet nullas. Hinc opiniones de illâ variae: aliqui volunt a D. Stephano Rege primo Hungariae erectam, illi innixi opinioni, quod apostolicus ille rex 12 ecclesias erexerit in insula Cituorum, in honorem 12 apostolorum (a fönebb tárgyalt hagyomány); quod haec magnam habeat similitudinem cum iis ecclesiis, quae ab eodem erectae tenentur: Várkonyiensi videlicet et Gellensi. (Ez csak annyiban áll, a mennyire azok is részben régibb gót egyházak, máskép a kürti egyház inkább hasonlít Csallóköz kisebb gót egyházaihoz, mint a sülyi, gútori, pruki, szeméti, gombai stb, l. ezeket). Sed haec utique in apostoli honorem aedificata non est, nisi patronus eius iniuria temporum mutatus fuisset. Illud tamen certum est, quisquis demum eius erector fuit, ille nec sumptibus pepercit, sed et sumptibus regiis abundare debuit. (Ilyen minden esetre lehetett a Szent-Györgyi gróf dynasták egyik ivadéka s az erdélyi vajda fia). Nam et crudis saxis et sectis lapidibus, utique ad insulam Csallóköz e longinquo magno precio comparatis, nimium quantum abundabat. (Anyaga nagyobb része mégis tégla). In ara antiqua majori habebat vastam et per totam aram extensam tabulam marmoream rubri coloris, in qua visitur quasi mitrae episcopalis forma et figura. Talán épen a Szent-Györgyi grófok czímerének sisakdísze volt, mely III. Frigyes császár által 1459-ben bővített czímereslevél szavai és rajza nyomán (másolata gyüjteményemben, leirását pedig lásd Gyurikovicstól Magy. Akad. Értes. 1847. 371.) a német birodalmi császári koronának magas abroncsú alakját ábrázolván, csakugyan igen hasonlít a püspöksüveg alakjához, miért méhkasnak is tartatott már a Szent-Györgyi grófok emlékein. Ezen adat tehát ismét erősítené a fölvett véleményt. — Folytatja még tovább tudósítónk a torony s a fönebb említett régi harang leirását. Az előbbi szerinte 11 láb széles és 12 öl magas, az utóbbi három mázsa nehézségü volna. A harangról még megjegyzi: Famosa est in tota possessione de ecclesia et campana traditio, quod ea occasione bellorum Kurutzianorum fossa circumvallata et spinis munita pro praesidio serviverit (tehát ezen egyház táborhelyül és erődül is szolgált, így még inkább érthető megrongáltatása), et quod

a milite germanico campana furto destinata, subduci nequiverit ex eo, quod per fenestram subduci et protrudi non potuerit. Quod etiam 1792. occasione reparationis verificatum est, non enim per fenestras sed nec per portarum aliquam educi potuit *). Hinc campanam ecclesiae coaevam, si cui placet, argumentari licebit.

Műtörténetünk alaposabb fölfogása sőt méltánylása tekintetéből ismételve figyelmeztetek ezen leirás adatai és a példaszerű tárgy nyomán, azon szempontra, melyből műtörténelmünknek és műleirásunknak kiindulni kell az efféle, itt például csallóközi, jelentékteleneknek mutatkozó, durva gót alakzatúnak látszó falusi kis egyházak megitélésében; melyek, mint emlitém, jelenleg a gót épitészet s általában a művészet díszétől a romboló idő és kezek, az átalakítás s a szükségbeli javitások czélszerűtlensége s oktalansága által teljesen megfosztva, jelentéktelen kinézésök szerint csak is némi ódon durvaság alakját tüntetik elő csupaszságokban, s a nézőben nem figyelmet és méltánylást, de legfölebb csak a szánakozás érzetét gerjeszthetik. De a tárgyismerő, ki elevenebb műérzettel és jártas szemmel tekinti azokat, könnyen felismerve hiányzó részleteiket, tudja még eredeti művészi alakításokat és kinézésöket összefüggőleg elképzelni. Nem csoda tehát, hogy mai alakjokban sem a régi egyházi műépitészet, sem a gothica fönsége, sem általában a művészibb épitészeti alakitás iránt nem gerjesztenek figyelmet és kedvet, különösen a szemre nézve tetszősebben és alkalmatosabban alkotott mai újabb modorú, egészben véve ugyan szinte csupasz, és csak álmotívumokkal és ékitménynyel díszeskedő egyházak mellett. Innét, hogy ezen régibb egyházak — eredeti idomuknak megfelelőbb — helyreállítása iránt is a vidéken általában semmi fogékonyság sem létezik, még ott s akkor sem, a hol s midőn a szükségelt, gyakran költséges javitások elővétetnek, melyeknek helyes foganatba vétele által pedig gyakran nem csak a most tekintetbe nem vett eredeti művészi részletek megfelelőleg fentart-

*) Lásd egyébként a harangoknak helyökröli elmozdíthatlanságáról szóló érdekes regéket és hagyományokat Ottenál Glockenkunde, Glockensagen 95. l.

hatók, desőt, a hol hiányzanak, helyreállíthatók is volnának. Igaz hogy ennek foganatba vételére többnyire ugyan hiányzó tetemesebb költség, de a meglevő költség mellett még műízlés söt műtörténeti jártasság is, mint az előbbi alapföltéte, kivántatik, egyaránt pedig az épitészetet eszközlőknél, mint a vállalkozó épitészeknél főleg; de jól tudjuk hogy ez mindeddig az utóbbiaknál is hiányzik. A műtörténetbeni járatlanság tehát és képzett épitészek hiánya, nyilván egyszerű oka még fönlevő műemlékeink enyésztének. De ez itt, ugyan helyén talán a példa mellett, csak mellékesen legyen mondva.

62. *Medve* (Pozsony várm.). Okiratilag 1252-ben jőne elő. (Jerney Nyelvkincsek 90 szerint, ki egy hasonló falunevet említ Pozsony vármegyében a Duna mellett, minő ugyan falunk is, ámbár a belátásunkra álló 1252-diki okiratban Cod. Dipl. IV. 2. 161. előjövő Medves ettől eltérőnek látszik). Mint régi plebánia említtetik Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 270.) Jelenleg azonban látszólag újabb, Ballonyhoz tartozó, jelentéktelen kis kath. fiókegyháza van.

63. *Megyercs* (Komárom várm.) Okiratilag említve 1268 óta (Cod. Dipl. IV. 3. 447.). Újabb jelentéktelen református egyházzal bír.

64. *Misérd* (Pozsony várm.). Okiratilag Misérd, Misde. Miszer nevek alatt előjön 1206., 1216. stb években. (Cod, Dipl. III. 1. 174., III. 2. 464., 1283: V. 3. 203., 1383: VIII. 3. 709.). A pázmányi jegyzékben is mint régi plebánia található (Péterffy, i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). De már előbbi okiratok is emlékeznek egyházáról és lelkészeiről; így 1356-ban említtetik: *ecclesia beati Martini in villa Misér* (Cod. Dipl. IX. 2. 534., IX. 7. 159. és X. 6. 318.). 1358-ban: *Petrus plebanus de villa Miser* (IX. 2. 593.), hasonlón 1400-ban: *Paulus plebanus de Messen* (kétségtelenül Misér olvasandó). Mostani kath. plebániai egyháza, a plebánia emlékkönyvei tudósítása szerint, a XVI-dik században a protestánsok birtokába jutott, 1710-dikben a katholikusok által visszafoglaltatott, 1735-ben és 1773-ban tetemesen javíttatott, és miután 1852-ben egészen leégett, s az egyházhajó és torony tetemesen megsérült, falai lebontattak, szentélye pedig kis kápolnává átalakíttatott; a közelében levő na-

gyobb dienesdi egyház szolgálván jelenleg a plebánia ünnepi isteni tisztelete helyéül. Ezen átalakított szentélyen is észrevehető még az egyház gót és nyilván késő-gót idoma; háromoldalú záródása mellett, tetemesen előszökő és háromszorosan tagozott tömör alakítású oldaltám-falaival. Megfelel ennek többi részei és különösen a torony leirása, mint az az egyházlátogatási emlékkönyvekben olvasható. Ennek is tetőzetét a sok oldalú gúlacsúcs képezte, körülvéve rovátkos párkányzattal, mely lehet hogy szinte csak később, a mellék kisebb tornyocskák átalakítása által idomíttatott ekkép. Rajta a következő évirat állott:

Annos postqVaM qVIngentos a soLe nigrVIt aLta,
HaC ope DIVIna stat reno Vata tVrrIs.

E szerint az 1735-ben újitott torony vagy egyház, már akkor 500 évet számított, tehát a XII-dik században keletkezett volna. Az előbb leirt gót söt talán késő-gót idomi maradványok ezen, semmivel sem okadatolt időnél jóval későbbi, szinte talán csak XV-dik századi késő-gót időszaki keletkeztére utalhatnak. A fenebb idézett okirati adatok azonban mutatják, hogy a XIV-dik s valószinüleg még előbbi századokban is létezhetett itt egy régibb, talán román egyház, melynek helyébe emez később épült.

65. Ugyanitt újabb jelentéktelen kis templommal bírnak az evangelikusok is. Csupán szükségleti épület. Ezen helynek Csötörtök felé vonuló határába eső sírhalmokra már ezen előbbi helynél figyelmeztettem.

66. *Nagy-Abony.* E helységnek 1161—1173 között történt gyarmatositása okiratilag ismeretes (Cod. Dipl. IV. 1. 58. és VI. 2. 188). Ujabb jelentéktelen kath. plebániai egyháza 1761. *Csiba Imre* által alapittatott, mint a válaszív föliratán olvasható; a helység XII. századi megtelepítése óta itt folyvást székelő s okiratilag nevezett *Csiba-család* sirboltjával, s látszólag régibb keresztelő-kőmedenczével bir.

67. *Nagy-Keszi* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta előjön (Cod. Dipl. IV. 3. 447). Újabb református templommal bír. A térképen kihagyott jelelése pótolandó közvetlen Érseklél fölött.

68. *Nagy-Lég* (Pozsony várm.). Okiratilag 1239. óta említve (Cod. Dipl. IV. I. 149. 1287. VII. 2. 124. V. 3. 345.). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy. i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okiratban. (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Ezen évről szól egy kiadatlan okirat is a pozsonyi káptalan levéltárában (Fasc. 5. N. 14.) a *légi szent Örzsébet-egyháznak* tett adományzásról; hasonlón egy 1436-diki szinte kiadatlan, a légi plebánia levéltárában. Ezenfölül a plebánia emlékkönyvei a XVII-dik század vége folytán kimerítőleg tudósítanak az itteni előbbi régi egyház elbontásáról, s a helyébe keletkezett újabbnak építkezéséről. Ezen alkalommal itt földalatti boltozatokra s útvezetékekre, valamint terjedelmesebb tömör és szilárd alapépítmények falaira akadtak volna a régi templom alatt. Az újabb mostani kath. plebániai egyház akkorában Szelepcsényi érsek által kezdett építtetni, mint diadalívének évirata mondja:

VIVens GeorgIVs SzeLepCsényI posVIt fVnDaMenta,

azaz 1679-ben; mi egyszersmind arra látszik mutatni, hogy talán csak később halála után végeztetett be. Máskép ez is hasonló tetszősebb renaissance-modorú épület, mint átalában az említett érsek által itt épült egyéb (mint a félli, csákányi, éberhardi) templomok. Márványkőből emelt díszes oltárán magyarországi szent Örzsébet meglehetős ügyességgel készült szobra áll. Az egyház emlékiratai szerint ezen oltár gróf Viczaynő későbbi alapítványa volna. E mellet megemlékeznek szinte azon csallóközi hagyományos legendáról, mely szerint Lég is a sz. István által 12 apostol tiszteletére alapított egyházak egyike lett volna, állítólag sz. András apostol tiszteletére lévén, úgy mond, szentölve, és csak az újabb egyház vagy oltár emelése alkalmával lön védnöke sz. Örzsébet. Ezen adatot azonban itt is megczáfolja a fenebb idézett 1390-diki okirat, mely már itt egyenesen sz. Örzsébet-egyházat nevez.

Az egyház szentélyének külső zárfalába régibb ködombormű van behelyezve; a mennyire az elvásott mü kivehető, kendőzött nő alakja látszik rajta mellképben előállítva; kevésbbé volna sírkőnek vagy Szűz Mária alakjának tartható, s valószinűbben még a régi egyház művészibb faragványai valamely részlete lehet. Ellenben az egyházhajó közép tala-

jában nyíló Bacsák-családféle sírboltot födöző vörös márványkőlap a következő sajátságos föliratot viseli:

Insigne nob. perill. generos. dnor. nec non dominar. in specie Sarae de familia Olá, Spectabilis Domini olim regiminis Nadasdiani Capitanaei Joannis Vékony coniugis per Carolum VI gratia et in Sara Olá benignissime die X. May Anno 1726 collatum. E fölirat kezdő szavai alább ismétlődnek. Fölötte áll a bevájt czímer ábrája: a vért terében koszorú. A vért fölött levő háromágu koronából kétfelől rézsútosan helyezett két zászló áll ki, melyeken a koszorú alakja ismétlődik. Ezen úgy látszik heraldikai emlékkő, mely talán hibásan ismétlődő felirása miatt mellőztetett, mint értesülök, valamely pozsonyi kőfaragótól vagy zsibárustól szereztetett meg a jelenlegi eltérőbb czélra.

69. *Nagy-Mad.* (Pozsony várm.) Ezen helynek Mátyás korából szóló regék általi nevezetességét már Bélnél felemlítve találjuk (Not. II. 345); valamint hogy maig a nép száján is föntartattak. Jelenben újabb jelentéktelen református egyháza van.

70. *Nagy-Magyar.* (Pozsony várm.). Okiratilag 1239. óta neveztetik (Cod. Dipl. IV. 1. 14.). Talán itt, hol kis-Magyaron kivül még több apró falucska egymás mellett folytatólag egy csoportban áll és csak névre különbözik, volna keresendő az okiratilag ezen a vidéken említett érdekes nevű „*Magyarhét*“ régi telep (Cod. Dip. 1283. V. 3. 203). Régi egyházára vonatkozhatik szinte a XIV-dik századi okiratokban előjövő *Egyházas Magyar* neve (Cod. Dipl. 1394. X. 8. 128. és 382—3. X. 3. 165.). E szerint mint régi plebánia előjön Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Mostani kath. plebániai egyháza késő-gót ízlésü épület. Szentélye a nyölczszög három oldalával végződik. Nyomott csúcsívezetét kereszt-és vállhevederek képezik, melyek gerinczei kivájt horonyokkal erőteljes tagozatot mutatnak. Mindenfelöl vállkövekre ereszkednek, melyek ismét hasonló horony és hengertagozattal tetemesen kiállanak, míg lefelé vékonyodva, többoldalúlag hegyesen végződnek. Az ívezet zárkövei kerekded alakban, díszes lomb-

müvezetü domborfaragványt láttatnak. De mindezt már vastag mészkéreg borítja.

Az evangeliomi oldalfalon szokott helyezetben mint falfülke alkalmaztatott a szentségház; nyílásának kerete a gót-idomú egyházkapuzatok dúsan ékitett és tagozott alakjában képeztetett. (Lásd I. Táb. 9. szám. *ábra*).

A fülke nyílása hármaslevelü csúcsívvel záródik, közbe helyezett órrmüvezettel (Nasen-Masswerk). A kifelé táguló bélletet erősen kidülő hengerek képezik, melyek, alól előszökő talapzaton emelkedve, szakadatlanúl kanyar csúcsívbe futnak föl. A szélsők féltő-(Halbschaft) alakban, még kiválóbb talapzattal bírnak és fejezetszerü gömbjök (Knauf) fölött egy részt a támtoronykákba, fialákba mennek át, melyek szokott módon, a sokoldalú gúlacsúcscsal és keresztvirággal végződnek, szögeiken dús teke- (Bosse) müvezettel; míg másfelöl a kanyar ívben folytatódnak, melynek csúcsát ismét a rózsa vagy keresztvirág képzi, széleit pedig levélcsomók (Krabbe) díszítik.

A két hajóval, hasonlón például a duna-szerdahelyihez, alakított egyház főhajója eredeti csúcsív-boltozatát s ablakait újabb-félkörívüekkel váltá föl. Míg az éjszaki mellékhajó kereszt- és harántos hevederü csúcsívezetét megtartotta. Itt is egyébként, valamint a szentélyben, erőteljesen képzett gerinczei csupán a falból előszökő, különféleképp alakított vállköveken nyugszanak. Tagozatuk már nagyobbára letörött, vagy mész és vakolat által elmázolva alighogy kivehető; némelyek az oldalán kivájt, úgy nevezett gót vagy angol czímervért alakjában képeztettek; itt-ott ezen vértek terén még dombormüfaragványok maradványai is észrevehetők. Egyikén például, menynyire a mészburok kivenni engedi, szárnyas szív mutatkozik, egy másikon fövényóra; de eredetileg kétségtelenül valamenynyi érdekes ábrákkal és talán, mint szokás volt, az alapítók czímereivel is volt diszítve.

Egyébként ezen mellékhajó, mint előbb említém, hasonlón alakúlt, mint a duna-szerdahelyi és csötörtöki, csakhogy itt egy lépcsővel magasabban van helyezve a főhajónál, melylyel ívnyílások által lép összeköttetésbe, valamint a szentélylyel is, melynek egészen oltárhelyéig fölér. Itt is csupán a fa-

lazatba alkalmazott ívnyílások tanúsítják, hogy ezen egyházhajó is nem, mint a hagyomány felőle is hangzik, a hitújítás korában építtetett a vallásfelekezetek egyike által az ellőbbi templomhoz, de hogy szinte valószinüleg ekkor közfal által választatott el az egyháztól, melylyel később ismét egyesíttetett.

A látott részleteken fölül még csak a szentélyben maradt meg néhány csúcsívezetü ablaka, külsején a hármastagozatú oldaltámok és nyugoti homlokzatán ötszögüleg alakított tornya. Hiányzik azonban ennek eredeti, valószinüleg gúlacsúcs tetőzete, melyet jelenben fa toronyfödélzet pótol.

Anyaga szinte nagyobbára téglából áll. Mértékarányai belső világában a következők; a szentély hossza 25′, szélessége 15′ 6″, a főhajó hossza 35′, szélessége 17′, 6″; a mellékhajó szélessége 15′.

A hely népessége sokkal tágabb egyházat szükségelvén, a másképp meglehetősen föntartott egyháznak, mint értesülök lebontása terveztetik; miután újnak építésére a kivántató költség is rendelkezésre áll, talán nem lesz itt is helyén kivül figyelmeztetnem, mily czélszerü volna, ha elbontása helyett inkább egy harmadik hajóval tágíttatnék, miáltal nemcsak a czél elérve volna, de egyszersmind az épület teljesen szervezetes alakot kapna. Ezen alkalommal a müértő építész hiányzó részleteit is, mint a középső hajó csúcsívezetét stb. eredeti alakjában stylszerüleg visszaállíthatná, s egy becses emlék megfelelő föntartása által gazdagabbak maradnánk. Ily stylszerü példányos restauratió pedig talán sohol sem volna anynyira helyén és kivánatos mint épen Csallóközben, melynek régi templomait eredeti alakjukból folyvást kivetköztető úgynevezett javításai ezáltal jobb irányt és példát vehetnének.

71. Ugyanitt az izraeliták is egy újabb jelentéktelen imaházzal bírnak.

72. Ezen hely tőszomszédságában levő *Kis-Magyar* vidékén állott volna Zsigmond király nyaraló palotája, melynek Bél tudósítása szerint nyomai még a múlt században láthatók valának, mint ezen adatát már a bevezetésben kiemeltem (Not. II. 234). Vestigia supersunt — úgymond — diverticulorum Sigismundi imperatoris: quippe qui dum Posonii agebat, huc saepius consueuerat secedere venandi et animum

recreandi causa. Atque constat omnino fide diplomatum, quae heic signavit, frequentius eum isto secessu divertisse. De mint már fönebb e helyre megjegyeztem, eddig épen úgy nem ismerjük itt kelt okiratait, valamint most már bizonytalan ezen nyaralója helye. Talán épen az előbb leírt s eredetileg nyilván művészi díszszel épült egyház lehetne egyetlen emléke Zsigmond ezen a vidékeni tartózkodásának, miután valószinűleg akkori virágzása korában keletkezhetett.

73. *Nagy Megger.* (Komárom várm.) Okiratilag hasonnevű hely már 1193-ból ismeretes (Cod. Dipl. II. 283), határozottabban nevezve 1248 óta (Cod. Dipl. IV. 2. 25 és IV. 3. 451. 1252. VII. 5. 294., 1262. VII. 5. 346. stb.). Mint régi plebánia előjön már a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.).

Mostani kath. plebániai egyháza, mely a plebánia emlékiratai szerint a XVI. és XVII. században egy ideig a protestansok birtokában volt, úgy látszik késő-gót-izléskori épület; kiválólag durva, régies alakítása mellett, csak tömör hármastagozású oldaltámai tájékozhatnak némileg; három oldalúlag záródó szentélye dongaív-boltozatú, mely meglehet, hogy még eredeti, s ezen tekintetben még a gót műkor előtti időre vagy már is a teljes hanyatlásra útalhatna; hajója ellenben csak laposan van fődözve. Toronytetőzete is ójabb.

Érdekesebb tárgya régi harangja, közönséges alakban képezve, közepére igen csekély emelkedésű domborodással a feszület alakja öntetett. E fölött és koronája alatt a következő felirat új-gót nagyobb (maiuscula) betűkben olvasható: (Lásd. VI. Táb. 10. szám. *ábra.*)

A hű lenyomat után készült rajz [1]) mutatja, hogy már több betürészlet kitörött, melyek vonásait, a mennyire még kivehetők voltak, vagy csak gyanítanom lehetett, a rajzban pontozattal jelöltem ki. E szerint már olvasandó volna

✝ *O. Maria. a (?) ilk. (vagy X az utólsó betű helyett). Johannes. Lucas. Marcus. Mathaeus. Ano. Tno. M. CCCC. LXVII.* (a rajzban hibásan egy évszám *C* kimaradt). Csupán

---

[1]) **A lenyomatban alkalmazott módszer bővebb leirását l. a Jahrbuch d. Central-Commiss. 1856. 84., mely tapasztalásom szerint is, mind a domborúan mind pedig a bevájottan vésett feliratok levételére a legalkalmasabb.**

a harmadik szó képez tehát kitörött első és némileg összefolyt utósó betűjénél fogva nehéz séget, benne biztossággal csak a középső szótag: *il*, lévén olvasható. Ha az első betű a vélt *A* helyett talán *H*, az utólsó pedig *K* helyett talán *F* volna, úgy a felirat itt is ismét a fönebb látott gyakori egyházi epigraphikai mondatot: *O Maria hilf* adná, mint azt a fölső-bári harangon és rudóbányai egyház kapuzatán olvastuk. Mint az utóbbi helyen erre a három király neve következik, úgy harangunkon megfelelőbben a négy evangelista: Johannes, Lucas, Marcus, Mathaeus neve áll [2]). A következő *ano*, anno helyett áll, valamint az erre következő *tno* kétségtelenül elvétésből *dni* azaz Domini helyett, első betűjének a *t*-nek *d*-vel való fölváltása igen könnyen föltehető, különösen ha fölvesszük, a mint valószinű, hogy a harang öntője német volt. Nagyobb hanyagságra és figyelmetlenségre mutat, hogy az *i*-t végén *ó*-nak nézte. [3]). Az év szám: *1467*, jelölheti egyszersmind e késő-gót idomú egyházépület keletkeztének korát. [4]).

74. Ugyanitt a reformátusok is, és

---

[2]) Egyike ismét a leggyakoribb régi harangfeliratoknak. (l. Otte. Glockenkunde 81. és Quast u. Otte Zeitschr. f. Christl. Archaeol. I. 81. Hasonlón Otte Handb. d. kirchl. Kunstarchaeol. 3. kiad. 241.) Hazánkban is alább még több példáját adom L. Vajka alatt. Vonatkozása is. világos azon hasonlatra, mely mintegy az evangeliumot hirdető evangelisták és a kereszténységet s isteni tiszteletet hirdető harangszó közt fönforoghat.

[3]) Hasonló betűcsere *o i* helyett és viszont található az ozdini harangnak (Nógrádban) régi feliratán (l. Mocsári Nógrádvár. ismertetése I. 185).

[4]). A megyeri plebánia 1780-diki egyházi látogatása még egy más régibb harangot is említ itt, s annak viszontagságait is bővebben leírja; In turri habet ecclesia campanas duas, unam trium, aliam unius centenarii, sonus et harmoniae commodae (a fönt leirt régi harang hangja vékony és kellemesen csengő), major fere duarum metratarum, minor trium quadrantum capax erit. Haec ante annos triginta aliquot ex alveo Milér dicto, quo eam sub turbis domesticis haeretici praecipitasse dicuntur, extracta est, et ante aliquot annos sumptibus ecclesiae refusa et ab episcopo suffr. Jaurinensi D. Comite Francisco Kornis consecrata est. Major campana (a fönt leírt) quando? quibus sumptibus comparata? a quo denique consecrata sit? nescitur. Az első kérdésre legalább megfelelt fönebb közlött felirása.

75. az israeliták bírnak imaházzal. Jelentéktelen újabb szükségleti épületek.

76. A helynek, mely városi kiváltságokat Mátyás királytól nyert, tehát azon időtájban, midőn harangja öntetett, és talán egyháza is épült, — egykor, úgy látszik, várkastélya is lehetett: hol 1532. János és Ferdinánd királyok meghatalmazottjai ezen a helyeni egyezkedésök alkalmával összejövetelöket tarthatták (l. Kovachich Suppl. ad Vestig. Comit. III. 150). Ezen nyomtalanúl elenyészett kastély az itt lakott gróf Zichyek birtoka lehetett, s talán ott állt, hol most a gazdasági épületek és vadaskertek léteznek. A templom sírboltja is egykor ezen család temetkező helyéül szolgált.

77. *Nagy-Paka.* (Pozsony várm.). Okiratilag 1222. óta nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 364. 1300—1. VIII. 1. 83.). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia említtetik (Péterffy i. h. 271). Hasonlón előjön az 1390-diki okirat plebániai közt (Cod. Dipl. X. 8. 314); söt már jóval előbb: 1309-ben, egy plebánosa is okiratilag ismeretes (Cod. Dipl. VIII. 1. 342.). A pozsonyi káptalan levéltárában lévő egy 1390-diki kiadatlan okmány (Capsa. I. Fasc. 5. Nr. 14.) tanúskodik szinte az itteni sz. László egyház javára tett adományzásról. A mostani kath. plebániai egyház talán csak alap- és némely oldalfalaiban volna még egy régibb, s azt is valószinüleg csak késő-gót egyház maradványának tekinthető. Kétségtelenül itteni régibb templomépület maradványa azonban mai sekrestyéje. Ez egy kápolnaalakú, hatszögü kis épület, tömör és magasságához képest mód nélkül vastag alacsony falakkal, és hasonlón tömören és durván alakított oldaltámokkal, meg hegyes, keskeny voltuk miatt, gerelyívü kajácsos ablakokkal. Nyilván a kora-gót vagy még átmeneti épitészet müve lehet; mely nálunk, mint többször érintém, mintegy a XIII. század végén s a XIV. elején még dívhatott. A plebánia emlékkönyveiben egy későbbi, úgy látszik, múlt századi földjegyzés beszéli, hogy ezen kápolnaalakú régi épület lett volna a hely régi temploma, s töle vette volna a hely is régi és maig is dívó német *Kapeln* nevét. Nagy-Pakának azonban a magyarban is régibb neve *Egyház-Paka* volt, ezen névvel említtetik már a pázmányi jegyzékben is; mi már nagyobb, söt kitü-

nőbb egyházat feltételez inkább, mint sem kápolnát, miután kiválólag így neveztettek azon helyek, melyekben a körüllevő vidék fő-, azaz anyaegyháza állott (l. Egyház-Gellye, Egyház-Kürt, Egyház-Karcsa). Hogy e hely ily régi anyaegyházzal birt már a XIII-dik század végén és a következő elején, mutatja a fönebb idézett okirat, mely már 1309-ben plebánosát említi, ezen kápolna is építészeti idoma szerint itélve, mint mondók, szinte ezen korból való lehet; de tekintve szük belsejét, melybe alig fér néhány ember, az akkori anyaegyháznak bizonyára nem vehető. Valószinüleg szinte keresztelő, vagy még inkább halotti kápolna: Carnarium lehetett, minők, mint már fenebb tüzetesebben taglaltam (l. Csötörtök alatt), akkorában közönségesen a plebániai egyházak mellett állottak; valamint ezt nyolczszögü alakja is (a korábbi köralakúak mellett a halotti kápolna későbbi közönségesebb idoma) mutatja, és állhelye a templom közelében; ennek helyére épült bizonyára a mai újabb egyház is, melynek most oldalához sekrestyéül csatoltatott; ámbár épen ezért a közönséges sekrestyehelyezéstől, melynek sajátlag az éjszaki oldalon kellene lennie, eltérőleg, a déli oldalon áll.

A mai újabb vagy csak egészen újonan átalakitott templomépület az egyház emlékiratai szerint 1668-ban épült. Mi tehát szinte a tevékeny és buzgó Szelepcsényi érsek csallóközi számos egyházépítései korába esik; és lehet, hogy szinte általa vétetett foganatba. Egyébként alakja a késő renaissance-modor még sokkal izetlenebb alakításait, igazán az úgynevezett czopf- vagy parókamodor barock czikornyáit tünteti elő, például az épület homlokzatán; [1]) míg Szelepcsényi egyházépületei ezen tekintetben némileg jobb izlést tanúsítanak. Épitőmesterök tehát ezétől különböző lehetett. De egynek úgy mint másnak sehol sem tudhattam ki már nevét, hogy a nevekben talán még mint tárgyban szegényebb műtörténetünk számára följegyezhettem volna. Ezen újítás okául azt mondják a fön idézett plebániai iratok, hogy a körülfekvő temető sirjai által, az aláásott helyen a templom falazata sülyedni s ezáltal repedezni kezdett. A kis, nyilván önkényesen alakitott halom, melyen a

---

[1]) Lásd képét közölve az 1858. Vasár. Ujság. 10-dik számában.

templom áll, észrevehetőleg számos sírt födöz. Föltűnő még az egyház szónokszéke: faragott kőből és téglából épült alkotmány, minőt egyházainkban már ritkán látni, egyébként alakja újabb idomra mutat.

78. Ezen hely szomszédos fiókja *Kis-Paka* szinte egy jelentéktelen újabb kápolnával bír.

79. *Nagy-Tány* (Komár. várm.) okiratilag 1268. óta említve. (Cod. Dipl. IV. 3. 452.) A pázmányi jegyzékben szinte már mint régi plébánia említtetik *Tan* név alatt (Péterffy i. h. 270). Jelenben újabb református egyháza van. Jelentéktelen szükségleti épület. Ezen hely mellett levő *Kis-Tány* pusztáról tudósít azonban Fényes (Magyarország állapotja. I. 141), hogy „hajdan népes helység volt, és régi kőfallal kerített szentegyháza omladékainak maradványai észrevehetők.“ Valószinűleg tehát ezek volnának fönebb említett egykori plébániai egyháza nyomai, de a melyekre jelenben nem akadhattam.

80. U. itt újabb jelentéktelen református egyházépület. A térképen kihagyott jelelése pótolandó.

81. *Nyárasd* (Komár. várm.). Lehet hogy egy 1193-ki okirat már ezen helyet érti (Cod. Dipl. II. 285). 1307-ben Tamás esztergami érsek okiratilag jóváhagyja, hogy a helyben sz. Mihály tiszteletére kápolna építtessék, miután addig mint fiókegyház a taksonyi plebániához tartozott (Cod. Dipl. VII. 1. 229). Az okirat szavai szerint úgy látszik, hogy ekkor itt plebánia is alapíttatott (ipsam capellam terris arabilibus et aliis utilitatibus sic ordinare debeant — — ut sacerdotes in ea succesive commorantes honera possint et valeant more aliarum capellarum et ecclesiarum supportare.) Mindamellett a pázmányi jegyzék mint illyet a többi régibb plebániák között nem nevezi, és csupán a pótjegyzékben találjuk (Péterffynél i. h. 271.) említve. Ezen régi, a XIV. század elején talán kora-gót ízlésben épült kápolnából, úgy látszik, csak egy-két oldalfal és tömören alakított oldaltám maradt fön a mai kath. plebániai egyház szentélyén, miután az többször újíttatott, és legújabban 1853-ban legnagyobb részt újonnan épült a közönséges ízléstelen modorban.

82. *Ólcsa*, másként *Nemes-Olcsa* is (Kom. várm.). Okiratilag 1268. óta nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 449). A pázmányi jegy-

zékben mint régi plebániai egyház Olthwa név alatt jön elő. Thiele szerint (Königr. Ung. II. 210) az ezen hely melletti Ólcsa nevű pusztán még egy régibb egyház romjai léteztek volna. Valószinüleg szinte ezek volnának fönebb említett egykori plebániai egyháza maradványai. Jelenben nyomaira nem akadhattam.

83. U. itt újabb református egyház. A térképen elhagyott jelelése pótolandó.

84. *Padány.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1265. óta mint Bessenyő népség egykori telepe gyakran nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 262. és V. 1. 47., 1270 és 1291. VI. 1. 171.). Jelenleg itt a reformátusok újabb jelentéktelen egyházat birnak.

85. *Patas.* (Pozs. várm.). Okiratilag csak 1384-ben találom említve a Kondé-család levéltára egy ezen évi kiadatlan okiratában. Református anyaegyháza újabb jelentéktelen épület. Itt a bősi és ballonyi határok mentében láthatók azon pogány sirhalom-féle emelkedések, melyekre Böősnél az e vidéki elpusztúlt: Árpádfölde, Balványvíz, Pogánysziget östelepek mellett figyelmeztettem. Nevezetesen már a Pat szógyökkel képezett Patony,Patas stb. helynevek hazánkban többnyire pogány sirhalmokkal összefüggőleg mutatkoznak, mint erre bővebb adatokkal utaltam, s a név magyarázatát megkisértettem a Magyar Mythologiában 382. és 569-ik lapon.

86. *Pruk.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1238. óta nevezve (Cod. Dipl. V. 3. 203). Az itteni német gyarmatosok is állítólag már a XIII-dik századból birnának eredeti kiváltságos leveleket. E hely régi templomát már egy 1315-diki okirat (eddig kiadatlan, mása Knauz gyüjteményében, eredetije a pozsonyi káptalan levéltáráb. Capsa 60. fasc. 5. no 3.) említi; melyben Károly Comes helybenhagyja Belye Comes hospitum régibb adományát (in retroactis temporibus) a pruki egyház kijavítására: pro constructura ecclesiae S. Thomae et defectibus eiusdem meliorandis et emendandis. Mint látni, tehát ezen egyház jóval előbb régóta létezett már. Ugyanezen okirat nevezi Henricus plebanus-át is. Hasonlón említi ezen egyházat egy 1335-ki okirat,melyben I. Károly király Jakab pozsonyi biró és komájának itt birtokot adományoz: Cum *ecclesia Lapidea,* quae in eadem (t. i. possessione Pruk) sub honore

beati Thomae Apostoli constructa veneratur (Cod. Dipl. VIII. 4. 49 és 411. 3. 641.). E szerint mint régi plebániai egyház előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), és az 1390-ki okirat ezen vidék plebániái közt is nyilván a hibásan írt vagy olvasott Przek név alatt (Cod. Dip. X. 8. 314.).

Lehet hogy jelenlegi, ugyancsak részben kőből, nagyobbára pedig téglából épült egyháza még ugyanazon lapidea ecclesia, melyről az előbb idézett okirat 1335-ben emlékezik; miután ezen kifejezés általánosabban is a tartós és szilárd anyagból, tehát téglából is készült épületekre alkalmaztathatott. Rozzant kinézése, tetőtől talpig megrepedezett, dülőfélben lévő falai csakugyan arra mutatnak, mintha százados fönállása óta sem érte volna javító kegyeletes kéz. De ezen kevés gondnak köszönheti talán leginkább, hogy még számos eredeti részletei is fönmaradtak. Ezek azonban nagyobbára inkább a XV-dik század vége felé divott késő-gót építészeti izlésre mutatnak, mintsem a XIV-ik század elejére, midőn, mint láttuk, már itt kőből épült egyház létezett, mely valószinüleg már jóval ezen idő előtt román izlésben épülhetett, s melynek helyébe talán később a mai épült.

Egyébként ezen mai, késő-gótnak mutatkozó kath. plebániai egyház is több eltérőbb sajátságot tüntet elő. Így szentélye mindjárt kivételesen laposan, egyenes zárfallal végződik, mi máskép késő-gót egyházainknál is ritkább eset, Csallóközben pedig, mint láttuk, eddig csak egyszer, a gombai egyháznál jön elő, hol meglehet, hogy csak későbbi újitás vagy javitás müve. És ha ezen alakitás kivételesen a kora-gót építészetben épen úgy mint virágzása és hanyatlása korszakában mindenütt előjön (tudvalevőleg a Cistercita-szerzet többnyire egyenesen záródó egyházainál szabályszerü alakitásnak is tekintetik); úgy mégis a nyomott csúcsívezet is, valamint a szentségháznak a gotica kifejlettebb müvezetével képzése és fekirányos vonalokkal alakitása nyilván arra mutat, hogy egyházunk csak a késő-gót építészet korában keletkezhetett. Ha részleteit tekintjük, látjuk hogy szentélye boltozata ismét a nyomott csúcsívezetben egyszerü kereszthevederekből (Kreuzgurten) alakúlt; gerinczezetük bevájt horony és kidüdörödő hengertagozattal készült. A vállkövek, melyekre eresz-

kednek, már nagyobbára letörtek; ellenben a boltozat kerek alakú zárköveit dús lombművezetü domborfaragvány ékíti.

Evangeliomi oldalfalán szokott helyezetben alkalmaztatott az említett szentség ház. (*Lásd V. Táb. 11. sz. ábrát.*) Egyszerü falfülke ugyan szinte, de nyílása bélletét és keretét dús művezet képezi, nagyobbára ismét a gót portale idomait utánozva. A négyszögü nyílás fölött vak (Blende) alakítással a hármas levelü ív alkalmaztatott, szegélyeibe ékelt orrművezettel: kifelé többszörös horony és hengertagozás köríti csúcsívbe fölfolyva. Ezek szélén kétfelöl féloszlopocskák vagy inkább támtövek helyeztettek, tetemesebben elöszökö talapzattal és fejezettel, melyek azonban máskép csak gömbszerüleg (Knaufartig) alakíttattak. Ezen oszlopocskák egyfelöl a szokott támtornyocskákba vagyis fialákba futnak föl, mig befelé rajtok emelkedik a közép nyílás fölötti csúcsmü, belső terében a hármas hegyes és körlevelü művezettel (Kleeblatt u. Dreipass-Massverk); míg szegélyein levélcsomók (Krabben) futnak fölfelé és hegyén a szokott keresztvirággal, mely itt majdnem liliomszerüleg kikanyarítva képeztetett, végződik. A fialák között és csúcsmü mögött két emeletü homlokzat áll, háromlevelü hosszabb, ablakszerü, és négy körlevelü (Vierpass) kisebb vaknyílásokkal díszítve. Az egész fekirányos tetemes szélességü párkányzattal — mi meglehetősen ellenkezik az egésznek gót stylü szabályszerü kivitelével — végződik, melynek erősen elöszökö közepén emelkedik a rózsa vagy keresztvirág. Ezen fekirányú szervezetlen végződése nyilván tanúsíthatja véleményezett késö-gót eredetét; s ámbár általában hasonló szentségházalakítások már is nagyobbára a későbbi gotica művei: de mégis ezen fülkék jóval elöbbiek lehetnek a szentségházi tornyocskák alakításánál, melyek tudvalevöleg épen csak a késö-gót műkor alkotmányai. A máskép csínos mü, természetesen itt sem kíméltetett meg az alapos bemeszéléstől, melynek kérge jelenben annyira belepte, hogy csakugyan tájékozott müértő szemet kíván gyöngédebb részletei kiismerése.

Az egyházhajó eredeti ívezetét jelenleg újabb félkörboltozat pótolja, melynek szegélyeit az úgynevezett stuck-mű (gipsz díszművezet) ékíti, utánozva némileg talán a gót ívezet

gerinczeit; honnét valószínű, hogy ezen általában régibb modorú alakítás még a XVI-dik század műve lehet. Nevezetes a templom hajóban fönmaradt két úgynevezett oltárcsarnok is; minők jelenleg régibb és jobban föntartott egyházainkban is csak ritkán, Csallóköz gót egyházaiban pedig épen nem találhatók. Ezen oltárcsarnokok (Altarhallen) némileg a régibb basilicai és román úgynevezett ciboriumi függönyös, velumos oltáralkotmány alakítása helyett a gót korszakban divatoztak. Általuk az oltár oszlopokon emelkedő külön boltozat alá állítva, mely azután csinos művekkel, tornyocskákkal s általában a gotica díszművezetével ékesíttetett, mintegy külön oszlopos csarnokban elhelyezve a többi templomtól elválasztatott. Itteni oltárcsarnokainkon ugyan a díszművek már teljesen hiányzanak; lehet hogy mint gyöngédebb részletek régen letörtek, vagy hogy már eredetileg ily egyszerűn alakíttattak. Nyomott csúcsívű boltozatuk kereszthevederekkel képezve, dús horonyos és hengeres tagozású gerinczeikkel egyfelől, t. i. elől, szabadon álló nyolczszögű oszloptámokra ereszkednek, míg a hátulsó részen a hajó falából kiszökő vállköveken nyugszanak. Az egyik alatt jelenleg is még egy újabb alakítású oltárka áll, ellenben a másik alá a szónokszék helyeztetett.

A csúcsív-ablakokon a díszművezet már nagyobbára szinte kitöredezett. Ellenben a tornyon még egy jeles példány megmaradt: két térre osztva, hármaslevelű díszművezete fölött csupán egyszerű négyes félkörök alkalmaztattak; a kivitel azonban a mily ízlés- oly erőteljes; s általában tanúsíthatja, hogy az egyház többi most hiányzó díszrészletei még jobb ízléssel művészileg készültek. A többi ablak azonban itt is egyszerűbb, nagyobbára csupán úgynevezett hanglyukak (Schalllöcher). Az épület nyúgoti homlokzatát itt is a közepén előszökő toronyalkotmány foglalja el; födözetét hasonlón a gúlacsúcstetőzet képezi, alakja azonban a közönségesnél jóval kisebb és keskenyebb; oldalain a négy kisebb oldaltornyocska veszi körül.

Az egyház egész hossza belső világában csak 56′; a szentélyé 15′, a hajóban 41′. Az utóbbi szélessége 21′, az előbbié 12′. Egy látszólag régibb nyolczszögű keresztelőme-

dencze talapzat nélküli oszloplábon áll. A szentély előtti hajótalaj kövezetébe helyezett sírkőlapon, mely a sírbolt bejárását födözi, a járás által lesikált föliratból csak ezen töredék vehető ki: *Generosus Dominus* — — *17* — —; mint a betük is mutatják ujabb, valószinüleg múlt századi sírkő lehet.

87. *Püspöki.* (Pozs. várm.). Már régibb időből mint az esztergami érsekek birtoka és tartózkodási helye ismeretes. (Innét kelt például Tamás érseknek 1307-diki oklevele, melyben az egyház-karcsai templom építésére engedélyt ad, lásd ott.) Okiratilag mint az érseki népek és hübérnökök telepe említtetik (1359. Cod. Dip. IX. 3. 99). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia az exemtus egyházak sorában áll (Péterffy i. h. 268). Azért mint kiváltságos plebániát, mely a főesperes joghatósága alá úgy sem tartozott, az 1390-diki okirat a tárgyalt főesperességi ügyes kérdésben az e vidéki plebániák közt nem említi. De már régibb időből okiratilag találjuk említve a hely lelkészeit és egyházát. Igy 1313-ban Tamás püspöki lelkészt és pozsonyi kanonokot (Cod. Dipl. VIII. 7. 105. Testamentum Magistri Thomae Canonici Posoniensis ac Plebani de Püspöki); hasonlón 1359-ben Pétert (Cod. Dip. IX. 3. 99. Petrus de villa episcopi rector ecclesiae). 1419-ben ismét temploma említtetik (Cod. Dip. X. 6. 190)

Jelenlegi kath. plebániai egyháza jelentékenyebb késő-gót épület. Három egyarányú magasságú hajóval a csarnokegyházak (Hallenkirchen) modorában alakíttatott. Szentélye a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét kereszt- és vállhevederek képezik; erőteljes horonyos és lemezes tagozással alakított gerinczei vállkövekcn nyugszanak, melyek részint a nyolczszögből alakítva, alul összeforrva (Abkröpfung) végződnek; részint virág- és lombmü-domborfaragványokkal, vagy a lángozott müvezettel (Fischblase, flamboyant) díszítvék. Szentségházának nyoma a falban ki nem vehető, és lehet hogy talán külön toronykával bírt ezen czélra, de mely már szinte nyomtalanúl elenyészhetett. Ellenben a jobb oldalon, valamint a hajóban is két mellékoltár mellett nagyobb fálfülkék vehetők észre, majd egyszerübben, majd kettős összekapcsolt nyílással (gekuppelt), majd ismét gaz-

dag csúcsművel alakítva. Valószinűleg úgynevezett scriniumok vagy repositoriumok voltak, azaz a szent olajok és krizsma számára szolgáló szekrények, minők nyomai még itteni egyházainkban is itt-ott észrevehetők, és mire alább lesz még alkalmam bővebben figyelmeztetnem.

A sekrestye ívezete nem kevésbbé művészileg alakíttatott mint a szentélyé, s itt még a boltozat zár- és vállköveinek domborművei is, melyek amott a mészkéreg miatt már alig vehetők ki és részben letörtek, jobban előtűnnek, ámbár máskép a meszelő ezeket sem kímélte meg. Így látni féligmeddig a zárkövek egyikén eltorzított krisztusfőt, hosszú lehullámzó fürtökkel, hátterében a keresztes dicsfénynyel (Kreuznimbus). (Lásd V. Táb. 12 sz. *ábrát.*)

Erőteljes képzésénél fogva ezen hatalmas faragvány mindeddig daczolt a számos elmeszelési kisérletekkel. Épen úgy egy más zárkőben az isten bárányát (agnus dei) előállító dombor mű, ámbár ez már mindinkább tűnőfélben van. Egy más hasonló példánynál (L. sz. Mihályfa alatt) alkalmam lesz még ezen előállításra is bővebben figyelmeztetnem. A vállkövek egyéb virág- és lombékezetü domborművek mellett, még az előre hajló, és vállaival a rá nehezülő terhet támogató szárnyas angyal mellképalakját is viselik magukon.

A hármas egyházhajó, mint említém, csarnokszerüleg egyarányú magasságban alakíttatott, és három pár oszloptám (Pfeiler) által válik el egymástól. A támok kerekded alakúak, és hasonló, valamivel előszökőbb egyszerü homokkő talapzatokon állanak. Az ívezet gerinczei egyenesen lefutnak az oszloptámokra és rajtok összeforrva (abgekröpft) végződnek az oszlopfejezetnek — mely teljesen hiányzik — közvetítése nélkül; mint közönségesen az ily szervezetlen alakítások ezek is a késő-gót modor sajátjai. Egyébiránt a hajó boltozata, valamint az ablakok már nagyobbára újonnan alakíttattak. Az utóbbiak közzül szinte csak a szentélyben tartotta meg néhány csúcsíves keskeny hosszú alakját és hármas levelü díszművezetét. Egyikük dúsabb de modoros és a szokott szabályszerü alakítástól eltérőbb díszművezettel, valószinűleg későbbi, csupán utánzott csinálmány. Az egyház éjszaki oldalán alkalmazott hegyes ívü kapuzat béllete horonyokkal és körtealakú hen-

idézett okmány. Jelenben e hely, melyet az 1238-diki okirat falunak nevez, hol pozsonyi várjobbágyok laktak (villa castrensium), puszta, és csupán egy gazdasági udvarból, s a magasabb halmon mellette emelkedő kis egyházból áll. Alacsonyabb szentélye félkörü záródása és sajátlag oltárhelye, mely a magasabb hajóhoz csatlakozik, teljesen a román idomú oltárhelyre, vagyis apsisra figyelmeztet. Ámbár máskép a sokszor javított, ujított és részben már elhagyott egyházon a román idom szinte nem hagyta fön egyéb határozottabb nyomát; kivéve mégis talán félkörívvel záródó egy-két keskeny és tetemes kajácsosságú ablakát, mint ez a román idomnak szinte egyik szokott sajátsága. Egyike ezen kajácsos, kivülről és belülről közepe felé szükülő ablakoknak például oly keskeny, hogy belső világában csak 4" mér. A szentélyt azonban és hajót jelenben szinte lapos tetözet födi, s az utóbbiban is épen csak ezen keskeny, kajácsos és tagozott kőfaragványú kerettel vagy béllettel ellátott ablakok mutatnak régiségére. Egy régibb durván faragott kőmedencze, jelenleg szenteltviztartó, lehetett talán egykor az egyház keresztelője. A jelentéktelen újabb, körülbelül múlt századi oltárnak homlokzatára alkalmazott emléklapon a következő monogramm felirat áll:

Honori S. Margarit. Eterb. S. r. n. s. R. Rs. ss.

A templom egyébként már alig használtatik, talán egyszer az éven át tartatik még benne isteni tisztelet.

91. *Sárosfalva.* (Pozs. várm.). Nehezen értheti ezen apró jelentéktelen helyet az 1075-ki okirat (Cod. Dip. I. 431). Egyház-Gellye fiókja, újabb jelentéktelen kis kápolnát bír.

92. *Sipos-Karcsa.* A hely régibb korára nézve lásd Egyház-Karcsát, melynek tőszomszédos fiókja. A kis falucska közepén régi várkastélya romjai láthatók, tetemes alapfalai négyszögben nagyobb udvartért vesznek körül, melynek keletdéli szögletén magasabb négyszögü toronyrom s folytatólag még emeletes falak állanak. Előbb ezen torony falába helyezve és beépítve létezett egy kőfaragványú emléklap, mely jelenleg előtte az utcza sarában fekszik. Ezen emlékkő dombormüben a várkastély egykori épitőjét, Derghi Somogyi Györgyöt állítja elő mellképben: vitéz bajszos alak, fején kócsagos kalpaggal; öltönye a később kori, mellén lemezes, karján pikke-

lyes vagy gyürüs pánczélviseletből (Ringgeflecht és Plattenharnisch) áll. (Lásd V. Táb. 15. sz. *ábrát.*)

A kép alatt részben kitöredezett, por és sárral lepett következő, bajjal olvasható fölirat áll, rosz latin versekben büszkén hangoztatva az épület erősségét és alkotója örök nevét, mi a romot és sárban fekvő emlékkövet tekintve valódi gúnyként hangzik:

Stas Leoparde manu operis fortissima ferri,
Robara gentis extollis nomen ad astra tuae.
Te Deus evexit Somogyi de pulvere virtus.
Stabit in aeternum, stetquoque structa domus.

Fönt a feje mellett egyfelől olvasható:

Georgius Somogyi de Derghi. Anno Domini 1581.

Másfelől a család czímere: oldalain kivájt vért terét a fölső balszöglettől az alsó jobbszög felé rézsútosan vont szelemen választja el. Fölötte jobbfelé léptető koronás oroszlán (talán Leopárd?) kiöltött nyelvvel, jobb talpában egyenes kardot tartva. A sisak koronája fölött kiterjesztett szárnyú sas emelkedik.

93. *Somorja.* (Pozs. várm.). Régi *Szent Mária* nevén, mely idővel Somorjára lágyult s olvadt, nevezi először egy 1287-diki okirat (Cod. Dipl. V. 3. 343 és VII. 4. 197). Másképokiratilag többnyire Villa Beatae Virginis és S. Maria nevek alatt jön elő. (Cod. Dipl. 1326. VIII. 3. 156. és Ecclesia S. Mariae egy 1238-diki okiratban Új M. Muzeum 1858. 406. l.) 1293-ban III. András, később I. Lajos, Zsigmond és Mátyás királyok által kiváltságokkal megajándékozva mezővárossá emelkedett (1430-ban már Civitas-nak nevezi Zsigmond egyik okirata Cod. Dip. X. 7. 199. 1436-ban Zsigmond elzálogolja Albert austriai herczegnek. Cod. D. X. 7. 926). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271) és az 1390-diki okiratban (Cod. D. X. 8. 313); mely utóbbi szerint úgy látszik, hogy a helynek talán két plebániája is volt régebben, említvén *de S. Georgio* in Samaria és tovább de *Villa Mariae* parochiákat *).

*) Ezen hely több tekintetben nehézséget okoz. Fölvehető volna ugyanis, hogy a *Villa Mariae* név alatt ezen okirat a mai pozsony-vármegyei Boldogfalvát (eredetileg Boldogasszonyfalvát) érti, aminthogy

Az itteni egyházak között ránk nézve mint építészeti műemlék legérdekesebb a reformatusok egyháza, mely 1789-ig katholikus plebániai egyház volt; midőn a paulai sz.-ferenczi szerzetesek eltörlése által itteni tágasabb egyházuk lőn plebániai egyházzá, és az előbbi a kormány által eladatott a reformatusoknak. A nevezett régi egyház eredeti gót idoma mellett egyes sajátságai által is különösen föltünö. A nyolczszög három oldalával záródó szentély mellett ugyanis még külön négy hajóval alakíttatott, és mint ilyen négy hajójú egyház, a mennyire tudom, talán egyetlen hazánkban. A két szélső oldalhajó jóval alacsonyabb a két középsőnél, melyek egyarányú magasságuak; az előbbiek összeköttetését a csupasz oldalfalakba inkább, mintsem oszloptámokra helyezett ívnyílások képezik; míg a középső egyarányú magasságú hajót kerek oszloptámok választják meg, melyek az egyháznak középvonalára, úgynevezett tengelyére (Achse) helyeztettek. Ekkép, mint látni, a középsö hajó inkább a késő-gót ízlés korának idomában csarnokegyház (Hallenkirche) módjára épült; míg ellenben a mellék szélső hajók ismét a kora-gót ízlés sze-

---

a pázmányi jegyzékben is ezen hely „Boldogfalva, alias Villa Mariae" név alatt áll. De másfelől valószínűnek látszik mégis, hogy Somorjának régibb főegyháza nem Sz. Györgynek, de Sz. Máriának volt szentelve, melytől nyilván Sz. Mária nevét is kapta; valamint ez általában majdnem mindenütt az eset oly helyeken, melyek bizonyos szentnek nevét viselik, mit egyébként az előbb idézett 1238-ki okirat is, mely itt egyenesen Ecclesia S. Mariae egyházat nevez, minden kétségen kivül helyez. Fölvehető volna szinte azután, hogy a *S. Georgii in Samaria* egyház alatt talán azon régi plebániai egyház értendő, mely Sz. Györgyúron (l. ezt alább) Somorja szomszédságában, mintegy rövid órányi távolságban létezett. Annál inkább, miután a somorjai vásárok egyike szinte ezen a helyen tartatik. (Lásd leányvásárja leirását Magyar Néplap 1857-ik foly. 91. szám.); mely tehát némileg Somorja külvárosának tekintetett volna? Előjön ugyan az okiratban még egy más itteni, a pozsonyi főesperesség alá tartozó, sz.-györgyi plebánia neve is, de ez nyilván a mai e nevű szabad királyi városra vonatkozik. Lehet tehát, hogy Somorján, mint népesebb városkában, két plebániai egyház létezett, miután hasonló eset kisebb helységekre nézve is okiratilag ismeretes; hol különösen az idegen német gyarmatosok végett, mint például Szölgyénben, két külön plebánia állíttatott. Ily német gyarmatosok telepe volt pedig Somorja is, és részben most is az.

rint, a gothica tagozott szervezetének megfelelőbben, mint alacsonyabb oldalhajók (Abseiten) alakíttattak. Az eset tehát némileg hasonló a csötörtökihöz (l. ezt); csakhogy itt sem ezen mellékhajók későbbi hozzáépülésének, sem azok elfalazásának véleményezése nem szükséges, miután világos, hogy mai alakjukban a többivel szervezetesen öszhangzó egészet képeznek. Hamarabb volna véleményezhető, hogy a két középhajó mai abnormis alakítása itt is szintúgy mint csötörtökön,későbbi újítás műve; és hogy eredetileg mind a kettő valószinüen csak egy magasabb középhajót képezett, mely talán boltozata megrongálásával újabbat szükségelvén, valamely ügyetlenebb későbbi építész által, a könnyebbség végett közbehelyezett oszloptámokkal kettős külön boltozatú hajóvá alakíttatott. E véleményt azonban némileg csak az aránytalan alakítás és az esetlen csupasz kerek oszloptámok, melyekre fejezet és közvetítés nélkül ereszkednek a gerinczek, teszi valószinűvé. Máskép ugyanis ezen hajók ívezete a gót csúcsidomban és rendes gerinczezettel lévén alakítva, nem igen tér el az egyház többi részleteitől, melyek, mint alább látandjuk, részben ugyan kora-gót, de részben késő-gót műkori idomokat is mutatnak. A középhajók ily későbbi alakítása tehát csak úgy volna véleményezhető, hogy ha fölvesszük, hogy az egyház már a XIV. század elején, vagy még valamivel ez előtt, kora-gót vagy átmeneti izlésben — mert ezen utóbbinak is mutatkoznak egyes nyomai — kezdett épülni; és középső hajója már a XV-dik század vége felé, vagy a következő elején új boltozatot igényelt.

Legyen az bármikép, annyi bizonyos, hogy több eredeti részlete is kétségtelen késő-gót alakításra mutat. Szentélyének kevéssé nyomott csúcsívezete hevedereit tagozott oszlop-tövek, támok és szálak helyett, itt is csak egyszerűn a falból kiszökő vállkövek tartják. Egyébként az ívgerinczezetet s a vállkövek tagozását már annyira belepte a mészkéreg, hogy idomaikat alig lehet kiismerni. Az evangeliomi oldalfalon szokott helyezetben féligmeddig fönmaradt szentségház tagozata is, a mennyire kivehető, kevésbbé tiszta idomokat mutat. A falfülke módjára bemélyedő szekrény nyílása fölött csúcsművezet (Giebelwerk) emelkedése vehető észre, melynek belső terében

háromlevelű díszművezet nyomai látszanak. Szélein igen durva alakítású támtornyocskák (Fialen) emelkednek, hegyökön a keresztvirág helyett esetlen tekéket viselve. Az átellenben lévő falban ívezett mélyedések által hasonló ülhelyek alakíttattak, minők már Csötörtökön s Egyház-Gellyén előjöttek. A félkörívvel záródó ablakok nyilván már újabb átalakítás művei. A hajók boltozata sajátságosan a legkülönbnemű szerkezetet mutatja. Míg a legszélső déli oldalhajó eredeti csúcsívű boltozattal alakíttatott, és jól képzett horonyos és lemezes gerinczezetű keresztheveder sokoldalú és hegyesen végződő vállköveken nyugosznak, melyek egyszerűn egyfelől az oldalfalból, másfelől a középső hajó tám- és oldalfalaiból szöknek elő: addig ismét a legszélső éjszaki oldalhajó födözetét dongaboltozat képezi; de ódon durvaságú kinézésénél fogva sem merem határozottan állítani, vajjon csakugyan eredeti-e, vagy csak későbben újabban alkalmaztatott valamely ügyetlen építész által a bedőlt előbbi csúcsívezet helyébe? Máskép az előbbi esetben nyilván a román s átmeneti építészeti műkor határára utalna, melyben még hasonló boltozatok, ámbár igen ritkán, előjönnek, mert egyébként rendesen csak a román építészet első korszakába helyezendők. Itt e véleményt ugyan támogathatná az ezen oldalhajón előjövő félkörívű, majdnem átmeneti, ha nem román idomi alkotású portale is. De birunk ellenben példákat, hogy teljesen kifejlett román ízlésű épületeken is az e nemű régibb alakú dongaboltozatok csupán a későbbi, gotica utáni XVI. századi korszak művei, (lásd a jáki román egyházon például. Jahrbuch d. Centralcomiss. 1856. 135.), midőn még az újabb, mai homlokfalas vagy úgynevezett négyhónaljú dongaboltozat (Tonnengewölb mit Kappen) nem volt általános keletben. Lehet tehát, hogy ez is csupán akkor alkalmaztatott a beszakadt csúcsív-boltozat helyébe. Ellenben a középső két hajó boltozata a legdíszesebben, habár már is a késő-gót ízlés kevéssé modoros gerinczművezetével (Rippenwerk) készült. Nyomott csúcsívezete kereszt- és harántos hevedereit (Kreuz-u. Quergurten) hosszában és széltében harántosan vonúló gerinczek metszik át, végeiken éles szögben szétválva, s az előbbiekkel együtt egyfelől az oldalfalakra, másfelől a középső oszloptámokra futnak le, melyeken összeforrva

(abgekröpft) végződnek. Valamint ezen ívezet szerkezete meglepőleg hasonlít a pozsonyi káptălani főegyház sz. Anna kápolnája boltozatának mintájához *); úgy a hevederek- és gerinczeknek az oszloptámokra való leereszkedése teljesen hasonló az említett pozsonyi főegyház hajója oszloptámai alakításához, miután itt is a dús szövedékívezet gerinczművezete a késő-gót szervezetlen modoros alakban képzett fejezet és talapzat nélküli nyolczszögű oszloptámokra fut le, minden közvetítés nélkül, oldalain egyszerűn összeforrva végződve.

A középső hajók fölső oldalfalain, és sajátlag az ívezet homlokfalai vagy hónaljai alatt még berakott ablakok nyomai is észrevehetők. Mi nyilván mutatja, hogy eredetileg az egyház mind a négy hajója nem állott egy tető vagy födél alatt, a mint jelenleg mindnyája ügyetlenül a magas, erősen lejtős tető alá helyeztetett; de a rendes alakítás szerint a középső hajó a két szélső fölött tetemesen kiállva, külön tetővel bírt, és a többi fölött kiálló oldalfalaiba helyezett ablakokon át kapta fölülről világát, míg a két alacsonyabb oldalhajó külön, valószínűleg csak rézsútos polcztetővel (Pultdach) volt ellátva; s így kétségtelenül szervezetesebb alakkal bírt, mint a mai ormótlan, vagyis inkább mód nélkül is ormos hegyes tető alatt.

Mértékarányai belső világában következők:

A szentély hossza 32′, 2″.

A hajó hossza 44′. Összesen egész hossza 72′, 2″.

A szentély szélessége 18′, 8″.

A középső két hajó szélessége egyenként véve 12′, összesen tehát 24′.

A szélső mellék hajók szélessége egyenként 10′, összesen 20′.

Mind a négy hajó szélessége tehát összesen 44′ levén, hasonló az egész hajóépület 44′-nyi hosszúságához. S ennélfogva tekintetbe véve a szentélynek aránylag a hajóhoz képest tetemes hosszúságát, látni, hogy a hajóépület az előbbihez képest mily aránytalan tömeget képez.

*) Rajza látható leirásomban: Mittheil. d. Centralcommiss. 1857. 186. és bővebb leírása a Religió 1856. foly. II. 25. sz.

Az éjszaki hajóoldalon még egy igen durván képzett nagyobb kapuzat (Portale) áll. Ajtóbéllete némileg a román vagy inkább átmeneti ízlés idomában négyszögűleg alakított féloszlopokkal képeztetett; kevéssé előszökő, hasonló négyszögű fejezetök fölött nyomott aránytalan félkörívek hajtvák egymás fölébe; míg a nyílás boltozatát ismét csak az egyenesen átszelt lapos háromlevelű ív képzi. Ezen részletek minden esetre eredetiebbeknek mutatkoznak, mint az ezen hajó fönebb látott dongaboltozata, és épen említett durva alakításuk támogathatná azon véleményt, hogy mind a kettő egykorú azonos építészet müve.

Kivülről a tagozott oldaltámok megfelelnek a belső bolthelyezésnek; fölöttök a tető alatt körülfutó, csínosan alakított rovátkos fogdíszművezetű (Zahnschnittornament) párkányzat látható még, mely más e nemű egyházainkon Csallóközben már nagyobbára hiányzik. A nyúgoti homlokzaton háromemeletesen emelkedik előszökő toronyalkotmánya, fönt a négyszögből a nyolczoldalú gulacsúcstetőzetbe megy át, melyet oldalain a szokott kisebb hasonló alakú négy tornyocska szegélyez.

Figyelmet érdemel még régi keresztelő-medenczéje is. Vörös márványkőből nyolczszögre faragva alakíttatott. Hasonlón megemlítendő faragott kő és téglából épült szónokszéke. A vesszősdíszművezet (Staabwerk), mely téreit szegélyzi, arra látszik mutatni, mintha még szinte az egyház késő-gót részletei korából származnék.

Az egyház alatti sirbolt jelenben pinczéül, sekrestyéje pedig éleségtárúl használtatik. A templomot erősebb fal, úgy látszik, részben szinte régibb bástya vagy védfal maradványa köríti.

Ez tehát Somorja egyik régibb temploma, és ha csakugyan két plebániai egyházzal bírt, kérdés, vajjon ez volt-e a sz. Györgynek vagy sz. Máriának szentelt? miután egy második régibbnek semmi nyoma sem mutatkozik. Mindamellet kétségtelen, hogy ez sem lehet azon régibb eredeti egyháza, melytől nevét vette; miután ezen a néven már a XIII-dik században neveztetik, következetesen egy ily előbbi egyháza

csak is román ízlésben épülhetett, melynek talán helyébe következett a látott gót idomú épület.

94. Mostani kath. plebániai egyháza, mint már említettem, a paulai sz. Ferencziek szerzetének temploma volt. Ezen szerzet, mely hazánkban egyedül itt létezett volna, s azt is csak rövid ideig, Szécsényi György érsek és Koháry István országbiró által 1690-ben alapíttatott ide. *) Az előbbi dús hagyománya nyomán épülhetett talán oly fényesen és nagyszerűn 1778-ban, jelenben fönálló egyházuk. Belső falait és boltozatait nagyszerű és jeles alfresko festvények borítják, úgy látszik, a későbbi spanyol festészeti iskola modorában készültek, és valószinűleg spanyol eredetű lehetett szerzetes festőművészök is, miután maga a rend is Spanyolhonból eredt honnét ide hazánkba átültettetett; de, mint látjuk, rövid ideig egy századig sem virágzott, miután már a múlt század végén ők is eltörültettek. Hasonlón nagyszerű és jeles olajfestvényű oltárképek diszítik nagyobb és számos kisebb márvány- s aranyozástól ragyogó oltárait. Egyébként a keletkezése korában divott tetszősebb renaissance-izlésben épült: áloszlopvonalokkal és párkányzatokkal, s ezen tekintetben nem ment modoros barock kinövéseitől, mint homlokzata s ízetlen toronytetőzete is mutatja. Mindamellett jelenben kétségkivül Csallóköz legnagyobbszerű és legdíszesebb egyháza, miután a hasonló komáromi szent Andrásegyház romladozófélben vesztegel. Sírboltja nyílását talaján födöző kőlapokra *Omnes morimur* és *Charitas* szavak vésvék. Az utóbbi, úgy látszik, mint a szerzet jelszava, egykori tetemes kolostora kapuzata fölött is olvasható. Ezen újabb és valószinűleg szinte csak a múlt században keletkezett terjedelmes épületben jelenleg egy födél

---

*) Egyházlátogatási jegyzőkönyve adatai szerint. Széchényi primás ezen alapítványára vonatkozik valószínűleg végrendeletének 42-ik pontja is (l. Podhraczkytól közölve Új Magy. Muz. 1857. I. füz.) Triginta mille lego patribus de Paula, quos ipsa sua Majestas commendare dignata fuit, pro monasterio ubicunque voluerint in Hungaria. A végrendelet 1692-ről szól; ekkor tehát, ha ezen hely Szécsényi somorjai alapítványára vonatkozik, még itt nehezen volt a rend megalapítva 1690-ben, mint a somorjai egyházlátogatás állítja.

alatt léteznek a plebániai lak, az iskolák, a cs. k. hivatalok s a vendéglő.

95. Itt még az evangelikusok temploma

96. És egy kisebb kápolna a kórházban, mind a kettő újabb jelentéktelen szükségleti épület.

97. *Süly.* (Pozs. várm.) Okiratilag először említve 1237-ben (és 1305 lásd az 1380-ki okiratot (Cod. Dipl. IX. 3. 139). Mostani kath. egyháza, Fölső-Bár fiókja, nyilván eredetileg késő-gót idomú épület. Háromoldalúlag záródó szentélye ívezetén és falain észrevehetők még letöredezett gerinczezete, zár- és vállkövei nyomai. Megtartott néhány csúcsívű ablakából is a díszművezet már kitöredezett. Régi kinézésű de minden műbecs nélküli olajfestvények láthatók nagy számban falain is. Hasonlón egy oltárasztal előrésze, úgynevezett antipendiuma, régibb fából faragott áttört művet mutat, ámbár tekervényes faragványai nem gót idomban alakítvák. Homlokfalán előszökő tornya a négyszögből a nyolczoldalú gúlatetőzetbe megy át. *)

Ugyanitt egy régibb tornyos várkastély négyszögben épülve előbb báró Maholyániak, jelenben gróf Zichyek birtoka, de mely már a múlt században részben magtárrá átalakittatott (Bél Notit II. 243).

98. *Szap.* (Komár. várm.). Okiratilag először nevezve, úgy látszik, *Saap* név alatt 1252-ben. (Cod. Dip. IV. 2. 156; lásd szinte 1398. X. 1. 544). Jelenben a reformatusok birnak itt csupán újabb jelentéktelenebb egyházat.

99. *Szarva.* (Pozs. várm.). Mint régibb helyet és plebániát *Szent-András* vagy *Szent-Andrásfa* és *Szent-Andrásfalva* név alatt vélem keresendőnek. Ezen Szent Andrásfalva név

---

*) Harangjai penészszel lepett és részben kitöredezett felirata első tekintetre régiséggel kecsegtetett; miután nagy nehezen sikerült odáig fölérni, a bajos kibötüzés után kitűnt, hogy ezek is azon pozsonyi szorgalmas harangöntő által öntettek, kinek műhelyében Pozsony vidéke mai harangjainak legtetemesebb része készült. Fölirata: Fudit me Jones Ernestus Christelli. Laudetur Jesus Christus. Comes Ladislaus (valószinüleg Zichy.) A többi betü s az évszám letörött, hasonlóan a Sz. Háromság rá öntött ábrája, melynek csak nyoma vehető ki.

t. i. idővel épen úgy olvadt össze Szarvába, mint a fönebb látott Szent Mária Somorjába. Így jön elő a pázmányi jegyzékben mint régi plebánia Szent Andrásfalva név alatt (Péterffy i. h. 271.). Ugyanezt érti egy 1375-ki okirat (Cod. Dip. IX. 6. 186.) a S. Andreas in Palozokoz (nyilván hibásan Csallóköz helyett) emlitésével. Hasonlón áll az 1390-ki okiratban a pozsonyi főesperességi plebániák közt: de S. Andrea (Cod. Dip. X. 8. 314). Ezen nevét magyarázza a vajkai plebánia, melynek jelenben Szarva fiókegyháza, XVII-dik századi emlékiratai egyike következő jegyzete is: *Ecclesia*, úgymond, *in praedio S. Andreae ad Szarvam.*

Lehet hogy mostani kis kath. temploma még azon régibb plebániai egyháza, miután egyes gót, söt talán román épitészeti részletei is ilyennek mutatják. Így például mindjárt szentélye durva tömör falazattal félkörü, vagyis inkább majdnem félkördedes ellipticus alakú; mi csak is román idomi apsisféle képzésre utalhat. Ellenben szentségház-falfülkéje, nagyobbára ugyan letöredezett tagozatának nyomai, csúcsív-müvezetet árulnak el, és tehát későbbi gót alakításra mutatnak; mi ugyanily mellékes részleteknél, minők a szentségházak, könynyen magyarázható, hogy csak későbben alkalmaztattak. A sekrestyében is tetemesebb nagyságú szekrényalakú falfülke látható, melynek tagozása még egyaránt a román mükorba is beillik, miután béllete egyszerün kivájt horonyok és hengerekkel készült, fölső párkányzatát pedig falrovatkos müvezet (Crenelirung) képezi. A többiben csak tagozott oldaltámai emlékeztethetnek gót idomára, miután eredeti ablakait és boltozatát is a számos újítások, javítások részben félkörü boltozatú, részben lapos födözetü záródással alakiták. A homlokzatot szinte négyszögü torony nyolczoldalú gúlacsúcs-tetőzettel foglalja el. A kis templom hossza belsö világában 55′, 8″; a szentély szélessége 13′, 8″; a hajóé 18′, 8″.

A szentély talaja közepén levő sírboltnyílást következő monogramm föliratú kőlap födi:

G. D. E. S. D. A. M. D. aetatis suae (járás által lesíkálva) — *die 17. May 1655.* Alatta domborúan vésett czímer: oldalain kivájt vértben, háromágú koronából kinövő meztelen női alakot mutat, lefüggő hajazattal, jobb kezében tekét vagy

almát tartva, mely körül kigyó csavarodik. Sisakdiszül csak korona szolgál. Véleményem szerint a felirat és czímer a Sárkány-család valamely tagjára vonatkozhatik, miután itt e családnak régi várkastélya is volt, mint mindjárt alább említem. E szerint a felirás kezdőbetüi talán következőleg volnának megfejthetők : (G.) generosus (D.) dominus (E.) Emericus (S.) Sárkány (D.) de (A.) Ákosháza (ez volt a család előneve). Kétesebbek a következők : M. és D. [1])

100. Ezen egyháztól néhány száz lépésnyi távolságban állott a Sárkány-család említett *várkastélya*, melyet Istvánffy leírása szerint (Hist. Lib. VI.) a XVI században az is nevezetessé tett, hogy ott II. Lajos király nászútjában Mária királynéval megszállott, és péntek napján fényes böjti ebéddel vendégeltetett meg. A Sárkány-család kihaltával Illyésházyakra, ezek kihaltával pedig jelenben Batthiányi grófokra szállott. A négyszögü emeletes épületet véd- és vizművek vették egykor körül, melyek nyomai most is észrevehetők. Jelenben későbbi izlésben, manzardi tetővel s a födélen ülő czopfos toronykával (Dachreiter) nyaraló lakká alakíttatott át [2]),melyben az utólsó Illyésházy különösen későbbi időben gyakran tartózkodott. Teremeiben dús és becses képtárt rejt. Része a XVI, XVII és XVIII-ik századi nevezetesebb magyar államférfiak olajfestvényü arczképeiből áll, mint például Thurzó György nádor, Vesselényi Ferencz neje Bosnyák Zsófia, Rákóczy György, Pálffy Miklós nagyobb képei, melyek nagyobbára,úgy látszik,eredetiek, vagy csak ezeknek egykorú,gonddal készült másolatai. Más részét az Illyésháziak családi képcsarnoka képezi. Szinte mintegy a XVI dik század végével kezdődve, oly teljesen adja a családtagok sorát, hogy még a csecsemők sem hiányzanak, mint ezt azon számos képek mutat-

[1]) A czímer hasonlít a Forgách-családéhoz, kivéve az alma körül csavarodó kigyó-ábrát; mi nyilván a paradicsomi kigyójelenetre s ez által a Sárkány családnévre is vonatkozhatik. Egyébként ezen család czímere előttem ismeretlen ; míg ismét a Forgáchok családfáján (Bél Notit. IV. 388) Forgách Zsófia, László és Révai Zsófia leánya mint Ákosházi Sárkány Miklós neje jön elő, körülbelől a XVI. század végén és a XVII dik elején.

[2]) L. homlokzatát fametszvényben a Vasárnapi Újság 1858. foly. 9. szám.

ják, melyek halotti díszágyon kiterített gyermekeket állítanak elő. Mind a két gyüjtemény egyes régibb képei valóban műbecsűek, és különösen a XVI és XVII-dik századi festői dús magyar férfi- és nőöltönyök és jelmezek tanulmányára nézve jelentékenyek. Egyéb más régibb festmények között még különösen a németalföldi iskola néhány nagyobb és becsesebb genre-képpel van képviselve. Az egész gyüjtemény megfelelőbb elrendezést, jelelést és gondot igényel. Az idevaló állítólag dús-tartalmú és becses családi levéltár az illető tiszt hon nem létében zárva maradt előttem.

101. *Szemeth.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1336. óta gyakran említtetik (Cod. Dip. VIII. 4. 661., 1351. IX. 2. 70., 1356. IX. 7. 163 és X. 6. 318). Mostani anyaegyházának, a somorjai plebániának följegyzései szerint egykor ezen hely is külön plebániai egyházzal bírt volna, ámbár máskép sem Pázmány jegyzékében, sem az 1390-ki okirat pozsonyi főesperességi plebániai sorában nem jön elő. Régibb kis kath. egyháza eredetileg gót idomú épület, és majdnem teljesen hasonló a fönebb leírt gutori egyházhoz, melynek tőszomszédságában áll és melylyel valószinűleg egy időbeli mű. Belseje a szükségleti javítások által teljesen átalakíttatott, háromoldalúlag záródó szentélyét úgy mint hajóját is a bedőlt csúcsívezet helyett most csak lapos födözet borítja. Szentségháza díszművezetének csak egyes maradványai láthatók a vasrácscsal elzárt falfülke nyílása körül. Kivülről gót idomát hirdetik még szinte a tagozott oldaltámok s a négyszögből nyolczoldalú gúlacsúcsba átmenő torony, szögletein a négy kisebb toronykával környezve. Az utóbbin még csúcsíves kettős ablakok (gekuppelt) is eredeti alakjokban fönmaradtak, míg az egyház ablakai újabban nagyobbítva félkörívű záródással alakíttattak.

Figyelmet ébreszt egyik mellékoltárán alkalmazott olajszínekkel fára festett kép, mely több lapon keresztelő sz. János főbb életperczeit ábrázolja. Ezen képek összeállítása hasonló némileg az úgynevezett szárnyoltárokéhoz (Flügelaltar); minek azonban ez még sem nevezhető, legalább nem vehettem ki, hogy egykor oldalai záródásra és nyílásra lettek volna alkalmazva, úgy ezen esetben mindenkor szinte befestett hátsó részöket sem láthattam, miután az oltáralkotmány

közepére van beerősitve. A kép hosszas négyszöge a középsö tágasabb tér mellett még más kisebb négy melléktérre van osztva. E fölött emelkedik közepén még egy félkörüleg végződő lap, mely ismét két térre osztatott, s e szerint a hét térben következő előállitások láthatók: a fölső kiálló lap első terén: 1. Az atyaisten, szokott ősz szakálú öreg férfi alakjában. 2. Alatta a második térben a Boldogságos Szűz. 3. A fölap melléktérei egyikén az Isten báránya képe „Ecce Agnus Dei" aláirással. 4. A másodikon sz. János születésének előállitása, alá van irva: multi in nativitate eius gaudebunt. 5. A bal oldal egyik kisebb képén aláirva: vadit in desertum; a gyermek János t. i. induló félben van, mögötte az atyai ház ajtajában bucsúzó szülői könyes szemmel néznek utána. 6. Az ez alatti második melléklapon: Herodes nejével trónon ül, előttök pedig sz. János fenyegetöleg áll; aláirás: non licet tibi uxorem fratris tui habere. 7. Végre a középső fölapon János a börtönben ül, az előtérben állanak a bakók, háttérben Herodiás a levágott föt tálon tartva (caput in disco), aláirva a következő chronosticon:

MInVItVr CapIte LaVDabItVr InfInIte. E szerint 1677-ben készült volna. Ámbár maga a festvény különös mübecscsel nem bir; mindamellett mégis nemcsak sokkal jobb Csallóköz hasonló XVII-dik és múlt századi számos közönséges szent festvényeinél, de, mint látni, gondosabb eredeti fogalmazást és elrendezést tanúsit. Miután azonban formái is az adatolt kornál jóval előbbi időre látszanak utalni, lehet, hogy talán valamely jelesebb eredetinek csupán mása. Meglehetősen föntartva, csak egy kis tisztitást és gondot igényelne.

102. *Szent-Antal*, (Pozs. várm.) Így nevezve ma Bácsfalu és a régi Szent-Györgyúr között közvetlenül fekvő azon hely, melyen 1660—1677 a sz.-Ferencz rendüek szüz Mária tartományának kolostora és egyháza épült Lippay György és utóda Szelepcsényi György érsekek által alapitva. *)

A hely csak is azóta a sz. Antal tiszteletére emelt egyháztól vette nevét. Ezen egyház is az akkori idő izlésében és

---

*) Schematismus Provinciae. Hung. S. Mariae. Ord. Minor. S. Franc. 1851. 145 l.

Szelepcsényi templomépítései modorában késő renaissance-idomban alakíttatott. Oltárain, falain, valamint a zárda folyosóin is a számos nagyobb olajfestvény között néhány jelentékenyebb is létezik. A szentély zárfala külsején, a középre helyezett gróf Apponyi-család-féle sírbolt nyilása mellett kétfelől az alapítók kőbe faragott czímere van alkalmazva. Balfelől a már fönebb Eberhardnál leírt Szelepcsényi czímer, jobbfelől Lippayé áll: monorú vért terének közepén álló koronázott oszlop, kétfelől két koronás oroszlán által támogatva. A vért fölött méltósági jelvények: bibornoki kalap és kereszt. A zárda kertjében két fehér márvány férfialakot képző szobortorso vagyis töredék látható. Mi volt rendeltetésök, vagy honnét jutottak ide, ki nem tudhattam; a meglehetősen szabályos mű valamely díszesebb épület faragványműveihez tartozhatott.

103. Ugyanitt a *Bácsfának* nevezett, csak néhány lépésnyire levő szomszéd helyen, gróf Apponyiak újabb ízlésben emelt kastélya áll jelenben, állítólag egy régibb lak helyén.

104. *Szent-György* vagy *Sz. György-úr*. (Pozs. várm.). Okiratilag mintegy 1205—1235-ben jön elő első nyoma e helynek (az 1323-diki okirat szerint Cod. Dip. VIII. 2. 475., mely régibb kiváltságaira vonatkozik). A fenebb Doborgaz alatt említett 1238-diki okirat szerint (l. Uj M. Muzeum 1858. 406. l.) már akkor sz. Györgyről czimzett egyháza létezett, mert ezt kell értenünk az okirat kifejezése alatt: Ecclesia S. Georgii de Doborgaz, t. i. a Doborgaz tőszomszédságában létezett sz. györgyi puszta vagy praedium régi egyházát. E szerint a pázmányi jegyzékben mint régi plebánia a pozsonyi főesperesség két Szent György nevű plebániája egyike alatt keresendő (Péterffy i. h. 271). Hasonlón az 1390-diki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 313. Lásd az erről mondottat Somorja alatt is.) A vajkai egyház emlékiratai szinte említik régibb plebániáját, hivatkozva egy 1412-ki okiratra: Mathias, úgymond, *plebanus S. Georgii de Csallóköz* tempore Joannis Archiepiscopi Strigoniensis. (Ez Kanizsay János volna 1387—1418.). De már előbbi korból is egy 1317-diki okirat említi plebánosát: *Sebastianus Ecclesiae S. Georgii Plebanus.* *)

*) Bartal György kegyéből közölve velem a pozsonyi káptalan

A vajkai székhez tartozó érseki praedialisták ezen régi telepén, mely már egészen elpusztúlt és névleg sem neveztetik többé, külön állott a mostani Szent-Antal, Doborgaz és Bácsfalva kis helységek közt, Csallóköznek, mint értesülök, egyik legrégibb egyháza, kétségtelenül tehát ugyanaz, melyről a fönebb érintett okmányok szólanak. Ezen régi egyház, mint szemtanúk által értesülök, mintegy nyolcz év előtt szétbontatott, miután a rozzant és roskadozó félben levő épületet a közelében álló szent antali zárda tágas egyháza nélkülözhetővé tette. Építészeti anyaga eladatott, harangját, melyen állítólag 1600-dik év lett volna följegyezve, az illyésházi egyház vette meg s átöntette. A templom helyét jelenleg kereszt jelöli. Alakja, a mennyire a szóbeli közlésből értesülhettem, hasonló lehetett Csallóköz régibb kisebb gót egyházaihoz, ámbár általában ezeknél ódonabb és érdekesebb kinézésűnek mondatik. Adataink, melyek léteztét már a XIV. század elejéről említik, valószinűvé teszik azonban, hogy itt is már előbb legalább is a XIII-dik században román ízlésű egyház állott, melynek helyébe következhetett azután azon nem rég lerontott gót alakú, hogyha mégis csakugyan gót volt.

105. *Szent-Mihályfa.* (Pozs. várm.). Az esztergami főmegye névtára (Schematismus A. Dioecesis Strigoniensis) több évi folyamában olvasható, hogy ezen plebániai egyház 1050-dik évtől fönáll. Ezen adat kútfeje nincs tudomásomra, és miután sem kiadott okirataink, sem az egyház levéltára, de sőt emlékiratai és egyházlátogatásai sem ismerik, nyilván kétesnek mondható. Hogy régi plebániai egyház, azt ugyan a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271.), valamint az 1390-diki okirat tanúsítja. Egy 1423-ki eddig kiadatlan okiratban (Kondé-család levéltárában) plebánosai egyikét is: *Gallus plebanus Ecclesiae de Szent-Mihályfa* említve találom. Ezek szerint bizonyos, hogy a XIV-dik században, s már azelőtt is talán jóval itt plebániai egyház létezett, mindez azonban nem szol-

---

ezen kiadatlan okiratának másolatából. Hogy az okirat adata ezen helyre vonatkozik, tanúsítja a benne előjövő Petrus de Bocs név említése is, mely alatt az ezen helylyel összefüggő mai Bácsfát vagy Bácsfalvát kell érteni.

gálhat bizonyságúl azon adatra nézve, hogy 1050-ben keletkezett volna.

Jelenlegi kath. plebániai egyháza nyilván későbbi gót idomú építvény. Fönmaradt részletei e felöl semmi kétséget sem hagynak. A nyolczszögből alakúló háromoldallal záródó szentély csúcsívezete kereszt- és vállhevedereivel teljes épségben fönmaradt. Horonyokkal, lemezekkel és körtvélyalakú hengerekkel tagozott gerinczei különféleképp alakított vállkövekre ereszkednek. Ezek némelyike valóban gonddal, csinosan és művészileg vésett dombormű virág- s emberi alakzatokkal képeztetett, de melyek jelenleg a sokszoros mészkéreg alatt alig vehetők ki. Hasonlón gazdagon diszítvék az ívezet zárkövei. Ezek egyikén ugyanazon keresztes dicsfénynyel körülvett Krisztusfő látható dombormüben, mint a püspöki sekrestye zárkövén (l. ezt). A másikon szintúgy Isten báránya-féle — Agnus Dei-alak jő elő; itt is mint ott a dombormű bemeszelése által csak eltorzított alakzata vehető ki. A menynyire a rajzoló alakját kivehette, az itt közlött rajz híven mutatja. (L. a III. Táb. 16. sz. *ábrát.*) Előállítása tökéletesen hasonló a veszprémi Gisella-kápolna ívezetének azon dombormüvéhez, melyet Eitelberger is rajzban közölt (Jahrbücher d. Centralcomm. 1856. 114). Csakhogy a mienken még a régibb keresztes dicsfény is látható, holott az ottani lobogócska keresztje a régibb bizanczi kereszt alakjával bir, mig ez itt egyszerűbb. Másképp ezen is a bárány épen úgy van képezve, a mint lábával emeli a zászlócskát és fejét az oltár vagy inkább a lobogó felé fordítja *). Ezen képlet, valamint általában már a régibb keresztyén egyházművészetben, ugy hazánk egyházaiban is egyike a leggyakoriabbaknak. A többi zárkő virág- és lombékezetű dombormüvekkel van diszítve. De még a kis jelentéktelen sekrestye ívezete is ezen tekintetben valóban pazardúsan ékesíttetett; vértalakú vállkövein szárnyas kigyókat, sárkányokat, a mennyire a mészkéreg kiismerni engedi, és más már ki nem

*) Caumont hasonló képének magyarázata szerint (Abec. Archeologique 170.) Soutient du pied une croix, a laquelle flotte un petit etendard, qu'il retourne quelque fois pour examiner.

vehető dombormü-előállításokat lehet látni. A szentségház részben megmaradt tagozása a közönséges alakításra mutat; tetemesebben előszökö vállköveken nyugvó párkányzat képzi talaját.

Általellenében a jobb oldalfalon ismét falfülkék vannak alkalmazva. Ezek egyike kettős nyilással, középfalacska által elválasztva és összekötve, háromlevelü félkörivezettel záródik. Többször volt alkalmam leirásom folytán régibb egyházaink hasonló falfülkéire figyelmeztetnem, melyek majd a szentségház általellenében álló falra, kevésbbé fölebb az oltár felé helyeztettek, majd ismét a hajóban, a mellékoltárok mellett, közönségesen a keresztelő-medencze közelében találhatók. Ezen falfülkék kétségkivül egykor szinte a sz. olajok és krizsma szekrényeiül szolgáltak, jelenleg azonban épen úgy elhagyatva üresen állanak, mint az egykori diszes szentségházak. Sőt mig ezek rendeltetését a hagyomány ismeri és az egyházi emlékkönyvek híven feljegyzik, addig az előbbiek czélja teljesen ismeretlen már, s az egyházi müarchaeologiai iratok is alig emlékeznek rólok. Följegyzésök és megemlítésök pedig annálinkább kívánatos, miután helyreállításuk is óhajtandó volna; mert ezen a szentségháznál természetesen egyszerűbben alakított, de mindamellett sokszor mégis művészileg, a templom díszéhez alkalmazva, ékesen képezett szekrények mindenesetre méltóbb és tisztességesebb helyül szolgáltak a szent olajok tartására, mint a mostani sekrestye-szekrények fiókjai. *) Ilyen olajszekrényekül véleményeztem már a püspöki egyházban levő nagyobb és a gót ízlés teljes díszművezetével alakított falfülkéket, hol természetesen, mint időnkénti érseki székhelyen, netalán már az olykori olajszentelésnél fogva, jelentékenyebb depositorium szükségeltetett, mig máshol egyszerűbb kisebb szekrénynyel is beérte a jelentéktelenebb kis egyház, valamint e czélra Csallóköz egyházaiban is többnyire egyszerűbb alakításban láthatók. A tárgyalt szentmihályfai abban tér el épen előnyösen a többitől, hogy kettős fülkével és választófallal egy ívezet alá helyeztetett,

*) Ezen irányban figyelmeztet legújabban Baudri „Organ für Christl. Kunst." folyóirata is 1856-dik folyamában.

kétségtelenül a keresztségi szent olajok (oleum catechumenorum és chrisma) külön elhelyezésére, mig a betegek szent olaja (Oleum infirmorum) szekrényeül ismét külön falfülke szolgálhatott. *)

A szentélyben még szinte hasonlón a falba helyezett átívezett ülhelyek léteznek, mint Csötörtökön, Egyház-Gelyén és Somorján (l. ezeket). Az ülő padot itt, valamint az egyház tornáczában, az úgynevezett koldusházban, vörösmárvány sírlapok töredékei képezik, melyeken a ledörzsölt felirat egyes betütöredékei vehetők már ki csupán, kétségtelen jele annak, hogy az egyház számos régi feliratos sírkövet birt. A csúcsívü ablakok a szentélyben szinte még eredeti alakjokban fönmaradtak; de csak a faragott kőből alkalmazott ablakfalak emlékeztetnek egykori díszökre, miután az ívzáródás alatti díszmüvezetök már szinte kitörött. Ellenben a hajóban már minden, s annak boltozata is az újabb félkörívü idomban átalakíttatott. Kivülről a többszörösen tagozott oldaltámok korítik, homlokán pedig előszökő toronyépülete áll, a négyszögből szokott nyolczoldalú gúlacsúcstetőzetbe átmenve.

Az egyház mértékarányai belső világában következők: a szentély hossza 21′ 6″. Szélessége 19′, 6″ A hajó hossza 47′, szélessége 26′.

Régibb keresztelőmedenczéje homokkőből faragott kerekded öblös alakú, oszloplábra helyezve, melynek talapzatát hengerdüledések (Wulst) tagozzák. Érdekes annyiból különösen, mert benne keletkezésének évszáma *1538.* bevésve olvasható, mely némileg tájékozhat Csallóköz hasonló régi számos keresztelőmedenczéi korára nézve. Mindezek szinte többnyire kőből durvábban faragott nagyobb kőmedenczék, melyek kinézésök szerint épen úgy volnának a legkorábbi, mint legkésőbbi középkor müveiül tulajdoníthatók. Az itteni évjelelés tehát tanúsíthatja, hogy azok egykorúak azon késő-gót egyházakkal, melyekben lelhetők. Ámbár másként a szent-mihályfai, melyet azért itt képben is közlök, (l. VI. Táb. 17. sz. *ábrát*) annyiban eltér a többitől, hogy még durvább alakítá-

*) Hasonló fülkék ismertetését olvasom azóta Kukuljevicstől a muraközi egyházak leírásában, Mittheil. der Centralcomm. 1856, 234,

súnak látszik, és máskép is kerekded medenczét képez, mig a többi inkább nyolczoldalú.

Vajjon a keresztelő-medencze ezen évszáma azonban itt az egyház keletkezése ideje iránt is tájékozhat-e? nem akarom egyenesen határozottan állítani. Tekintetbe jöhet mindenesetre egyrészt, hogy késő-gót alakzata csakugyan a XV-dik század végén és a XVI-dik század első negyedében még folyvást divó késő-gót ízlésre mutat, és hogy e részről mit sem lehetne ellenvetni, miután hazánkban, valamint Ausztriában ezen ízlés még a XVI-dik század első negyedén túl is egy ideig gyakoroltathatott, mig a renaissance-idom túlnyomóvá lőn. Másrészt azonban ha tekintjük ezen év (1538) időtáját, tudjuk, hogy a török és belső háborúk, valamint a kezdődő vallási villongások közt, nem igen kedvezhetett hasonló új egyházépítéseknek, minő csak a szentmihályfai is, mely tekintve számos domborművü müvészi részleteit, nyilván falusi helyezetében akkor méltán fényes és diszes épitmény volt. Valószinü mégis, hogy az egyház jóval előbb, mintegy a XVI-dik század elején vagy még a XV-dik század végén kezdett épülni, és későbbi befejezése esik csupán azon időtájra, midőn keresztelő-medenczéje készült. Mindenesetre egy adattal ismét többet szolgáltat Csallóköz késő-gót egyházai XV. és XVI. századi kora meghatározására.

106. *Szent-Örzsébet.* (Pozs. várm.) Egykor népes helység, jelenben puszta, egy gazdasági udvarral, mely mellett elhagyott, mostanában magtárúl használt egykori temploma áll. A csötörtöki plebánia — melynek fiókja — emlékiratai szerint itt is egykor önálló plebániai egyház létezett. Pázmány jegyzéke azonban s a többször idézett 1390-diki okirat nem említik a pozsonyi föesperesség és Csallóköz plebániái közt. Az említett elhagyott egyház többszöri átalakitásai daczára is régibb kora egy két jelét viseli még. Így kapuzata ívezetét nem csak a hármaslevelü laposan átmetszett ív képezi, de béllete is horony- és lemeztagozással alakíttatott. Nyilván újabb azonban szentélye félkörü záródása; de nem rég lerontott tornya, szemtanúk tudósítása szerint, szinte a sokoldalú gúlacsúcs-tetözetből állott. Az egésznek hossza belső világában 52′ 2″, szélessége 24′. Hogy ezen hely egykor egyházilag is neveze-

tes volt, tanusítja Bél érdekes leirása az itteni pünkösdi királyféle népjátékokról (Notit. II. 230); kinek idejében, ámbár Sz. Örzsébet már puszta, mégis bucsújárások által látogatott hely volt. Vajjon ennélfogva talán itt volna-e szinte keresendő szent Örzsébet tiszteletére 1244-ben épült azon legrégibb egyház, melyről okirataink érdekesen tudósítanak (Cod. Dip. IV. 1. 339), csupán ezek nyomán aligha meghatározható. *)

107. *Szunyogdi.* (Pozs. várm.) Mint az érseki népek régibb telepe 1378-ban okiratilag is neveztetik. (Cod. Dip. IX. 5 268.) Kis kath. egyháza püspöki fiókja, és egy régibb előbbi templom helyén 1681-ben Szelepcsényi érsek által épült, mint ajtója fölött levő félig már bemeszelt fölirata tudatja. Közlöm ezt már azért is, mert még most a mészen keresztülfeketélő betüi meglátszanak, de ha maholnap ismételt meszelés éri, bizonyára egészen el fog tünni. Pedig hasonló feliratok gyakran már azon egyetlen adatok, melyeket egyházi emlékeink alapításáról bírunk:

A. (d) *M.* (ajorem) *D.* (ei) *G.* (loriam) *et honorem S. Josephi noviter erecta est haec Ecclesiola per Celsissimum ac Re-*

*) Fejér Cod. Dipl. előbb idézett helyén, ezen 1244-ki okiratból értesülünk ugyanis, hogy magyarországi Sz. Örzsébet szolgái vagy udvari emberei Farkas és Dávid halála után hazájokba visszatérve IV. Bélától engedelmet kapnak, hogy birtokukon Sz. Örzsébet tiszteletére egyházat építhessenek. Ez volt tehát az első szent Örzsébet tiszteletére emelt egyház hazánkban. Legalább jóval régibbnek látszik nemcsak az 1283-ban először említett Kassainál (Henszlmann Kassa város templomai 7.), de a Buda mellett vagy külvárosában 1248. nevezett Sz. Örzsébet egyháznál is (l. Schier Buda sacra 65; Podhraczky Akadémiai Értesítő 1846, 490.; Pray Vita S. Elisab. 353 és 329., és Wenzel Tört. Tár I. 87). Hol létezett azonban ezen első Sz. Örzsébet egyház, meg nem határozhatom, mert Fejér Cod. Dip. idézett helyén jegyzetben érintett azon további okiratokat, melyek 1313. és 1364-dik évből róla szólnak, okmánytárában tovább nem találom; melyekből pedig fekvése nyilván meghatározható volna, miután az esztergami érsek előtt ezen egyház plebániai joghatósága iránt támadt kérdést tárgyalták. Hogy azonban hazánk számos sz. Örzsébet nevű helyei között ez az esztergomi megyében és Pozsony közelében volna keresendő, mutatja azon körülmény, hogy az esztergami érsek előtt lefolyt ügybeni itéletet a pozsonyi káptalan vette át okiratában.

verendissimum Principem Georgium Szelepcsényi Archiepiscopum Strigoniensem. A. D. 1681. Fölötte hasonló Szelepcsényi-czimer áll, mint az Eberhardnál leirt.

Az egyház egykor festett falai a föliráshoz hasonlón bemeszeltettek, de a szinek szinte még ittott áttünedeznek. Egy helyütt 1691 évszám felirata vehető ki. Talán a festés idejére vonatkozik. Egyébként ezen máskép jelentéktelen kis egyház is Szelepcsényi érsek több helyütt leirt ezen kori épületei ékesebb modorában áloszlopvonalokkal és párkányzattal ékesittetett.

108. *Tárnok.* (Pozs. várm.). E név alatt (előbb Zolykh lett volna) 1341 óta jö elö okiratainkban (Cod. Dip. VIII. 4. 482. 1344. Zolykh névvel is IX. 1. 203. és 1270. IX. 6. 156). Sz. Antal fiókja, újabb jelentéktelen kis kápolnaszerű kath. templommal.

109. *Tönye.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1261. óta gyakrabban jön elö (Cod. Dip. IV. 3. 56. *Thon* és *Tunig* név alatt, 1268. IV. 3. 251, 1271. V. 1. 172., 1274. V. 2. 190; söt úgy látszik *Ten* és *Tinye* alatt is 1381. IX. 7. 441.). Mint régibb kath. plebániai egyház neveztetik Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 274). Hasonlón találom egy 1492-ki kiadatlan okiratban (eredetije a Bösi levéltárban) emlitve: *Plebanus de Tonye.* Jelenben régi egyházának semmi nyoma, s újabban is a helyben csak egy jelentéktelen zsidó imaház keletkezett.

110. *Túri-Szakálos.* (Komár. várm.). Okiratilag 1268. óta ismeretes (Cod. Dip. IV. 3. 447). Itt keresendö ismét azon föntebb *Apácza-Szakálos* és *Bálvány-Szakálosnál* (l. ezeket) emlitett két régi templom egyike: *Ecclesia S. Michiaelis* és *S. Georgii*, melyeket az *1268*-ki okirat két külön Szakálos helységben emlit. Valamint hogy a pázmányi jegyzék is itt két plebániát jelöl; egyet *Bálvány-Szakálos*, a másikát *Egyház-Szakálos* név alatt. Jelenleg ezen már a XIII-dik században emlitett, és valósziniileg még elöbb román izlésben épült egyháznak semmi nyoma. Helyette itt egy újabb katholikus kápolna, és

111. a reformatusok hasonló temploma létezik. Mind a kettő jelentéktelen épület.

112. *Udvarnok.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1252. óta foly-

vást nevezve (Cod. Dip. X. 2. 723. 1356. IX. 2. 476. és IX. 7. 147. 1340. VIII. 4. 485). Mint királyi udvarnokok (Udvornici regales) telepe. Az okiratok *castrenses de Udvarnok* kifejezése alatt is kevésbbé egy itteni várról, mint inkább a helylakói vártartozandóságáról lehet szó. E szerint hiában keresnők mai kisebb nemesi udvarházai közt régibb várépület nyomait. Jelenben újabb jelentéktelen, kis kápolnaszerü kath. egyházzal bír.

113. *Uszor.* (Pozs. várm.). Okiratilag nevezve 1348-ban (Cod. Dip. X. I. 146. 461.). Mint régi plebániai egyház előjő Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 271); hasonlón említtetik az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314.). Jelenben nincs egyháza, Somorja fiókja, és említett régi egyházának is semmi nyoma sem található.

114. *Vajka.* (Pozs. várm.). Okiratilag már 1186. óta (Cod. Dip. II. 228), mint az érseki hűbérnökök telepe és később egyik főszéke ismeretes. Sz. István vajkai lakáról szóló érdekes hagyományt már fönebb a bevezetésben közöltem. A pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271) és az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314.) mint régi plebánia említtetik. Ezen régibb egyházáról, mely már újabbnak adott helyet, a plebánia emlékiratai is értesítenek: eius structura, úgymond, magnam praeseferebat antiquitatem, prout etiam vetus ecclesia S. Georgii in filiali Szent György (l. ezt), et in praedio Sz. András penes filialem Szarva (l. ezt.) Ezen kivül még egy régibb, jelenben már szinte nem létező harangnak felirását is közlik kettős rajzban. Az első nagyobb alakban kettős vonallal (au trait), a második kisebb alakban kitöltve (ausgefüllt) ugyanazt állítja elönkbe. Közlöm mind a kettő hü mását, hogy azáltal is elősegítsem a homályos fölirat megfejtését. (Lásd a III. Táb. 18. sz. *ábrát.*) Ide melléklem mindjárt az említett emlékkönyv hozzátoldott magyarázatát, mely azt ekkép olvassa: *Joannes Evangelista in Eccl.* (esia) *Strig.* (oniensi) *905-vel* — úgymond — *1005 Archiepiscopo* (vagy a) *Sebastiano.* Ezen nyilván oktalanúl merész magyarázat és fejtegetés palaeographiai módszere úgylátszik csak abból áll, hogy az egyes betük vagy szótagok bizonyos szavak és nevek jelentéseül vétettek, mintegy ekkép

olvasva: *Jon.* (Ioannes) *Ev.* (? evangelista) *In* (? in) *E.* (ecclesia) *S.* (strigoniensi) *MV* (? 1005) *C.* (consecrata) *A.* (archiepiscopo vagy csak *a*) *S.* (Sebastiano). De ezen olvasás, kivéve talán az első szót, a többiben mind külső mind belső okoknál fogva alaptalan. Már a betük jelleme is későbbi akár a X-ik akár a XI-dik század elejénél, melybe a magyarázat a feliratot helyezi, és nyilván legalább is a XII. századból való; de lehet jóval későbbi is. Egyébként is a *905*-dik évre alig lehet gondolni; de még 1005-ben is vajkai harang fölvétele elég korának fog látszani; ámbár valószinü máskép, hogy ezen sz. istváni hagyományokkal és emlékekkel dicsekvő helyen, mely a monda szerint nevét is előbbi Vajk nevétől vette, már azon időben egyház épülhetett, s ebben épen harang is létezhetett, miután a mintegy VI-dik században egyházi használatba jött s a 9—10-dik században már is az egész keresztyén világon elterjedt harangok, hazánkban is Sz. István első egyházépítéseinél alkalmaztattak, mint a pécsváradi monostor alapítási levele s a fönebb Ballony alatt felhozott adat tanúsitják. Kevésbbé valószinü azonban, hogy ezen korból ily harang mintegy a múlt századig, midőn a felirat másolata készült, fenmaradt volna; legkevésbbé valószinü pedig az, hogy egy azonkori harang fölirattal és épen ily egyrészt monogrammi, másrészt teljesen historiai tárgyú fölirattal bírt volna. A legrégibb feliratos harangok kora, még Olaszországban is, csak a XII-ik századig ér föl; és még ekkor is a historiai adatok felirataikban ritkán jönek elő. [1]) De épen a legritkább esetek közé tartoznék, hogy később is még a fölszentelő neve is a harangon följegyezve található volna; ámbár a harangfölszentelési szertartás már szinte régebben, mintegy a VI-dik századtól gyakorlatban volt, a 8-dikban pedig általánosan divott [2]); valamint a consecratiói ténynek följegyzése is a régibb harangokon azon oknál fogva még hama-

---

[1]) Otte Glockenkunde 79. Olvasom ugyan Corbletnál: Notice sur les Cloches 23. hogy Angolország legrégibb harangja egy cornwali lett volna, melyen Alfredus Rex fölirat volt olvashstó, s mely ennélfogva 871—900. évből származtatott; de mint látni a csupán véleményzett adatot mi sem erősíti.

[2]) Otte i. h. 8.

rabb megengedhető volna, miután régebben a fölirat nem öntetett, de csupán vésetett a harangra, míg ma természetesen az eleve öntött harangfelirat nem igen szólhat a jövő consecratió tényéről s idejéről, vagy épen felszentelő személyéről. De eltekintve ezektől, mint megjegyeztem, maga a felirat betűjelleme — mely nyilván szinte öntött és nem vésett betűkre látszik mutatni — ellenkezik a magyarázatban fölvett évvel, és nem kevésbbé ellenkezik azzal az adott szöveg felvétele.

Ezen alaptalannak kimutatott olvasás helyett, én egyszerűn „*Joannes Lucas*“ neveket olvasok a föliratban. Ha a közbevetett jelet elválasztó jelnek vesszük, minők különféle alakításban gyakoriak a harangokon, legfölebb csak a harmadik betű képezhetne nehézséget az első szóban ; de ilyesmi itt az ügyetlen öntő vagy másoló rovására róvható. Sőt fölvehető, hogy a harmadik betű *h*; a következő *n*-nel összekapcsolt *a*-nak töredéke, melyhez a következő felismerhetlen jel is mint az *n* további töredéke tartozott, és volna még valószínűbben : *Johannes.* A második szóban azonban csak is az első inkább talán *U* mintsem *L* alakot mutató betű szülhet nehézséget; de ebben is nyilván csupán az L alsó részét látjuk erősebben fölvíve. Hogy az evangelisták nevei a harangepigraphikában gyakoriak, azt már fönebb Nagy-Megyernél láttuk, valamint ennek jelentőségét is. Egyébként úgy látszik, hogy a mint nem a leghívebb másolattal, úgyszinte csak valamely töredékdarab másolatával van dolgunk, melynek további kiegészítő része hiányozhat. De így is mindenesetre érdekes mint kétségtelen emléke egy itteni XIII. vagy XIV-dik századi harangnak, s e szerint egyik legrégibb harangmaradványunk *).

A régibb egyház helyébe 1772—93-ban újabb épült; tágas nagy épület, tetszős renaissance- és részben czopfos

*) Hasonló adatok, mint például a Magy. Sajtóban 1857. 189. sz. a nagydabáni harangról, melyen állítólag a felirás volna „Sculpsit Mathias, Marcus, Lucats (Lucas) et Ioannes 1001. nyilván hibás olvasáson vagy iráson alapúlnak. Hasonló példa Mocsárynál is az ozdini és ecsegi harangokról (Nógrád várm. I. 185, 228.), hol szinte az összevont irás szerint 1112 és 1108 volna olvasható, de nyilván,

modorban, áloszlopvonalok és párkányzatokkal diszitve. Néhány kiválóbb olajfestvényü oltárképei, mint Krisztus a keresztfán, Mária fogantatása, *pinx. Fran. Schön* aláiratot mutatnak. Úgy látszik, hogy a föoltárkép is, sz. Mihály arkangyal, az ő müve, de nevét nem viseli, vagy hogy csak föl nem födözhető. A müvész tudomásomra épen úgy nem talált helyet a mütörténetben, mint Schaller a füsi freskók mestere; mirenézve azt sem födözhettem föl, vajjon hazánkfia volt-e vagy sem.

Szép, újabb ízlésben készült vörös-márvány keresztelő medenczéjének oszloplába különösen alakíttatott a fölcsavarodó paradicsomi kigyóval, a mint fölfelé emelt szájában az almát tartja. A faragvány szorgalmas vésőre mutat.

115. Úgy látszik, hogy a helynek, mint az esztergami érsek nemesi banderiuma egyik főszékének, hajdan némi várdája is volt, mire különösen az egyház körül levő vízárkok, alapfalak és földhányások nyomai is utalnának; de ha csakugyan létezett, már régen elenyészett. Jelenben az érseki szék tanácsháza a városka közepén áll, egyszerü újabb, félig emeletes épület, mint fölirata mondja, Maria Theresia alatt létesült s azóta többször újíttatott.

116. *Vámos-Újfalu.* (Pozs. várm.) Úgy látszik, ezen helyet érti egy 1268-ki okirat a csallóközi Vámos nevü falu alatt (Cod. IV. 3. 452); hasonlón nevezi Pázmány jegyzéke is, mint régi plebániát (Péterffy i. h. 271). Jelenben újabb 1775-ben épült kápolnája van, mint a vásárúti plebánia — melynek fiókja — emlékiratai tudósítnak.

117. *Várkony.* (Pozs. várm.). Hazánk hasonló nevü helyei már az *avar* saját nevükön *Várkún* népség egykori telephelyeinek véleményeztetnek. *) Már az 1015-ki okiratban is találkozunk ezen helynévvel, mely azonban aligha alkalmaz-

---

mint már a szerző is véleményezte, 1502 jelent. Az előbbin, mint látni, a fölirat többi része is hibásan olvastatott. Sculpsit helyett nyilván Sanctus és a négy evangelista nem pedig a harangöntő neve olvasandó, mint a magyarázat elferdítette.

*) Bartal. Comment. Status Jur. publ. Hung. I. 92. Hujus apellationis (Varchonitae), velut vernaculae memoria in pluribus homonymis per Hungariam vicis etiamnum superstite.

ható a csallóközi Várkonyra (Cod. Dipl. I. 299). Határozottabban nevezi ezen utóbbit egy 1274-ki okirat (Cod. Dipl. V. 2. 190). Régi plebániáját, melyhez a körülfekvő vidék egykor tartozott, már a fönebb Egyház-Karcsánál plebániája levéltárából előhozott 1308-ki okirat említi. Hasonlón előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314).

Kath. plebániai egyháza, épen maradt egyes részleteiből itélve, Csallóköz egyéb gót egyházainál jóval régibb, mintegy a XIV-dik század elejéből való kora-gót épületnek mutatkozik; ennélfogva a vidéknek nemcsak egyik legrégibb, de helyesebb arányainál fogva is jelesebb gót egyházépülete. Szentélye a hajónál valamivel magasabban alakítva a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét kereszt- és vállhevederek (Kreuz- und Scheidegurten) képezik; horonyos és hengeres gerinczeik az oldalfalakon előszökő fél támkövekre ereszkednek, melyek mintegy a fal közepéig lefutva alúl egyszerűn elmetszve (abgebrochen) végződnek, mint példáúl az egyház-gellyei szentélyben előjövő hasonlón alakított támtövek; fejezetök is vagy inkább gömbjök (Knauf) az utóbbiakhoz némileg hasonló, ámbár lombműveзetök kevésbbé elálló — a mennyire t. i. a mészkéreg miatt kivehető — és látszólag nem annyira kikanyarított, mint az átmeneti és román építészet hasonló oszlopfő-lombművezetei. Az ívezet zárkövei részben szinte koszorúalakú lombozatos, s részben ismét a püspöki és szentmihályfai egyházaknál látott Isten bárányaféle előállítás dombormüveivel díszítettek. A kevéssé keskeny hosszú csúcsíves ablakok, tagozott faragványú kőablakfelek által (gekanntete Pfosten) három térre osztva, csúcsívzáródásuk alatt a szokott háromlevelű díszművezetet mutatják. Általában már arányosabb fölülről egészen lefutó és sürübben egymásmellé helyezett alakításuknál fogva is igen előnyösen térnek el Csallóköz többi gót egyházai ritka s igen törpén alakított ablakzataitól, miáltal az utóbbiakon a gót művészet egyik legszebb éke kifejletlenül maradt. A mi még a részint letört részint bevakolt és elmeszelt szentségházból kivehető, (itt közlöm képét, l. III. Táb. 19. sz. *ábrát.*) egyszerűn tagozott falfülkéből áll. Talaját előszökő párkányzat képezi, melyről az oldaltámok

vékonyodó toronykái (Fiale) a nyílás mindkét felén fölfelé futnak. Ezek közt a nyílás fölött a szokott csúcsmü (Giebelwerk) emelkedik, terében a négykörü (Vierpass) és lángozott (flamboyant) díszmüvezettel. De még a belsejében is ezen falfülke oly gondosan van dolgozva, hogy a nyílás födözete szinte némileg utánzott csúcsívezettel, keresztgerinczekkel, váll- és zárkövekkel alakíttatott.

A hajó belseje ellenben későbbi javítások következtében egészen átalakíttatott; falait a renaissance modorában áloszlopvonalok (Lisene) tagozzák, boltozatát fél körív képezi. Csupán kapuzata maradt meg épségben; béllete horony- és hengertagozása alúlról mintegy elöszökö oszloptalapzatról emelkedve, fön csúcsívbe foly össze. A külsö oldaltámok is itten sokkal karcsúbb alakítással emelkedve, háromszor tagozvák és fönt csúcshomlokzatot képeznek. Homlokfalán elöszökő tetemesebb toronyépülete négyszögből szinte a nyolczoldalú gúlacsúcstetőzetbe megy át, oldalain a kisebb hasonlón alakított négy toronyka által körülvéve.

Mértékarányai belső világában következők: a szentély hossza 22′, 3″; szélessége 19′ 3″. A hajó hossza 45′, 8″, szélessége 28′. Építészeti anyaga kivételesen kö, és pedig nagyobbára, alapfalain, oldaltámain és szögletein faragott négyszögkö. Nevezetes erröl a helybéli s az egyházemlékirataiban is följegyzett hagyomány, hogy a templom építése alkalmával, a vidék köhiányában, messze földröl kellett a köanyagot ide szállítani; ezen czélra a Dunából csatornát ástak idáig, melyen hajókon szállíták a nagy köveket. A domb alatt, melyen az egyház áll, látható kiszáradt Dunaér medre tartatik ezen csatorna maradványának. A kivülröl részben most is vakolatlan — a hol t. i. faragott kövek alkalmaztattak — belülröl pedig bemeszelt egyházfalak, úgy látszik, hajdan nemcsak belülröl de kivülröl is falfestményekkel voltak diszítve, az utóbbi helyen nyilván ott, hol a terméskőből épült faltér bevakoltatott. Így láthatni a templom déli oldalán levö kapuzat melletti falon egy nagyszerü colossalis festvény maradványait, mely az egész faltért a toronyig széltében és hosszában elfoglalta. A kép csupán vörös szinnel, monochromilag festetett; általános sérülése daczára egy óriási emberi

alak vonalzatai vehetők ki, mely nyilván sz. Kristófot állíthatá elő, miután kezében a nagy botot s karjain a kisded Jézus alakját is kivehetni véltem. *). Az ajtó melletti másik oldalfalon szinte még egy festvénynek, de már is csak legalsóbb része vehető ki, zöld, sárga és viola színekben festve; úgy látszik, mintha két egymás mellett ülő alaknak hosszú ruhával födött lábai alsó része volna; lehet tehát hogy talán a Szent Háromság előállítása. Egy része ezen képnek újabban letört, a többi ellenben már előbb bevakoltatott.

A szentély belsö fala jobb oldalán vörösmárvány emléklapon a következő felirat tudósit az egyház javitása idejéről. Közlöm úgy is, mint a mült századokban nálunk is divatozott családtörténeti koholmányok példányai egyik monumentalis nyomát:

Templum hoc divo Jacobo Apostolo dicatum, ab illustri familia Homodaeorum seu Omodaeorum e vetustissimis Romanorum Consulibus originem ducente, qui sub regibus Hungariae S. Stephano et Andraea primo proprio aere conductis cohortibus in auxilium Pannoniae, Hungariae et Palestinae etc. advenerunt, plura ante secula erectum. Genus hoc in eo felicissimum, quod in tantis Hungariae tumultibus nunquam infidele Deo nec regi fuerit. Horum sucessor devotus, perpetuus terrestris dominus et patronus illustrissimus dominus Ladislaus, Franciscus Seraphicus L. B. Amade de Várkony et Marczaltö S. Caes. reg. ap. majestatis camerarius, colonellus generalis adjutantius, eques auratus et excelsae Comerae regiae Hung. aulicae consiliarius, quia sem-

---

*) Közönséges előállítások egyike a templomok kapuzatánál vagy főbb szembetűnőbb részein, mely sz. Kristóf ismeretes legendája szerint az egyház szilárdságának jelvénye volna. Lásd hasonlókat a merani egyházon (Sacken Mitth. J. Centralcom. I. 42); a sebensteini várkápolna ajtaja fölött és a raachi egyház egyik oltárcsarnoka ívezetének zárkövében (Feil Berichte u. Mittheil. d. Alterthums-Vereines zu Wien I. 201. 293.) Azóta az Organ für Christl. Kunst. 1858. 7. és 8. számban olvasható egy bővebb értekezés „Die kolossalen Bilder d. h. Christophorus", melyben ezen műarchaeologiai tekintetben nevezetesebb képek számosabb példányai felsoroltatnak és jelentésök felőli különféle vélemények előadatnak.

per dilexit decorem domus Dei, in perennem posteritatis memoriam restaurando ara maiori Deiparae Virgini Mariae boni Consilii, et novo fidelium sepulturae loco decoravit. In cuius devotam memoriam et perenne posteritatis monumentum, lapidem hunc lateri ecclesiae huius incidit, plenipotentiario patroni praefecto Ivanne Ev. Bitto ex pietate et obstrictione procurante R. Jos. Cserháti fideles Christi oves curante, Anno reparatae salutis M. D. CCLX. Orate grata posteritas. Inspicite et facite secundum exemplar. [1])

A szentély vállívén, az úgy nevezett diadalíven, mely a hajótól elkülönzi, szinte fölirat nyomai feketéllenek a bemeszelésen át, de ebből csak az Amadaeus név olvasható bíztosan. Ugyanott az Amadék domborúan fába faragott, homorú alakú gyász czímerpajzsa (Grabscheibe, Wappenscheibe) függ; mint ilyenek előbb a főnemesek temetései alkalmával használtattak a most divatozó papírosra festett czímerek helyett, s az illető templomnak, hol az elhalt eltakaríttatott, falaira vagy ívezetére fölfüggesztettek. A fölülről félig kék, alúlról félig veres mezőben, a vért jobb oldaláról három ezüst hajlott csúcs vagy lángozott alak (Spitze geflammt, gebogen) nő ki. Mint vérttartó (tenants) mind a két felöl ágaskodó fehér farkas áll. Az egyházban még többször látni egyes képeken és oltárokon a család czímerét különféleképp alakítva, például a fehér farkasok mint lovak a vért egyik mezején is előjőnek; de nyilván ezek a heraldikai hüség tekintetéből hitelességre nem számíthatnak. [2]).

A régibb faragott kő keresztelő-medencze már talapzatá-

---

[1]) Ezen eléggé ízetlenül fogalmazott fölirat családtörténeti részére nézve lásd Lehotzky Stemmatogr. II. 9. és Nagy Iván Magyarorsz. családai I. 27. Megjegyeztem már errenézve (Pesti Napló 1857. 181. sz.), hogy a család Homodaeus, Omodeus és Servus Dei régibb, gyakori keresztneve okiratainkban többnyire a de Gut Keled családi származás jelölésével jön elö. Mi szerint tehát a krónikáink által (Kézai Podhraczky kiad. 5) említett Sváb Staufi Gut és Kelad nemzetségből származnának, mely első királyaink alatt jött hazánkba. A római consulokkal tehát nyilván semmi közük.

[2]) Lásd egyébként az Amadé czímer Lehotzky és Nagy Iván által f. idézett műveikben adott leirására megjegyzésemet a Pesti Napló 1857. 185. sz.

ról letörve, használaton kivül állt. Tetemes öblének átmérője 3' 2", mélysége 2" 1". A sekrestyében, melynek durván alakitott, ószerü dongaboltozata talán még szinte az eredeti lehet, látható egy sajátságos falalkotmány. Egyik szögletében négyszögre épitve, leginkább hasonlít a közönséges konyhatüzhelyhez: 3' 9" széles és 2' 10" magas. Felső vizirányos fala közepén mintegy 9" átmérőjü kerek nyilása van, mely a belülről üres falazat aljáig ér; mellette ismét egy kisebb négyszögü nyilás látható. Mi czélra készült? nem mondhatom; keresztelőnek, talán bemártásra, vagy az úgy nevezett piscinának is aligha tartható; de mint látni, középső nyilásánál fogva még tüzhelynek sem, mire talán a töményfüstölő szén tartása végett a félreeső templomban leginkább illenék.

118. Ezen hely, mely Istvánffy adata szerint (Lib. XIX.) még a XVI. században város volt, és melynek nevét előnevül irtak a várkonyi Amadék, kiknek tehát egyik törzshelye volt, úgy látszik egykor várkastélylyal is birt, de melynek a mostani uradalmi épületek és kertek közt, hol helyét vélik, jelenben semmi nyoma.

119. *Vásárút.*(Pozs. várm.). Okiratilag 1235. vagy 1245. óta nevezve (Cod. Dip. IV. 1. 28 A feliratban 1235., a szövegben 1245. áll.). Mint régi plebánia ismeretes a pázmányi jegyzékből. Ellenben saját emlékiratai szerint plebániává csak a XVI. században lett volna, midőn a kürti egyház a protestansok birtokába jutott (l. ezt) s ennek plebániája ide áttétetett. Ugyanezen feljegyzés említi, hogy régibb időben Vásárútnak fa temploma volt. Mi itt annál valószinübbnek látszik, mert a másképép ületfában épen úgy, mint kőben szegény Csallóköznek itt még legnagyobb erdeje van. Ezen fa épület a Duna árjai által elsodortatott volna, és helyébe 1668—72-ben újabb templom épült, de mely 1757-ben ismét egy újabbnak, a mainak adott helyet. Ezen másképp jelentéktelen egyházat gróf Batthányi József mint pozsonyi prépost épité, mint a felirat tanúsitja:

DeVM In sanCtIs gLorIfICante Ex. I. R. D. Comite Jos. de Batthány Praeposito Posoniensi Episcopo Transsylvanensi.

120. *Vizvár.* (Kom. várm.). Okiratilag nem találom em-

litve. Fényes szerint (Magy. birod. Komárom v. 114.) itt szakadtak volna a Pozsony megyei vizek a Vágdunába, melyeket a rómaiak idejében egy mesterségesen készült csatorna hozott le. Kiszáradt medrének némi nyomaira Fényes több helyütt figyelmeztet. Ha a valószínü vélemény áll, úgy e helyütt mint a csatorna nyilásánál talán nagyobbszerü épitett vizmüvek, zsilipek vagy vízvezetékek, római aquaeductusok létezhettek, s innét nyilván vehette a hely is: Vízvár nevét. Jelenben kivéve a vizmeder nyomait, épületromokra nem akadni. Nyilván ha léteztek épületek itt a vizek összefolyásánál, régen elmosattak. A hely elmaradt jelelése a térképen mind római épületnyomok helye legalább kérdőjellel közvetlen Keszegfalva alatt pótolandó; nem messze állott tehát az itteni nyilván római eredetü Bálvány-Szakálos mellett.

Az előhozott emlékeken kivül kétségtelenül még többel is birt Csallóköz. Számos elenyészettnek nyomát már fönebb az említettekkel összefüggőleg jelentettem. Ezenkivül még egy-két ismeretlen helyü régibb egyház emlékezete is előjön okiratainkban. Így említi egy 1317-ki okirat (kiadatlan, eredetje e a pozsonyi káptalan levéltárában, másolatát Knauz Nándor szivességéből ismerem) *Ecclesia S. Crucis in Csallóköz;* melynek helyét meghatározni nem tudom. Hasonlón az 1390-diki többször idézett okirat pozsonyi főesperességi plébániái között néhány, nevénél fogva biztossággal meg nem határozható szinte idevaló egyház lehetett.

Csallóköz müemlékei, de különösen építészeti emlékei jellemzése tekintetéből érdekes végre még a közelfekvő határos vidék emlékeit is tekintetbe venni. Nyugotéjszaki és keleti határán Pozsonytól kezdve ugyan mindenütt találunk gótépitészeti emlékekre, de távolról sem jönek elő oly nagy számban és sürüen egymás mellett mint Csallóközben, habár sok helyütt, mint a nevezetesebb városokban, nagyobb jelentőségüek is emezeknél. A román épitészeti emlékek nyomai azonban itt is ép oly ritkák és határozatlanok, mint Csallóközben. Csupán legszélsőbb keletéjszaki határa irányában, néhány órányira, áll még egy nevezetesebb: a *deáki* egykori

monostor, XIII. század elején keletkezett román basilikája, három hajóval és teljesen kiképzett apsisokkal, vagyis oltárhelyekkel. Benne a Dunán inneni ezen vidéken egyetlen emlékét bírjuk a román ízlésnek, s azon építészeti műkornak, mely az Arpádok alatt, kezdve keresztyénségünk első korától egész mintegy a XIII-dik század végeig divott; tehát épen azon korban, melyben kétségtelenűl legtöbb egyházunk és monostorunk eredetileg keletkezett: ámbár mind ebből ránk csak igen kevés maradt fön, miután mindezen alkotmányok a későbbi századokban nagy keletnek örvendő gót építészetnek adtak helyet, melynek kora ezen tekintetben úgy is a legtevékenyebb építészeti kor volt. Így történt Csallóközben is, hogy látott és nyomonként okadatolt régibb egyházai helyébe a XIV-dik és leginkább a XV. században a mai későgót ízlésű épületek következtek. Azon régibb emlékeire nézve tehát igen érdekes a deáki román basilika, melynek alakzata egyedűl tanúskodik még az itteni előbbi román építészeti ízlés idomairól.

De ezen, máskép is magában érdekes egyház, valamint a Csallóközzel határos többi vidék emlékeinek leírása, jövő közlések tárgya lesz.

Érdekesebb azonban még a Csallóközzel más oldalról, a nagy Dunán túl, határos vidék néhány régibb emlékének szemlélése, minők például a *lébényi* monostori román egyház, a *horpácsi* egyház román portáléja stb. melyek ismét még bővebben tájékozhatnak ezen vidék, s Csallóköznek is régibb román kiváló és sajátságos műkora iránt. Általában ezen tájék e nemű régibb emlékekben még jóval dúsabbnak is mutatkozik; ámbár máskép ismét a gótépítészetnek itt sem maradt fel oly sürü nyoma mint Csallóközben.

Ezen vidék emlékei is egyébiránt már tárgyalásunkon kivűl állanak, s azért elég legyen csupán rájok utalnom, mint azon fönmaradt példányokra, melyekből még Csallóköz gyakran jelentett régibb építészeti korának műemlékei megmérhetők. Itt ezek mellett, csak az összefüggés végett, akarnám még a Csallóközzel határos Szigetköznek néhány nevezetes építészeti emlékét s az ezekrőli adatokat tekintetbe venni.

Tudvalevőleg a Szigetköz nem csak közigazgatási te-

kintetben egyesülve volt ezelött Csallóközzel, részben szinte Pozsony vármegyéhez tartozván, másrészt pedig Csallóköz egy részével Győrhöz; de szigeti helyzeténél fogva is, mint a nagy Duna és ennek győri ága által körülvett terület, földviszonyai tekintetében is az előbbivel teljes hasonlatosságot mutat.

Itt egyébiránt mégis szinte csak annyira jöhet tekintetbe, a mennyire ezen összefüggésénél fogva építészeti és müemlékei története arra látszik utalni, hogy talán mindjárt keresztyénségünk első korában nem csekély befolyással lehetett a szomszédos csallóközi szigetre is.

Szigetköznek ugyanis főhelye *Hédervár* épen építészeti emlékeink első korából kitűnőleg nevezetes pontnak látszik; és maig is, habár jóval későbbi és kevésbbé jelentékeny, de Szigetközben mégis legtöbb és legjelentékenyebb emlékeket tartott fön.

Ismeretes krónikáinknak keresztyén müvelődésünk és polgárisodásunk első korából szóló azon adata, hogy még Gejza fejedelem alatt, 990 körül, Hederich és Wolfger Alemanniából származó hamburgi gróf testvérek, fegyveres kiséretökkel Magyarországba jönnek, a fejedelemtől kapott Kiscen hegyen és a Győr melleti Duna szigetén megtelepednek, hol favárat építenek, melyben laktanak, a hegyen pedig klastromot emeltek, a hol temetkeztek. [1]).

Ha ezen adatot s a szóban lévő helyeket vizsgáljuk, úgy látszik, hogy ezen vár és zárdaépitkezés a mai Hedervára helyén volna keresendő. A Győr mellett lévő sziget, melyet a krónika nevez, csak a mai Szigetköz lehet, s nyilván itt

---

*) Legteljesebben birjuk ezen tudósítást a Thuróczi-féle krónikában II. 11. De Alamania Volphgerus cum fratre suo Hederico, de Comitibus Houmburg ortus, cum trecentis dextrariis phaleratis introivit. Cui Dux Geycha montem Kiscen et insulam Danubii circa Jaurinum dedit pro descensu aeterno; ubi castrum ligneum faciens, fecit quoque in eodem monte coenobium ubi est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur. A többi krónikai példányok különféle eltérésekkel és kevésbbé kimerítőleg adják ezen adatot. Lásd Kézait Podhradczkynál 79. U. ott. Muglent s a Chron. rithmicum helyét. Lásd szinte Chron. Budense 47.

volt azon vár, mely Hederich által épitve, *Hédervárnak* neveztetett, t. i. a mai *Hédervár*, melytől azután az elágazott család is Hedervári nevét vette, és melynek főága kiholta után is lányágoni fiúsított örökösei a Hedervári gróf Viczayak birtokában van maiglan. [1]). Nagyobb nehézség merül föl a hegy nevére nézve, melyen az említett kolostor épült. Krónikáink ezen hegyet *Kiscen*-nek nevezik; s ennek nyomán már Hédervárától egészen eltérő vidéken kerestetett, a Vas vármegyei Németújvárra, vagyis német nevén *Güssingre* magyaráztatván, mint a hol egy Valferus nevű által 1157-ben történt apátság alapításáról okiratilag (Cod. Dip. II. 144) értesülünk. [2]). De a krónikai adat szerint, úgy látszik, hogy ezen *kisceni* klastrom helyét is Hedervára közelében lehet keresnünk, mint a hol telepedési várhelyük mellett építének magoknak monostori egyházat temetkezésül. És ha a *Kiscen* nevet helyesen

[1]) Hogy ezen a helyen később egy új vár épült ismét, tanúsítja I. Lajos által a bazini és sz.-györgyi grófok egyikének Jánosnak erre nézve adott engedély, miután, úgy látszik, Hedervára házasság által ideiglenesen ezen család birtokába jutott (Lehoczky Stemmatographia II. 67.) ut Castrum novum, in Hedervára — in quo voluerint opere lapideo vel ligneo, ac structuris moeniatis construi et aedificari faciendi (Cod. Dip. IX. 3. 235. 1361.)

[2]) Lásd Podhraczky ezen véleményét Kéza 80. és Chron. Budense 48 kiadásaiban. Ha ezen okirati adatokat Thuróczi helyével összevetjük, első tekintetre krónikai példányaink kritikájára nézve igen jelentékeseknek mutatkoznak, miután úgy látszik, hogy Thuróczi már ezen későbbi klastrom- és várépítés tényét tulajdonítja önkényesen ama Gejza alatt bevándorlott első két jövevény testvérnek, valamint hogy az általa leírt krónikában több ily későbbi esemény emléke beillesztve előjön. Mindamellett ezen hely tüzetesebb vizsgálata mellett, az utóbbi fölvétel sem oszlathatja el a kétséget. Ezen esetben ugyanis tudnia kellett volna a krónika átirójának, hogy ezen későbbi várépítés, melyről a fönebbi okirat szól, nem is a Hédervāriak de a Sz.-Györgyi grófok által történt. És honnét akkor, hogy már jóval ezen idő előtt és régtől a Hédervāriak Hédervárától viselik nevöket, ha hogy itt csakugyan előbbi régi oly váralapítás nem történt volna, minőről a krónika tudósít? Annyi tehát Thuróczi helye nyomán mégis valószínűnek látszik, hogy valamint Szigetköz ezen helyét már az említett első jövevény testvérek birták, úgy itt várat is építhettek. A Kiscen épített klastrom alapítását pedig a többi krónikai példányok is egyenest nekik és nem egyik, 150 évvel későbbi (1150), utódjoknak tulajdonítják.

olvassuk [1]), az csakugyan illenék a Hédervára mellett levő *Kiszö* helyre; felvéve csupán, hogy a Kiscen végén levő *n* fölfordúlt *u*, mely tehát Kisc*eu* névben régi irásmódunk szerint *ö*-t ad = Kiscö. Ismeretes szinte, hogy régi irásmódunk szerint az *sc* csupán *sz* helyett áll; volna tehát a Kiscenben Kiszö inkább, mintsem Güssing. Mirenézve csak is azon nehézség forog fön, hogy itt hegyről sajátlag nem lehetne szó, de igenis talán valamely magaslatról, a lapály magasabb helyéről.

Akármint legyen is ez, annyi valószínünek látszik, hogy Hédervára már régi, X-dik századi, még sz. István kora elötti keresztyén építkezésnek helye volt. Nem kevésbbé érdekesen értesülünk ezen adatból arranézve is, hogy *faépítkezés* említtetik, mégpedig nagyobb vármünél; mi nyilván a X-dik században s a következőben általános használatban lehetett hazánkban is, úgy mint a többi külföldön is még nagyobbára volt; söt azután is még jó ideig annyira túlnyomólag dívott, hogy még a XIII-ik söt XIV-dik századi okiratokban is különösen fölemlítve találjuk mint nem közönséges esetet, azon körülményt, ha falusi egyház köből épült, valamint tudjuk, hogy még ekkor is zárdák söt várerősségek fából építtettek [2]). Ezen adatnál fogva már szinte egyaránt gyaníthatjuk, hogy Csallóköz első egyházai is általában fából voltak. Csak az lehetne még a kérdés, hogy vajjon ezen legrégibb faegyházak egész azon korig tartottak-e, mig helyökbe a látott késő-gót épületek léptek a XV-dik században, vagy hogy még ezt szinte a román köépítészet később kifejlett kora megelözte volt, mint ez nagyobbára másutt helyt foglalt, és melynek hazánkban is és különösen a Csallóközben nem egy nyoma mutatkozik.

A mi már Hédervára jelenlegi építészeti emlékeit illeti,

---

[1]) Valamennyi krónikai példány Kiscen-t ír, kivéve az a nélkül is hibás Horányi-féle Kézay példányt, melyben Kysten áll.

[2]) Az elsőre l. például a Pruknál felhozott okirati adatot; a másodikra: az előbbi hédervári vár újon építéséről szólót (Cod. Dip. IX. 3. 235:) castrum novum — opere lapideo vel ligneo, 1361-ben; hasonlón a nagyváradi fakolostorról 1340-ben Cod. Dip. VIII. 4. 452.

azok természetesen jóval későbbi időből származnak, és még az sem mondható rólok, vajjon azok helyén állanak-e, melyekről az előbbi adatok túdósítanak. Egyházai közzül mint műemlék csupán egyik igényelhet tüzetesebb figyelmet. Ez az előbbi volt kath. plebániai egyház, de mely jelenben mint mellékes templom fallal körített fölhagyott régibb temető közepén áll, s a hédervári Viczay család temetkező helyeül szolgál. Nyilván a késő-gót épitészet korából való lehet, vagy hogy csak akkor teljesen átalakíttatott; de azóta is már anynyi újitás érte, hogy épen csak egy-két, mintegy véletlenül fönmaradt kisebb részlet tanúsítja előbb jellemzett műkorát. Így kapuzata a laposan átmetszett háromlevél-ívű záródás mellett, bélletén is még igen dúsan alakíttatott, horony közbemélyedései mellett erősen előszökő hengerei mintegy oszloptöveket képeznek, külön talapzattal és fejezettel, vagy gömbbel, melyeken legfölül jelvényes állatszörny-alakok, talán oroszlánok faragott képei állanak. Mindez azonban anynyira kitöredezett, meg azután bemeszeltetett, hogy mint említem, a mondott állatábrákat alig lehet biztossággal kivenni. Ezen ajtóbéllet tagozása fölül a késő-gót ízlés sajátságos kanyarcsúcsívébe megy át, és fönt a rózsával végződik.

A szentély egyenesen záródik, mint például a látott gombai és pruki gót egyházaknál. Hogy ezen lapos záródása eredeti alakításához tartozik, mutatja a közepére helyezett most félig berakott ablak csúcsívű záródása, valamint föltűnő kajácsossága is. A többi ablak már újabban félkörív-záródással alakíttatott, valamint a szentély boltozata is; a hajó boltozatát jelenben lapos födözet pótolja. Az egyház éjszaki oldalán kezdve a homlokzattól egész a szentélyig egy külön melléképület mint kápolna alkalmaztatott, mely jelenben a közfalba helyezett ajtónyilás által van összeköttetésben a többi egyházzal; de lehet hogy ezen egy tető alá helyezett épület eredetileg szinte talán mellékhajó volt, és csak később különöztetett el a közfal által. Jelen alakjában úgynevezett lorettói kápolnát képez s a hédervári Viczay grófcsalád újabb temetkezési helyéül szolgál. Falai mellett a család tagjai újabb, részint csínosabb, részint jelentéktelenebb síremlékei láthatók. Feliratalk és kinézésük leírása monumentalis tekintetben

nem bír jelentékenységgel. Jobb falában egy érczlap mögötti nyílásban tétetik le az elholtak szíve. Az érczlapon dombormüben korona fölött álló szárnyas madárláb látható, mint a család czímere.

Érdekesebbek még az egyház szentélyében létező régibb síremlékek. A bal oldalfalban négyszögü vöröses márványkő bemélyedő fülkéjében magas dombormüben életnagyságban állíttatik elő egy vitéz alakja teljes szakállal, pánczélos öltözetben, váll- és karlappal (Achselflügen, Armschienen), térdein lemezpúppal (Kniebuckel); fején nyilt sisak lelógó strucztollakkal díszítve. Oldalán vékony kardövről egyenes hosszú kard függ le, míg jobbjában, kevéssé visszásan kifelé fordított markában, buzogányt tart. A közvetlen e mellett álló külön márványlapon következő sírirat olvasható (mely vajjon az előbbi alakra vonatkozik-e, meg nem határozható, miután a sírlapok a templom talajáról felszedve később állíttattak mai helyökre.) (Lásd V. Táb. 20. sz. *ábrát.*)

Sepultura Baronum familiae Viczai de Loos, quam primo Adamus Viczay de Loos pro successoribus occupavit. Anno Domini 1650. Ezalatt arabesk-féle díszítmények között mintegy elhelyezve a családi czímer ábrái: balról (heraldikailag) két egymásfelé fordúlt ágaskodó kétfarkú oroszlán, jobbra szárnyas madárláb, s ezek között lejebb keresztbe tett csontokon álló halálfő. Ezen két hasonló nagyságú sírlap mellett kétfelől kisebb vörös márvány sírkő áll, fölül félkörüleg alakítva; az elsőn következő fölirat olvasható:

Illustrissimus Dominus Comitellus Ladislaus Josephus Viczay de eadem. Perpetuus in Loos et Hedervár natus die 6-a Februarii. Denatus die 16. Septembris Anno 1729. E fölött a családi czímer hosszúdad négyszögü pajzs, négy mezőre osztva, az 1-ső és 3-ban szárnyas madárláb korona fölött; a 2-dik és 4-dikben négy harántos szelemen. Sisakdíszül a szárnyas madárláb alkalmaztatott. A másodikon, az előbbihöz hasonló czímer mellett, következő fölirat áll:

Illustrissima Domicella Barbara Margareta Viczay de Loos et Hédervár, nata Anno 1726 die 28 May. Denata die 10 Junii Anno 1731. Az általellenben levő oldalfalon ismét nagyobb két vörös márvány sírlap elsején a következő felirat olvasható:

Anno Christo nato 1722 die 25 Julii in arce Hedervár Residentia mea, ex momentaneo ad aeternum letho transivi saeculum, aetatis meae anno 58.

Siste viator iter, funebria Signa sepulchri
Aspice, quem teneat, marmora sculpta dabunt.
Elisabeth Pereny, claro de stemmate nata
Sum, non sum, fueram, nunc humus atque cinis.
Cum Sanctis habeam cum Christo gaudia Coeli.
Exores patrem, Spiritus illa dabit.
Perge viator iter, venias ad Sydera tandem.
Haec fac quae morens facta fuisse velis.

E fölött czímeres pajzs: háromágú korona fölött kiterjesztett szárnyú taréjos madár (talán sas), hátrafordított fejjel, balfelé léptetve. Perényi czímer?

A másik hasonló márványlapon:

Illustrissimus Dominus Comes Jobus Christianus Viczay de eadem perpetuus in Lóós et Hédervára. Eques auratus, in arce sua Hedervariensi post diuturnum hydropis morbum aetatis Suae annorum 33 et 9 mensium die 30 mensis X bris hora 2 Matutina vitam cum morte commutavit. Anno 1774.

Disce mori mortalis homo, mors nam imminet omni
Aetati, validos enecat illa viros.
Ipse ego ter denos quartum dumtaxat in annos
Vixi, dum cogor claudere fata die.
Postremo verum multos iam suetus Jobus
Ferre dolores, nec mors mihi tristis erat.
Quisquis amicus eras memori sit mente repostum,
Devotus pro me fundere quaeso preces.

Fölötte a már fönebb leírt Viczay-czímer áll. A többi újabb sírirat, melyek részint gyermekek, részint a napjainkban elhalt családtagok és rokonok nyúgvóhelyét jelölik, mint már fönebb érintém, még ez utóbbiaknál is jelentéktelenebb levén, közlésöket elhagyhatom.

A mostani kath. plebániai egyház közönséges újabb, múlt századi épület, melynek csupán barok tetőzetű tornya tűnik fel: mintegy lépcsőzetes talapzaton hamvveder vagy urna alakot visel. Főoltárán meglehetős olajfestvény látható, és fa-

lain is nagyobbszerü képek függenek, de minden mübecs nélküliek. [1])

Nevezetesebb még az ezen egyházban létező régibb vörösmárvány keresztelő-medencze. Ezen medenczének a plebánia múlt századi emlékkönyvei tudósítása és följegyzése sze rint következő fölirata lett volna, honnét annak hü mását közlöm. (Lásd II. Táb. 21. sz. ábrát.) Azaz : Anno domini millesimo de III (tercentesimo?) tr—icesimo (tricesimo) VIIII (nono). Ezen följegyzés és szóbeli tudósítás nyomán értesülök, hogy a felirat hibás olvasásánál fogva ezen keresztelő-medencze sz. István korából 1031-dik évből valónak tartatván [2]), az akkori gróf Viczay egyházi védúr figyelmét is lekötötte, ki annak kitisztítását s illőbb elhelyezését valami oktalan kőfaragóra bízván, ez a feladatnak úgy felelt volna meg, hogy e feliratot levéste. Ez azonban nem áll. A tárgy bővebb vizsgálatából kitetszett, hogy a medencze újabb símítása által talán a felirat kiálló betűi szenvedhettek ugyan, de a rajta látható fölirat következő sorai még világosan olvashatók : *de m* (mintegy III,) *tricesimo* VIIII. A nyolczoldalú medenczének két oldala a falba lévén támasztva, a köröskörül folyó felirat első része nem olvasható. A közlött feliratból is azonban eléggé kimagyarázható, hogy ha az első számjelet : *m* ezernek vesszük, úgy a szövegből nyilván kihagyatott a százas szám : háromszáz vagy négyszáz; mert ezen korra, a XIV-dik vagy XV-dik századra mutat minuscula új-gót betüjelleme. [3]). Egyébiránt is ismeretes,

[1]) Ellenben Hédervára fiókegyházában Lipóton, mind a főoltárlap, sz. Kelemen pápa képe, mind pedig a falon függő nagyobb olajfestvények, a megváltó szenvedése jeleneteivel, figyelmet gerjeszthetnek. A festvények kivitele, a torzított szenvedélykifejezések daczára is, ügyes kézre mutat. Úgylátszik, hogy a XVII. századi hanyatló olasz festészeti iskola müvei.Ezen nagyszerü festvények a múlt században eltörlött magyaróvári Capucinus-zárdából valók, hol akkor darabszámra 30 krajczáron árvereztettek el ; a mennyit jelenben keretük tüzelőfának használva is megérhet.

[2]) Az emlékirat szavai szerint : fons baptismalis e marmore rubro sectus antiquissimus, et ad tempora illa adhuc referendus (midőn t. i sz. István élt) anno millesimo tricesimo primo. Qui numeri in eodem marmore his figuris et gothicis literis hodie dum expressi visuntur.

[3]) Elől a fenebb rajzban közlött czímerábra áll, mely már is teljesebb alakban mutatja Magyarország czímerét, kivéve hogy itt

hogy a középkori datumokban és évfeliratokban a százasok gyakran elhagyattak; hasonló példák az ozdini és más ha rangfeliratokon Vajka alatt előhozvák. Ellenben ha az *m* jel hármasnak veendő (mi a gót minusculában hasonló) úgy nyilván 339-et azaz 1339-et kell olvasnunk. Az előbbi véleményt azonban valóbbszínűnek tartom, s úgy vélekedem a betűjellemnél fogva is, hogy az elhagyott százas: négyszáz volt, azaz a mű 1439-ből való. — Ezután kérdés azonban még az is, vajjon az emlékkönyv ránk maradt másolata a többire nézve, mi nem látható, híven és pontosan készült-e? De mindamellett ez is eléggé tanúskodhatik az itteni régibb egyházi műemlékek iránt.

Ezekre nézve azonban a plebánia évkönyveiből még bővebben is, és érdekesen értesülünk. Tudósításuk szerint ugyanis az előbbi régibb templom mellett, melynek helyére 1755-ben a mostani újabb épült, még egy régibb kis templomocska állott volna, melyet Capella Mortuorumnak nevez a leíró. Ezen kápolna úgymond, igen régi és sokkal ódonabb volt, mint maga az előbbi régi egyház, ámbár ennek is alapítása kora ismeretlen volt. A mi pedig legnevezetesebb, az, hogy ezen úgylátszik régi halotti kápolna (tehát eredetileg XIII-dik századi Carnarium talán) falai nemcsak régibb festményekkel, de magyar felirásokkal is bírtak volna. Bizonyára a legritkább adat, mi egy építészeti emlékről fönmaradt. Közlöm azért az ezen nevezetes tárgyról szóló tudósítást eredetijében és kútfőszerűleg az említett évkönyv szerint: Az 1785-ki egyházépítkezések leírása között beszéli: Tectum capellae mortuorum deportarunt, in fornice capellae huius, quam Theresia Viczay iam pridem ante haec exstructam;

---

a négy szelemen helyett csak három áll, és hogy ezek mintegy hullámosan (wellenförmig) vonattak. Felváltva áll a két pajzs helyre nézve is. Előjön a kereszt alatt már a hármas halom is, mirenézve Palma (Herald. R Hung. I. c. b.) mondja: nullum eius ante exitum saeculi XIV vestigium. Így tehát, ha a miénken az év nem későbbi a kijelöltnél, úgy ez volna legelső példája. Hogy a hármas halom teljesen kiképzett alakja csakis Zsigmond korától divatozik, arról pecsételnk meggyőznek. L. Práy Sigilla stb. A korona, mely csupán az ausztriai ház korszakában jön elő a kereszt alatt, itt természetesen szinte hiányzik.

exornasse et coluisse videtur, tegulae ex parte una literis his quinque *D. L. M. D. G.* ex altera vero numeris *1658* signatae erant. Structura huius sacelli multo antiquior apparebat quam Ecclae ipsius. Dicebatur haec capella defunctorum, siquidem ad Suffragia iisdem ferenda destinata sit, (itt bővebben leírja a halottakért naponta itt tartott isteniszolgálatot és estveli ájtatosságot.) Laboratum est, folytatja tovább, in diffractione murorum Capellae, qui Saxorum ad instar ex mera calce et frustillis lapidum et tegularum structi, (nyilván az úgyneve-zett emplecton, Gussmauerwerk, remplissage, angol rubble-vork építési mód, mely már a római épületeken, valamint a román korszakban előjön, s ezen emlék régibb korára utal-hat,) concrescentes, vix longo tempore disjici poterant vi, et instrumentis validissimis. In hac Capella conservabatur fons baptismalis (itt következik a keresztelő-medenczéről már előbb közlött hely.) Dum fornix Capellae huius — folytatja — infringeretur die 12 Julii subobscuras observavi quaspiam quasi literas, quas cum raderem et calcis incrustationem removerem, integram Capellam nigro colore expictam et integros in parietibus deprehendi versus et serta, consecrationis indicia, quae ab utraque parte mortis falceatae stipabant imagines. Ad cornu epistolae haecce versus fragmenta potui ex ruina iam facta legere: *Kikel egyedüll gyönyörködöl. Elhagyván egyedüll magad = HEU HUNK. Az rút szörnyüséges tündérek? Ki lesz Kalauztok? Sz. Bernard.*

A leírásból ugyan kivehető, hogy ezen talán eredeti carnariumi kápolnát, később több javítás és csínosítás érte; s a magyar fölirat nyelvezete s írásmódszere szinte már is újabb mintegy XVII-dik századi lehet; ámbár az utóbbin a leíró is saját írmodora szerint változtathatott a leírás közt, valaminthogy úgylátszik a kérdőjeleket is ő szúrta közbe. De így is még mindig érdekes lehet egy XVII-dik századi magyar feliratos kápolnáról való adat, s annálinkább az egyházbelsőnek, ily, a monumentalistól egészen eltérő magyar szöveggel beírása,mely úgylátszik a falfestmények magyarázásáúl szolgált, és melyben még egy hitregei képletünk is sajátságos jellemzéssel: rút és szörnyűséges Tündér! — jön elő.

Az is sajátságos, hogy itt egy régi carnarium-kápolná-

ban találjuk elhelyezve amaz említett régibb keresztelő-medenczét. Vajjon talán azelőtt egy külön keresztelőkápolna is állott az egyház mellett, melynek elenyésztével a keresztelő a hasonló halotti kápolnába tétetett át? Még kevésbbé vitatom, hogy vajjon ezen régibb épületek nyomai csakugyan Hédervár elöl említett legrégibb építkezései koráig fölérhetnek-e vagy sem.

A várkastélyban is még egy újabb ízlésben alakított kisebb házi kápolna létezik, mely néhány kisebb becses festvénynyel bír.

A várkastély a Héderváriák egykori lakából — vajjon első letelepedésök alkalmával épített favár helyén-e? vagy a későbbi, Szent-Györgyi grófok által épített várból? — a múlt században újabb ízlésben átalakíttatott; régibb kőfaragványművezetéből még néhány torzarczábra fönmaradt a kastély udvarfalába behelyezve. Egykori védsánczai és vízművei helyén jelenben angol kert környezi. Az épület szögletein erős három torony áll még, melyek egyike tetemesebb magasságú. Ezen tornyok mindegyike az ezelött itt összeért három vármegye: Pozsony, Mosony, Győr külön határán állott volna. Nevezetes volt egyébként a hédervári kastély gróf Viczay Lőrincz itteni nagyszerű és becses régi pénz- és más műgyüjteményeiről *). Ezen gyüjtemények az elholt végrendelete következtében eladatván, hazánkból kivándoroltak. A jelentékeny rézmetszetű képgyüjtemény már a franczia beütés alkalmával tetemesen megkárosúlt, a ritka fegyvergyüjtemény pedig 1848. széthordatott. A mi még fenmaradt, egyes kisebb töredékekből áll: egy kisebb magyar pénzgyüjtemény, néhány fegyverdarab, becsesebb olajfestvények, közülök egyik állítólag Veronese P. kis olajfestvényü Madonnája stb. A hazai tárgyak közzül nevezetesebb egy a Tököly-féle összeesküvés ismertető jeléül szolgált sajátságos gyűrű. Az eredeti okiratokban is, mint hallom, dús levéltárt, az illető gróf úr kegyes engedelme mellett sem lehetett átnéznem az illető tiszt hon nem létében.

---

*) Lásd erről a Muzeum Hedervario Viczayanum czímű munkát.

Egyébként Szigetköz több helyein is, mint *Vámoson*, *Bajcson*, *Ásványon* [1]), *Remetén*, *Rárón* [2]), *Kilitiben*, *Szőgyén* stb. volnának még régi építkezések nyomai keresendők.

Szigetközön s a Nagy-Dunán túl Csallóköz kelet-déli végének irányában állott ismét mindjárt a túlsó parton, a mintegy már XIII. században virágzó *Katpán monostor*, az ácsi és szőnyi classicus római Bregetio telepek szomszédságában és Komárom átellenében, melynek azonban jelenben csupán apátsági czíme: „Komárom melletti monostor" maradt fön s a helyen, melyet maig is Monostornak neveznek, romjainak kevés vagy semmi nyoma. [3]) Valamint itt legszélső csúcsán Csallóköz Komárommal végződik, úgy, Szigetköznek ismét mintegy legszélső déli zárpontján Győr áll. Mindakettő régtől mint nevezetesebb hely eléggé ismeretes; az utóbbi már különösen régi egyházi építkezéseiről is Nagy Károly és Szent István korából emlékezetes. Mindezekből semmi vagy csak oly kevés maradt fön egyegy alapfalban talán, hogy abból a közel vidék építészetére nézve semmi tanúlságot sem meríthetünk.

De másrészt ezek emléke is elégséges támpontot nyújt, a körülvidéken legrégibb kortól fogva létezett műépítészeti tevékenység fölvételére.

---

[1]) Nevezetes Ásványon a hédervári fenebb leírt vörösmárvány keresztelőmedenczéhez hasonló keresztelő. Ezen utóbbi azonban több oldal felől a falba lévén befalazva, rajta csupán *Anno Domini* szavak láthatók új-gót minuscula betűjelemmel. Nyilván ez is XV. századi mű. Jóval rongáltabb állapotban van azonban, mint a hédervári; oszloplábát is nem hozzá tartozott valami régi oszloptöredék képezi. Lehet hogy ez utóbbi is az egykori egyház romjaiból maradt, melynek helyébe a mai újabb épült. De ennek is tornya oldalain még régibb gót idomú tagozott támok vehetők észre.

[2]) Ráró elpusztúlt egyházában a Kontok és Pálffyak egykor létezett síremlékei nyomára legújabban akadtam, de melyekről más alkalommal fogok szólani. A hely régi várkastélya melyben az említett családok székeltek és honnét a Pálffyak egy ideig nevöket is írták, jelenben is újonnan átalakítva létezik.

[3]) L. általam bővebben tárgyalva az Új Magy. Muzeum 1858. foly. XI és XII. füzetében; és Czinár-Fuxhoffer Monasteriolog. Hung. I. 285 lap.

Már a római korban ugyanis Csallóköz határán a Duna jobb partján mindenütt virágzó telepeket látunk, kezdve Pozsony felől *Carnuntumtól* (Petronell, Németóvár, Haimburg) *Flexumon* (Mosony) *Quadratán* (Ötevény) és *Arrabonán* (Győr) át egész *Bregetioig* (Szőny) [1]. És nem csoda hogy nyomaik még a Duna túlsó partján levő Csallóközben is itt-ott jelenkeznek. A későbbi *Hun* és *Avar* népségek korábóli maradványokra itteni régibb telepeik, *Győr* körüli gyűrűik (ringjeik) emléke, Csallóköz földalkotmányai, még ős sírjai is talán utalhatnak. Ugyanezen és a magyarok bejövetelét és keresztyénségét megelőző korból értesülünk már a körülvidéken *Győrött* és *Nyitrán* létezett keresztyén egyházakról [2], melyek keletkezése némileg még az ó-keresztyén basilikai műkor idejéből való. Hasonlón értesülünk Névtelen Jegyzőnk által a honfoglalás első korából a Csallóköz szélein létezett *semptei* és *mosonyi* várerődökről. A későbbi román építészeti ízlés korában pedig már a körüllévő helyek, különösen a nagyobb városok, mint *Pozsony*, *Győr*, kitűnőbb románegyházi emlékekkel is bírtak, de ezek közzül is maig alig hogy kettő, a *deáki* és *lebényi* monostori egyház maradt ránk, és csak a következő műkor emlékei léteznek még oly dús számban, hogy nyomukon leirásunk műemlékeink ezen időszakára deríthetett kiválólag teljesebb világot.

---

[1]) Schoenwisner Romanorum iter Per Pannoniae Ripam Commentarius Geographicus. II. 106.

[2]) Fejér Cod. Diplomaticus az I. köteten át.

II.

A KARIKAPÉNZ,

MINT FIZETÉSI ÉS ÉKSZER A TÖRTÉNET ELŐTTI KORBAN S ANNAK SZABÁLYOZOTT PÉNZRENDSZERRE TÖRTÉNT FOKOZATOS ÁTMENETELE S VÉGREI MEGSZÜNÉSE.

KISS FERENCZ L. TAGTÓL.

Jelen értekezés alapját azon számos mindennemű éremjelvények teszik, melyek az emberiségnek talán első csereeszközei, lassanként értekező birtokába jutának. Ezek, alakjokat tekintve, egy közös osztályba sorozhatók, aminthogy egymáshoz többnyire hasonlók; és ez is az oka, hogy eddig a régiségbuvárok figyelmét egészen elkerülve, részint csak mint gyürük (karikák) és fogantyúk (Handhaben), korántsem pedig mint érmek, mert a sürgös közforgalomra alkalmatlanoknak látszottak, kerülének sorozatba; részint pedig, mert arra látszának legalkalmasbaknak, hogy ékszerül használtassanak, minden további fürkészet nélkül eredeti czéljok és használhatóságuk után a tárgylajstromokban egyszerüen csak mint nyak-, kar-, ujj-, vagy lábékességek találtatnak beosztva.

Számszerinti összehasonlításuk mellett, nehézségi arányuk összeegyeztetése nyomán sikerült a súlymérlegen oly csalhatlan eredményt mutatni fel, minek következtében többé kétségbe nem vonható, hogy ezen éremjelvények mindenesetre fontosabb, nagyobbszerü rendeltetésüek is voltak, hogysem azokat csak mint haszontalan, czélnélküli tárgyakat, vagy egyszerüen, mint ékszereket és minden rendeltetés nélküli csecsebecséket lehessen tekinteni.

Ezekről a kerek rendes érmekre való átmenet, valamint

későbben a II. Fülöp macedóniai király pénzalakzata szerint vert kelt érmeken levő, s egyenesen ide vonatkozó jelvénye az egykori pénzalakzatoknak, melyek éremgyüjteményemben mind meglévén, a karikapénzek egy részével a bécsi cs. kir. régiségtárban előmutatva igaziaknak elismertettek, s részben lenyomva ezen értekezés mellett is előfordúlnak, szolgált indokúl, hogy a *Donop* és *Grotefend* által igen elmésen értelmezett és fel is használt *Betham* Vilmos-féle elméletnek a legtágasb értelembeni figyelembevétele mellett a jelen munkához fogjak.

Bár ezen, semmi esetre nem tökéletesen kimerített tárgy körül még sokféle értelmezések, terjedelmeseb tudósítások szükségesek, reménylem, a jelen értekezés buzdítólag fog hatni, hogy valamint az első stereotyp könyomatban, az első fegyverben, óragépben, az első gőzhajóban stb., úgy e tan körül is a kivánatos továbbfejtések el ne maradjanak. Az újabbkori buvárok fürkész szelleme behat a phoenikiek írjegyei, árják ékírása, a kelt régiségek és érmek tanába, s a fáradságot nem ritkán a legszebb siker koronázza; miért ne lehetnének tehát ezen kézzelfogható súlylyal biró ereklyéi a történetelötti kornak tudományos értekezések tárgyai, mikre mai nap is sok helyütt nagy számmal akadnak. Egy legújabban az ágostai „Allg. Zeitung“ 1858. évi 147. számú rendkivüli mellékletéből elég világosan látható, hogy *Flörsheim* helység mellett, a Majna folyótól csak néhány száz lépésnyire, egy fiatal csapatfőnök sírboltja még a kelta időkből, nem rég nyittatván meg, a benlevő hullán 15 gyürű, ezek között egy nagy nyakkarika is találtatott.

A barna réz (bronz), valamint az ezen értekezésben előforduló gyürük anyaga keverék volt, melynek $^{4}/_{5}$ része réz, és $^{1}/_{5}$ része horganyból állott. A csontvázmaradványon pedig elég világosan fel lehete ismerni, hogy a halott fiatal, gyönge alakú egyén lehetett, még pedig alig germán származású.

Minthogy ilyféle karikák vagy gyürük csaknem egész Európában találtatnak, aminthogy azok a régiségtárakban és nagyobb magán gyüjteményekben hihetőleg tetemesebb számmal léteznek ezeknek alakzata, czifrázata, főkép pedig súlyok egybehasonlítása által s az azokkal együtt talált egyéb

dolgok szemügyrevétele mellett a figyelmes buvár előtt igen tág mező nyílnék további kutatásra, és talán egészen új világot is lehetne deríteni azon történetelőtti emberek ipar-, csere-, és pénzviszonyaira, kik még ősapáink előtt talán épen azon táját lakták, melyen jelenleg mi lakunk.

Erre ösztönözni, a fürkészeti buzgalmat felvillanyozni, egyedüli czélja a jelen értekezésnek; mélynek, tekintetbe véve az idő rövidségét, az ezen tárgyra vonatkozó tudományos helyi-segédeszközök hiányát, s talán nem is egészen kielégítő tárgyavatottságomat, a netaláni hézagok, melyek ily tudományos első munkánál előfordúlni szoknak, vajha engedékeny méltatásra számíthatnának.

Felvilágosítást igérve, terjedelmesebb fejtegetésekbe is kész vagyok bocsátkozni.

A pénz, vagy érem.

Az „érem név az „ér" (valet, *gilt*) igétől származik, vagyis ama képességtől, melynélfogva minden a forgalomban előforduló tárgyak és munkálkodások értékítésére, valamint cserebeli üzletekre is érvényes. Pénz nélkül a jelen társadalmi forgalom úgy a mint van, egész terjedelmében, tökéletesen képzelhetlen; a régi pedig, sőt a kezdetbeli, azaz legelső kölcsönös viszony pénz nélkül csak is nehezen feltehető az emberek között.

A kincstárkezelők, bankárok, államok, leginkább fel tudják fogni a pénz fontosságát, de becsüli azt az állam minden tagja; és valóban, ki a pénzzel nem gondol, azt könnyelmüleg pazarolja, annál csakhamar bekövetkezik az idő, a mikor saját vagyonában a pénz fontosságát alig fogja többé tanúlmányozhatni. Pénz az államok ütere, kielégítő mennyiségben és rendesen beosztott forgással nemcsak hogy megalapítja, de fen is tartja az állam jóllétét. A pénz, tekintve saját belhasználhatóságát, legértéktelenebb; tekintve ellenben a keresetre alkalmas voltát, a legdrágább tárgy. Vallás, erény, erkölcs, elmetehetség, egészség után, ha ügyesen használtatik, talán pénz a legbecsesebb; ez minden szükséges, nemes és nemtelen czélra eszköz: vajha csak is eszköz maradna örökké, és czéllá soha ne válnék!

Különféle népeknél, különböző időkben egészen különböző tárgyak képviselték a pénzt. Állatok, nyers bőrök, só, rabszolgák, nyers és feldolgozott érczek, kákaóbab, gyapotszövetek, dohány, tőkehal, czukor, üveg, kagylók, fegyverek, szeszes italok, éremjegyü papiros és egyéb tárgyak helyettesíték, valamint helyettesítik mai nap is a pénzt, még pedig annál czélszerübben és érvényesebben, minél szilárdabb és szabályozottabb alapokon nyugszik az illető állam.

Hogy pénz már az első történelmi korszakban, bármily alakban, de szabályozott közös értékrendszerrel, forgalomban volt, kitetszik onnan is, mert különben a phoenikiek, Tyrus, Sidon, Karthágónak csaknem az egész akkor ismeretes földrészen űzött kereskedését, a trójai hadjáratot, Salamon templomépítését stb. lehetetlen volna csak el is gondolni.

Azonban, hogy azon időpont között, a midőn egy közös átalános cserekiegyenlítési eszköz szükséggé kezdett válni, és a között, melyben már rendes, írással ellátott pénz használtatott, igen hosszú időköz folyhatott le, bebizonyítja többek közt például már az I. táblán 1. szám alatt itt felhozott, egyoldalúlag vert Sybarisz városbeli ezüst érem is.

Ezen várost, mely Lukania tartományban, a tarenti öbölnél feküdt, a krotonok már 510 évvel Kr. sz. előtt, tehát időszámlálásunk előtt már 2368 évvel feldúlták. Minthogy pedig épen fel nem tehető, hogy a felhozott érmet a város feldúlatása évében verték volna, azért annak korát átlagos számítással bizton 2400 évre lehet tenni.

Az ősárja szokás nyomán a VM mint ≶V helyett jobbról balra olvasandó jegyek, továbbá maga az egész stil, mely bár nem hibátlan, de mindenesetre tömeges (massiv), elvitázhatlanúl oda mutat, hogy azon őseredeti állapottól, melyben az első cserekiegyenlítési eszköz vétetett igénybe, egész azon időig, melyben az imént felhozott érem került forgalomba, több század, talán egy évezrednél is hosszabb időköz múlt el, és hogy ezen közbeneső korszakon át más, még kevésbbé tökéletes csereeszközök használtattak. Mert a mívelődés épen úgy mint a természet, nem ismer nagy szökéseket, hanem lassan, fokonként halad, miről a fegyverek, órák, nyomdászat, hajók, általában a művészet és ipar kifejlődése tanúskodnak.

Az őskor.

Az őskornak hozzánk jutott maradványai nem egyebek, mint érzéki kapcsai a jelennek a múlttal. Egykorú tanúi ezek ama tényokoknak, melyek azokat létre hozták, a személyeknek és tetteknek, miket jelképeznek, és a műfejlődési ügyességnek, melylyel előállíttattak.

Minél jobb állapotban maradtak meg, minél világosabb jeleket tartalmaznak azon kor erkölcsei, szokásai, jelmeze vagy írásáról; annál értékesebbek reánk nézve, mert az érzéki felfogásnak és összeegyeztetésnek megannyi támpontjáúl szolgálnak.

Az őskorra való visszapillantás, és a végetlen világtérbe vetett szemlélődés abban egyeznek meg, hogy minél meszszebbre terjed szemlélődésünk ebben, annál gyérebbül fehérlő ködalakzatok tűnnek előnkbe; az őskort illetőleg szinte minél messzebb hat a gondolkodó ész a föld- és lakóinak őseredeti kifejlődési korszakába, állapotába, annál vastagabb, annál áthathatatlanabb köd fogja az elmélkedőt körül, melyen át az elhúnyt életből csak foszlánymaradványok, többnyire érthetlen nyelven, beszélnek hozzánk.

Hogy földünk őseredeti állapotáról némileg világos fogalommal birhassunk, a földtanászok több, néha nem érdektelen kényállítmányt (hypothesis) iparkodtak érvényre emelni.

Ha nekik azon állítás többek közt megengedtetik, hogy naprendszerünk kezdetben több százmillió mérföldnyi térfogatú gőzteke volt, mely a bolygókat centrifugalis forgás és súrlódés által elkülönzé, a földet külső hűlés és többszöri belső tüzes áttörések által, a tengereket az övedző gőzkör ülepedése által, a léget pedig a gőzök feloszlása következtében képezte; ha ők azt állítják, hogy a föld négy, öt, sőt többszörös átalakuláson ment keresztül, míg a jelen állapotba jutott: úgy hiszem, nekünk régiségbuvároknak szinte meg lesz engedve, hogy az emberiség első törekvéseiről egy általános forgalmi eszköz behozatala iránt némely észrevételeket a képzelet segítsége mellett, mely nekünk régiségbuvároknak ugyan

sokkal veszélyesebb, mint a költőknek és művészeknek, azonban mindamellett épen annyira szükséges, felállíthassunk.

A természetbuvároknak támaszpontúl szolgálnak: kövek, földek, kövületek, vizi és földi állatok, fák, növények, melyek, tekintve évezredek előtti lételöket, részint ugyanazon, részint elváltozott alakban fordúlnak elő.

A régiségbuvárok romokból, egyes kőalakítmányokból (Steingebilden), ércz és edénymaradványokból csak sejtelmileg vonhatnak némi következtetést az emberiségnek történet-elötti állapotára. Általános összehasonlításra pedig legföllebb is megközelítőleg csak azon vadász- és pásztornépek eredeti természetes állapotát fogadhatják el, melyek törzsekre szakadva Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália belsejében, elszigetelve minden mívelt nemzetteli legcsekélyebb érintkezéstöl tányáznak.

Ezek, öselődeink módjára az ékszért és drágaságot szinte becsülik mindenek felett.

Enyhe égalj, termékeny föld, partkörnyék, vagy tengervidék évezredek előtt szinte vonzerővel birhattak arra, hogy ott az emberek állandó telephelyet keressenek; ilyen helyeken a test szükségeit legkönnyebben ki lehetett elégíteni, mi ha teljesült, csak azután ébredhetett fel a kényelem, a test és lakhely felékítése iránti vágy és ragaszkodás.

Azonban némely népnek, alig hogy ennyire előhaladt, már is önvédelemre kellett készülnie, bár az reá nézve kelletlen foglalkozás volt, minthogy más nem oly kedvező helyzetben levő népek mindent elkövettek, hogy amazt onnan elűzzék, kényelmes telepeit és ingóságait elfoglalják; s így alkalmasint már évezredek előtt folyt az első embervér rablás- és birvágyból. Talán csak is az ezekkel összekötött veszélyek és fájdalmas tapasztalások birhatták reá a távolabb lakó néptörzseket, hogy felesleges vagyonuk becserélése által békés úton szerezzék meg a nélkülözött szükségleteket, valamint, hogy az élet kellemeit is élvezzék; és itt látható, miként ment légyen az emberiség későbbi kifejlődés mellett át a

Csereüzletre.

Ezt talán szabad lesz az emberi nemzettel egykorúvá tenni. Első és legjelesebb tárgyát a csereüzletnek aligha szelíd házi-állatok nem tették, miután ezeket saját mozgási képességöknél fogva legkönnyebben lehetett helyről helyre szállítani, s e mellett a két legfőbb szükségletet, a tápszert és ruházatot pótolták.

Így Józsua utolsó könyvében a 32. versben ez áll: „A mit Jákob száz bárányon vásárolt vala." Így Homér Iliása XXIII. 702. verse szerint egy barnaréz háromlábat 12 ökrön, és ugyanazon műnek VII. 472. verse nyomán egy munkához értő nőt 4 ökrön lehetett becserélni. Ugyanannak Odysseája szerint Laërtes egy kiskorú leányt 20 ökrön vásárolt meg. *Ovid* Fastorum L. 279. v. ezt írja:

Caetera luxuriae nondum instrumenta vigebant,
Aut pecus, aut latam dives habebat humum,
Hinc etiam locuples, hinc ipsa pecunia dicta est.

Egyéb fényüzési tárgyak még nem voltak szokásban. A gazdagnak volt marhája és terjedelmes földje. Innét származott nálunk is a „gazdag" elnevezés; így a pénz a baromtól (t. i. pecunia a „pecus"tól) származott.

Varro R. Rust. II. I. ezt mondja: „Et quod aes antiquissimum, quod est flatum, pecore est notatum." És hogy a *legrégibb öntött pénzen állat volt látható.*

Ezen, marhák közvetítésével űzött cserekereskedés, mely kiszámíthatatlan hosszú ideig tartott, oly annyira szokássá vált az embereknél, hogy midőn talán évezredek lefolyása után bizonyos szabályozott pénznem behozatala iránt az első kisérleteket tették, ezen új csereeszköznek némi hitelszerüség kölcsönzése tekintetéből szükségesnek találták, ezekre szinte állatokat verni.

Többek közt Plinius XVIII. 3. ezt írja: „Servius rex, ovium, bovumque effigie primus aes signavit."

Servius király volt tehát az első, ki juh- és ökörábrával veretett pénzt.

Így találjuk Nagy-Görögország és Sicilia ősgörög gyarmatainál, így Sybarisban, így magát az óriási műszerkezetű templomairól híres Paestumot. — De Capua, Arpi, Heraclea Possidonia, Pandosia, Neapel, Thurium, Aluntium, Catanea

Enna, Gela, Macella, Messina, Panormus, Syracusa, Tauromenium ökröket és bikákat használtak.

Panormus Siciliában, Perinthus Tráciában, Hephaestus Samothráciában, továbbá a thráciai szigetek között Halonnesusban, thessaliai Issa, illyriai Cranium, és cephaloniai Same szigeten, valamint Ióniának Clazomene, Syriának Antiochia városai kost vertek pénzeikre.

Szerzőnek is van birtokában egy arany gyürű, mely szerkezeténél fogva mindenesetre a legrégibb történelmi korszakba tartozik, ennek gömbölyded lapján egy nagy kos van oly müszerkezettel bevésve, milyen a sybarisi érmeken látható.

Minthogy azonban a cseremarhának elhajtása járatlan meredek hegyeken, folyókon vagy tengereken nem csekély nehézségekkel volt összekapcsolva, de nem is volt talán minden embernek épen marhára szüksége; továbbá, mivel élelmi szerek, fegyverek, egyéb eszközök és szerszámok, sőt drága ékességek is inkább és inkább kezdtek vágyaik tárgyaivá válni; általában, mivel egyiknek fölöslege nem volt kizárólagos szükségesség a másikra nézve: ezen az úton lassan-lassan kényszerültek oly csereeszközök előteremtéséről gondolkodni, melyekért azt, mit a szokásos állatbecserélés által egy helyen nem, egy más helyen, sőt minden kereskedelmi állomáson meg lehetett szerezni.

És erre az érczeket találták legalkalmasabbaknak, minthogy a romlásnak ép oly kevéssé vannak alávetve, mint a kövek, és e mellett még fegyverekre, szerszámokra, ékesség és házi eszközökre is használhatók.

Ennélfogva már a legrégibb képes és történelmi adatokban találjuk rajzait és felemlítéseit a

Karikapénzeknek.

Különféle alakú, nagyságú, s mint alább fogjuk látni, sok esetben haladó súlyú (progressiven Gewichts) arany, ezüst és barnaércz karikákat találnak mai napig Irland posványaiban, Magyar-, Erdélyországban és bizonyosan Hollandban, Belgiumban, Franczia-, Spanyol-, valamint Németországban is.

Ilynemü karikák „Manilla“ nevezet alatt Guineában, Senaar, Benin és Malabár vidékein maiglan is pénzül használtatnak.

Ezeket mint gyürüket, karpereczeket vagy fogantyúkat sorozzák a régiségtárakba; söt a legújabb útijegyzetek szerint Bengáliában, az ind lázadás főtüzhelyén, még ma is hordanak a nők orraikban sárgaréz karikákat, karjaikon a kézfejtöl egész a könyökhajlásig fényes érczpereczeket, a bokacsonton pedig vastag, abroncsszerü ékességet szinte azon érczből.

Már Mózses első könyvében, mely történelmi tekintetben mindenesetre bír oly érvénynyel, mint bármely őshagyomány, G. 24. 23. olvasható hogy Ábrahám szolgája Mesopotámiában Rebekkának egy drachmányi arany orrkarikát és két, húsz drachmányi arany karpereczet adott.

Szerinte Abimelech Ábrahámnak ezer mérteknyi ezüstöt adott. Mózs. Gen. 20. 16. — Továbbá Józsefet testvérei 20 mérteknyi ezüstön adták el, Gen. 37. 28. — Szinte Gen. 24. 17. vers azt irja, hogy azon ember két fülbevalót mutatott fel elötte, mely egy drachmányi, és két karpereczet, mely 20 drachmányi volt.

Meg kell itt jegyezni, miszerint a nehézség után mért orrkarikák és karpereczek, melyek Mesopotámiában Rebekkának ajándékoztattak, oda mutatnak, hogy ezen első időkben ott is ily karikapénzek körözhettek. De még a Mózses elötti időkből is birunk képes mutatványokat, melyek a karikapénzek lételét és használatát tanusitják. Így Bruksch Henriknél *) olvasható: Pherinek, az eleithyai nomarchának sirja kitünö az aegyptusiak házi életéből meritett ábrákban, melyek korának nagy gazdagságát tanusitják. Igen elmésen ábrázoltatik itt a földmives és pásztorembernek, kertésznek és halásznak, valamint madarásznak foglalkozása; amott a rakott éléskamrák, melyeknek gazdagságát egész tüzetességgel jegyzők róják fel; emitt még a kincstári épület is látható, melyben *ezen aranykarikákat mérlegelik;* amott pedig a házigazdaság egész a konyháig tünik elönkbe, és mindez képjel-felirattal ér-

*) Reisebericht aus Aegypten in den J. 1853, 1854. Leipz. 1855.

telmezve. Ezen síremlék az El kab-bal átellenében fekvők egyike, és XVIII-dik, sőt még régibb dynastiák korából való.

De mint a *Lepsius* által közzétett utazási tudósítások után látszik, a *Pháraók* előbbi sírjaikon is előjő, miképen készíttettek, mérettek vagy osztogattattak edényekből a felállított harczosok között zsold fejében hasonló karikapénzek.

Julius Caesar, miután Brittaniában háborút viselt, az ottani lakókról azt irja (B. G. V. 12.) Utuntur autem numo aereo, aut annulis ferreis ad certum pondus examinatis pro numo.“

Az ős karikapénzek, és azok osztályozása.

Az ős karikapénzek két főosztályra oszolnak. Fizetésre használt vagyis oly karikapénzekre, melyek alakjokra, és szerkezetökre nézve sem mint fül, orr, nyak, kar, kéz, ujj- vagy lábpereczek, sem mint fogantyúk vagy egyéb eszközök nem, de kizárólagosan csak mint pénzek használtattak. Ilyenek voltak a hosszúkás öntetű, s a redőzött oldalon (gerifften Rückseiten) karikajegygyel ellátott barnaréz rudak, az ős sabinusok legrégibb pénzei; és *Passeri* I. k. 154. és 204. l. joggal hiszi ezen pénzjegyeket súly- és értékjegyeknek.

Vajjon az általunk pénz gyanánt használt számtalan gömbölyű, lapos, többnyire csak kevéssé domború pénzdarabokat különféle érczből mondhatná-e évezredek után is a régiségbuvár egyebeknek, mint hogy egykor pénzek voltak, kivált, ha egymásodik vizözön minden, csak papirosra jegyzett történelmi emlékeinket elmosandotta volna?

Tekintve az érczet, melyből a karikák készültek, elosztatnak arany, ezüst, barnaércz pénzekre. Ez utóbbiak többnyire vegyes érczből (Bronce) vannak öntve, és csak kevés tiszta rézből vagy horgrézből (Messing).

A fizetésre használt karikapénzek.

Ezek többnyire egészen gömbölyű, a két végen azonban vékonyúlva szorosan összekanyarúló két szarvat mutatnak. Csak kevés volt félgömbölyű és kissé nagyobb szarvnyílással ellátva. Egy némelyik négy élű lévén, már ezért is alkalmatlan lehetett a hordozásra.

Csaknem valamennyi ily karika tömör, itt-ott találkozik egészen vagy félig üres, ritka van, mely egészen lapos, s ezek is kiválólag barnaérczből valók.

Többnyire ki vannak czifrázva majd vízszíntes, majd függőleges, majd rézsuttos vonalokkal; ezen átszelt vonalczifrázatok csak is a két részre oszlott félobonos (félunciás) daraboknál, hihetőleg a phoeniciaiak későbbi készítményeinél vannak kis kettős körvonalak által félbeszakítva.

E fővonások előrebocsátása után, melyek birtokomban levő, s fizetésre használt efféle pénzekről vétettek, azoknak leirását adom a nehézség meghatározásával egyetemben oly figyelmeztetéssel, miszerint azoknak súlyát az ősrómai, vagyis jelenleg gyógyszerészeti mérték szerint számítom, tehát egy fontot (*as*) 12 obonra (uncia), egy obont két félobonra (egy lat) vagy nyolcz nehezékre, vagy 480 szemerre (granum), tehát egy fontot 5760 szemerre.

Arany érmek.

	Szemer
1. Sima, kis gombbal ékesített, fizetésre használt karika . . .	38
2. Sima szarvacska, milyenek az ezüst- és barnaérczből valók. I. tábla 2. sz. arany, 3. sz. ezüst, 4. sz. ércz	27

Ezüst érmek.

Itt mindenek előtt azon nevezetes darabot fogjuk látni, mely már egyedül is elégséges arra, hogy a *Betham*-féle, először felállított elméletet, melyet *Donop* és *Grotefend*, és talán az ezen értekezésben is eddig felhozott adatok szinte szélesbítettek, a sejtelmek köréből kiemelni.

Ezen éremdarab nem csupán a képzeletnek szolgál tárgyúl, hanem az elméletet, a mérlegnek, az igazság eme leghívebb szolgájának segédkezése mellett, emeli bizonyosságra, positív tudományra.

Bár finom ezüstből való, mégis vannak rajta nyomai az élenyülésnek (Oxydation). Ezen éremdarab 18 év előtt a debreczeni vásárról Pestre térő kereskedők útján birtokomba jutván, okúl szolgált arra, hogy azon számos karikákat, melyek óbarnaércz-(antikbronze) gyüjteményenben találtatnak, vizsga

figyelemre véve osztályozzam, további gyüjtés által szaporítsam, valamint hogy a jelen értekezést szerkeszszem.

Minthogy a karikapénzek a legváltozatosabb alak és különbözőbb nehézség szerint készítvék, azoknak értékét, azaz nehézségét, a mi pénzeink módjára szemmérték szerint meghatározni lehetetlen volt. Minduntalan mérleget kellett elővenni, mi nem csak hogy alkalmatlan, de idővesztegetés is volt.

Hogy e bajon segítve legyen, a phoeniciaiak, az őskornak ezen angolai, azon gyakorlati eszmére jöttek, hogy a fizetésre használt karikákat megbélyegezzék, mint ezt a görög szónokok (*Aldi Manutii* Rhetores XIII. Graeci 180. lapon Reisk Orat. Graec. VIII. kötet 75. lapon), *Michaelis* fordítása szerint a következendőkben bizonyítják: „Numismata vero nonne Phoenices invenerunt, ex barbaris sapientissimi illi, et prudentissimi? E massa enim aequalem mensuram distribuerunt, primique characterem addiderunt ponderi, ex quo, quid plus, minusque esset, intelligeretur."

„A pénzt pedig nemde a phoeniciaiak találták fel, a barbarok között a legokosabbak és legeszélyesebbek? Ők az anyagot egyenlő mérték szerint osztották el, és elsők voltak, kik értékjelet adtak a nehézségnek, mely szerint meg lehetett tudni, melyik súlyosabb, melyik nem?"

Ez előttünk levő bélyegzett ezüst karikapénz tehát, melynek szélein két kis körkörös, közepén pedig három hasonló kettős-körvonal látható, igen hihetőleg egy phoeniciai, fizetésre használt, éremdarab, mely a héber mértékkel egészen egybevágólag épen 5 sekkelt, tehát az aegineai mérleg szerint 5 didrachmát, 1$^1/_4$ obont, vagyis feltéve hogy a használat következtében 11 szemert vesztett, az I-ső tábla 5. száma alatt még mindig 589 szemert nyom, épen annyit, a mennyit a Rebekkának nászajándékúl adott egyes aranykarika nyomhatott. De ezen nagyértékű maradványban hihetőleg is az első lépést látjuk magunk előtt, melyet az emberiség egy szabályozott pénzrendszer felállítása felé tett.

Az I. táblán 6. sz. alatt lerajzolt ezüst darikus pénz szinte gyüjteményemből való. Ez is olyan két kis körkörös körvonallal van bélyegezve, mint a fentebbi, de mivel ez csak egy

nehezéket nyom, tehát már a fentebbi karikapénzeknek hasonló értékjegyeivel összeegyeztetve épen félannyi nehézségü; s így igen könnyü azon gondolatra jőni, hogy ama messze őskorban, melyben azon karikapénz készült, az ezüstpénz értéke 100 percenttel kevesebb volt, mint akkor, mikor ezen darikus darab megbélyegeztetett, és hogy az emberek szaporodása, valamint a kereskedelem terjeszkedése nem tartott arányt az ezüst szaporodásával; mi ezen állítást, valahányszor a középkori pénz- és értékviszonyokra visszapillantunk, igazolva találjuk.

Előrebocsátván észrevételünket ezen karikapénz felett, mely hasonló pénznemek vizsgálásánál mint segédtudomány motivumúl, támaszpontúl, bizonyítékúl szolgálhat, átmegyünk számos egyéb pénzek leirására:

	Szemer.
2. Üres, mindkét végén harangmódra terjeszkedő, s ugyanott vízszíntes vonalokkal ékesített pénzdarab, nyom	360
3. Gömbölyü, síma középen eltört, mely a használat következtében bizonyára 10 szemert vesztett; s mivel még most is 270 szemer nehézségü, tehát a 2. sz. alatti darab nehézségének két harmadát teszi. I. tábla 7. szám	270
4. Teljes, síma, egyik végén vastagabb	240
5. Ehhez hasonló, azonban a végeken egyenlőn vékonyúlva, tetemesebb élenyülés nyomaival, a 2. sz. alattinak épen fele nehézségével. I. táblán 8. sz. alatt	180
6. Síma, egyarányos gömbölyüséggel	86
7. A 4. sz. alattihoz hasonlólag látszanak rajta az élenyülés maradványi	84
8. Négyélü, miért is ékszerül közvetlenül alkalmatlan. I. t. 9. szám	74
9. Hasonnemü; ez a 4. sz. alattinak negyed, az 5. sz. alattinak harmad részét teszi	60
10. Kisebb mértékü, de egyébként egészen az 5. sz. alattihoz hasonló	47
11. Egyik végén kissé megtörött, jelenleg a 7. sz. alattinak felét teszi	42
12. Az 5. sz. alattihoz hasonló, melynek hatod, továbbá a 2. sz. alattinak tizenketted részét, a 9. sz. alattinak pedig felét teszi	30
13. Síma, egyenlő gömbölyüségü; a 2. sz. alattinak tizennyolczad, a 4. sz. alattinak tizenketted, az 5. sz. alattinak kilenczed, a 9. sz. alattinak harmad, a 12. sz. alattinak két harmadrészét teszi. I. tábla 10. sz.	20

Ezen viszonylagos nehézségi arányokat az ezüstben korántsem lehet a véletlennek tulajdonítani; ezek a mérleg segedelmével nyilván tanúskodnak a felől, hogy a hasonneműekben, melyek alakjoknál fogva ékszerül nem használtathattak, oly tárgyakat szemlélünk magunk előtt, melyek aránylagos nehézségi rendszer mellett tétetvén forgalomba, mint üzletbeli kiegyenlítő eszközök, azaz *pénzek* használtattak.

Fizetésre használt barnaércz karikapénzek.

Gyüjteményemben ötvennél több ilynemű karikapénz találtatván, tökéletesen elég arra, hogy ezeknek összehasonlítása által következtetéseket vonhassunk.

Ezek nehézségének szemerleges meghatározásánál épen nem szükséges csekélyebb különbséget figyelembe venni, még pedig már azért sem, mivel egyrészt a reájok tapadott föld és rozsda, másrészt pedig a több évezredes használat vagy megsértések nagyobb-kisebb nehézségkülönbözést idéztek elő. Ezen pénznemek a következők:

	Szemer.
1. Egészen üres, szétnyíló, fizetésre használt darab, oldalagos és függőleges vonásokkal czifrázva; kisebb töredezések következtében mindkét végen nehézségi vesztesége könnyen tehető 150 szemerre, zöld rozsdázattal. Ez elvitázhatlanúl egy tíz obonos nehézségü dextans, mely jelenleg 151 szemernyi veszteséggel is 4800 szemer helyett nyom (l. I. t. 11. sz.)	4649
2. Egészen tömör, még gyengén látható czifrázattal. Százhúsz szemer hiány, melyet részint használat, részint leütődés által veszíthetett, 8 obon. Sárgarézből van	3720
3. Gömbölyűre összehajtott, mindkét végén gombocskákkal ellátott darab, czifrázat nélkül	3600
4. Amahhoz hasonló, két végén még homályosan látható czifrázattal	3470
5. Rendes vízszintes és függőleges vonalokkal czifrázva, sötétzöld rozsdázattal, csak $^5/_8$ obonnal több mint egy semis	3180
6. Igen elálló szélekkel, látható elhasználás következtében könnyen 60 szemerrel kevesebb; ez elvitázhatlanúl egy semis	2760
7. Csaknem négyélü sok föld és rozsda tapadással	2590
8. Az előbbihez hasonló, de kevésbbé rozsdásodott, alig 60 szemerrel nehezebb egy quincunxnál	2460
9. Összenyomott, egészen horonyos, a függőleges vonalok	

	Szemer.
között 6 ágszerű czifrázattal, egészen szép zöld rozsdázattal	2280
10. Gömbölyű, végein gombocskákkal, homályos rozsdázattal	2205
11. Gömbölyű, a végein helylyel-helylyel erős élenyüléssel	2160
12. Zárt egybehajlású, egészen horonyos, erős élenyüléssel	2148
13. Gömbölyű, szép rozsdázattal, még homályosan kivehető függőleges és rézsuttos vonalokkal, a tolcsvai találmányból	2110
14. Részleg horonyos, sárgarézből	2100
15. Félgömbölyű, igen szétnyíló, egyenes és rézsuttos vonalokkal, a reáillesztett tollszerű vízszintes vonalkákkal, szép rozsdázatú	1765
16. Egészen amahhoz hasonló, csakhogy 70 szemerrel könynyebb nehézségű. I. táb. 18. sz.	1695
17. Félüres, szorosan zárt hajlású, az egykori czifraság némi nyomaival	1635
18. Gömbölyű, levagdalt végekkel	1620
19. Ugyanolyan	1515
20. Gömbölyű, erős élenyüléssel	1470
21. Horonyos, zöld rozsdázattal	1455
22. Zöld rozsdázatú négy, csaknem a végekig vonuló vízszintes vonallal, a 6-ik szám alattinak majd fele. I. táb. 17. sz.	1395
23. Horonyos, zöld rozsdázatú, egyik végén letörött, de a töredék rajta van	1380
24. Gömbölyű, helylyel-közzel kiczifrázva, igen erős zöld rozsdázattal	1375
25. Félgömbölyű, végein gombocskákkal és művészi czifrázatokkal, zöld rozsdázattal	1340
26. Mindkét oldalán lapos, czifrázat nélkül	1320
27. Félig üres, horpadt, félköralakú és függőleges czifrázatokkal	1275
28. Hasonló, de csekélyebb nehézségű	1245
29. Félgömbölyű, végein gombokkal ellátva	1260
30. Erősen horonyos, erős élenyüléssel, gömbölyű, szűk pénzkarika	960
31. Széles, félgömbölyű, egykor kiczifrázva, de a rozsda helylyel-közzel több mély vonalat rágott rajta, a 15. sz. alattinak fele	870
32. Félgömbölyű, vízszintes lapokon hasonszerű czifraságokkal, végén gombocskákkal. I. tábla 12. szám	820
33. Szép sötétzöld rozsdázattal, függőleges és rézsuttos czifrázattal, a tolcsvai találmányból. II. tábla 30. sz.	750
34. Szinte olyan, csakhogy oldalán laposabb	730
35. Alakjára nézve egészen amazokhoz hasonló, de néhány vonás is van rajta, a 33. sz. alattinak fele	670

	Szemer.
36. Minden czifrázat nélkül, oldalán egészen lapos . . .	610
37. Négyélű, minden czifrázat nélkül	525
38. Gömbölyű, széles körtalappal (breit gestellt), széles elhajlással . . . . „	525
39. Félgömbölyű, czifraságokkal, végein gombocskákkal . .	480
40. Négyélű, minden czifrázat nélkül,földdel erősen betapadva, a 34. sz. alattinak fele	360
41. Befelé laposúlóbb, le nem tört egyik végén gombocskával	306
42. Gömbölyű, minden czifrázat nélkül, földdel erősen betapadva. I. táb. 14. sz.	240
43. Amahhoz hasonló nehézségű, azonban zárt gömbölyűségű	240
44. Félgömbölyű, szétnyíló, erősen betapadva	240
45. 46. Ezek mindegyike tizenhét körkörös kettős-körvonallal, függőleges és rézsuttos vonalokkal van kiczifrázva és úgy alakítva, hogy a kettőt összetéve egy egész karikapénzt képeznek, mint az az I. táblán 15. 16. sz. alatt látható; hihetőleg phoeniciai váltópénz lehetett. Mindkettő különkülön egyenként a 39. sz. alattinak felét nyomja	240
47. A fentebbiekhez hasonló, azonban az egyik végen rövidített, nyom	198
48. Pontokkal czifrázott	160
49. Gömbölyű, síma	140
50. Mint a 45. 46. szám alattiak, azonban ez azok egyikének csak fele nehézségével bír, és igazolja azon véleményt, hogy váltópénz lehetett	120
51. Négyélű, kis darab, az előbbinek fele. I. t. 19. sz. . . .	60
52. Gömbölyű, kis darab, az előbbinek épen felét nyomja . .	30
53. Félig szétnyíló, gömbölyű szarvacska, mint az arany és ezüst érmek. I. t. 20.; sz; a 39. sz. alattinak 24-ed, a 44. sz. alattinak 12-ed, a 48. sz. alattinak 8-ad, az 50. sz. alattinak két harmadrészét teszi, ily rendes haladó súlyarány mellett ez lehetett a legkisebb barnaércz váltópénz . .	20

Az imént felhozott 50 darabon fölül álló sorjegyzékben alkalmunk van látni 4649 szemertől lefelé egész 20 szemer nehézségig részleg arányos fokozatban fogyatékos karikapénzeket; ezen sorjegyzékben:

A 9. sz. alatti darab 2280 szemer nehézséggel csaknem felét teszi az 1. sz. alattinak, mely 4649 szemer.

A 15. sz. alatti 1755 szemernyi pedig igen csekély hiánynyal áll a 3. sz. alatt levő 3600 szemer nehézségű darab feléhez.

A 23. sz. alatti 1380 szemer nehézségű épen fele a 6. sz. alatt levő 2760 szemernyi darabnak.

A 27. sz. alatti 1245 szemerrel csaknem fele a 8. számú 2460 szemernek.

A 34. sz. alatti 730 szemer a 20. sz. alatt levő 1470 szemernyi darabnak teszi közel felét.

A 39. sz. alatti 480 szemer nehézségű épen fele a 30. számmal jegyzett 960 szemernyi darabnak.

A 42. 43. 44. számú darabok mindegyike 240 szemer nehézséggel épen félobont tevén, a 39. számú 480 szemernyi, vagyis egy egész obon nehézségű darabnak egy-egy felét teszik.

Az 50. számú 120 szemeres darab épen fele a 42. 43. 44. számúnaknak.

Az 51. számú 60 szemeres ismét fele az 50. számú 120 szemer nehézségűnek. Végre

Az 53. számú 20 szemeres épen egyharmada az 51. számú 60 szemernyi nehéz darabnak.

Ezeknél is épen akként tűnik fel a súlybeli viszony, mint az ezüst érmeknél, azon csekély különbséggel, hogy a nehezebbek, melyek nagyobb elhasználásnak voltak kitéve, egész 100 szemerig, a közép nehézségüek 30—50 szemerig, a kisebbek és legkisebbek pedig fél, harmad, negyed súlyarány-nehézségig épen nem mutatnak fogyatkozási, vagyis kopási különbséget.

Ezen fizetésre használt barnaércz karikapénzek nagy koráról tanúskodik az 1844. Tolcsván a világhírü Tokajhegyen, egy durva kölapokkal kirakott sirboltban fölfedezett, birói vizsga szerint feljegyzett, és csaknem egészen értekező birtokába jutott találmány is.

Ezt értekező másutt (*Blätter für Literatur und Kunst* Bécs 1846. 76. sz.) így tárgyalta:

Magyar- és Erdélyországban az egykori népvándorlás tanyahelyein, a tatár és török pusztítás határvidékein, még mindig nagy számmal találtatnak régiségek, kivéve a magasabb müvészeti készítményeket, melyek csak ritkán fordúlnak elő. Ezen találmányok között a legrégibb korból legnagyobb részt érmeket látunk, többnyire római, barbár, néhány görög, söt az emberiség legősibb pénzneméből is mindenféle ércz karikapénzeket, ezek közt pedig *két* ezüst darabot, melyek mindegyike harmadfél obon nehézségű és *öt* kettős köralakú jellel van bélyegezve, ezek hihetöleg az elsők, melyek a reájok nyomott értékjel által *Betham* és *Grotefend* szép elméleteit bizonyosságra emelik, s ezeket értekező szerencsés vala még 1839. sajátjává tenni. Az erre vonatkozó

értekezés a Magyar Tudományos Akademia *„Tudománytára“* 1840-diki folyamában látható. Állanak pedig ezen régiségek fegyverzetek, lovaglószerszámok, ékszerek, házieszközök, ruházati darabok (fibulae); ritkábban edények, s a különféle népeknél tiszteletben állott házi istenek, vagyis bálványokból (penates). Azonban bármily nagy legyen is a találtak száma, mégis szórványos lelhelyeik, egyenkéntes lelhelyzetök, és azon körülméy következtében, melynél fogva valamint egy részről évezredek, úgy más részről különféle nemzetek és néptörzsek tízszeres számmal özönlenek össze egy-egy ily találmány keletkeztének korszakáúl, igen keveset lehet felőlök bizonyossággal kifürkészni, s valószinüleg csak is azt lehet sejteni, miszerint azon népek, voltak legyen bár keltek, pannoniak, dákok, jászok, vendek, quádok vagy egyebek, kik időszámlálásunk első századában, még a római betörés kora előtt, ezen messze terjedő vidékeken laktak, a mívelődésnek már magasabb fokán állottak, mert hadszereik, valamint egyéb eszközeik is már általán véve barnaérczből voltak, még pedig itt-ott nem minden csín nélkül, sőt számos ezüst pénzeiken a makedóniai jelleg (typus) igen ügyesen volt utánozva. Annál nagyobb örömére szolgál tehát a régiségbuvárnak, ha egy helyen és egy időben nagy számmal talált különnemü régiségek birtokába juthat; mert így a különfélék öszszeegyeztetése által azoknak egykorú használata azon egy időben történt leásatásokból bebizonyodván, lehetségessé lesz egy megközelítő kortant azon messze időkre nézve is megállapítani, melyekről helyi történelmünk, sőt hagyományaink is még koránsem emlékeznek.

Ilyen az 1844. Tolcsván a világhírü Tokajhegyen *Üveges József* által tett találmány, mely csaknem egészen értekező birtokába jutott. Ezen találmány egy házas párnak valószinüleg még évezredek előtt egész vagyonát tette, melyre az idő romboló hatalma még nem hatott és világot derít az előttünk akkor még névnélküli hon lakóinak míveltségi állapotára, mütani ügyességére, az első honi mükészítményekre; ezen ország még akkoriban, mint alább látandjuk, nagy részben vizekkel volt elborítva, és csak későbben ismerkedtek

meg vele a rómaiak Pannonia és Dákia elnevezés alatt; őselődeink által pedig amazok birtoklása után még fel ézreddel választatott csak állandó lakhelyül. E találmány pedig a következő tárgyakból áll :

I. Női ékszerek.

a) 12 egész és több széttöredezett, felfűzhetésre átlyukasztott, $1\frac{1}{4}$—$\frac{1}{2}$ hüvelyk átmérőjü, különböző vastagságú, szabályszerütlen alakzatú, borostyánkő-darab; a hosszan tartott elásatás következtében bekérgesedve.

b) 24 egész és több törött, kék és zöld, többnyire $\frac{1}{4}$ hüvelyk átmérőjü, a rendkivül hoszszú elásatás következtén helylyel-közzel igen evődött üveggyöngy, melyek egy szerencsés véletlen következtén a folytatólag leirandott ékszerrel oly szoros viszonyban állanak, hogy ezt, melyről eddig bizonyossággal mit sem tudtunk, egészen fölismertetik velünk.

c) 22 egész és több törött, tollszárszerü, ruganyos, vékony barnaércz sodronytekercs, némelyek 4, de legtöbbnyire csak $1\frac{1}{2}$—2 hüvelyk hosszú. Ezen, csak ritkán előforduló képlemények meghatározása mindenkor sok dolgot adott a régiségbuvároknak; hogy ékszerül szolgáltak, az valószinűnek látszott, de hogy mi módon használtattak, itt volt Oedipusra szükség. Rendeltetésök azonban ezen találmány által már bizonyos; egyik tekercs t. i. élenyülésének és annak daczára, hogy ennek is, mint a többinek őseredeti kapcsolatából való elszabadítására erő használtatott, mégis a széles fúrtlyukú üveggyöngyben oly erősen megmaradt, hogy csak egyik vagy másiknak széttrongálásával lehetett volna szétválasztani. Ezen sodronytekercsek tehát, mindegyik végen gyöngyökbe beerősítve, ezekkel s több színes gyöngygyel egyetemben csillogó nyakékességül használtattak. *II. t. 29. sz.*

d) 3 egész és 2 törött $2\frac{1}{4}$ hüvelyk hosszú, függőleges kapcsozattal, vízszintesen összeállított, ruganyos gömbölyű tekercs egy vonal vastagságú barnaércz sodronyból, melynek függőleges nyílásán valószinűleg a hajfonatokat vonták keresztül; a két vízszintes tekercset pedig mint fejékességet a halántékon viselték. *I. t. 21. sz.*

e) Egy, az alsó végén törött, még most is 4 hüvelyk hoszszú hajtű, melynek $1\frac{1}{4}$ hüvelyknyi vastag lapos feje 3 körvonallal, középen egy gombocskával és a szélén csipkés bojtozattal van kiczifrázva. *I. t. 22. sz.*

Ezen ékszerekből állhatott néhány évezred előtt egy nőnek egész piperéje.

Most azok következnek, melyek nagyobb mennyiségöknél fogva oda mutatnak, hogy a férjek által is használtattak. Ilyenek :

f) 35 nagyobb, $1\frac{1}{4}$—$\frac{6}{8}$ hüvelyknyi átmérőjű, homorú, gombszerű, két szélén a ruhára varratás végett átlyukasztott barnaércz ékesség, melyek homorú oldalukkal kifelé viseltettek. *II. t. 23. sz.*

Ezekhez hasonló 235 középszerű többnyire $\frac{6}{8}$ hüvelyknyi átmérővel. *II. t. 24. sz.*

Ismét 76 olyan kisebb $\frac{5}{8}$—$\frac{7}{8}$ hüvelyk átmérővel. *II. t. 25. sz.*

48 legkisebb $\frac{3}{8}$ hüvelyk átmérővel. *II. t. 26. sz.*

Ezen 392 ékgomb, milyen alkalmasint több is lehetett, annyi helyet foglal, miszerint valóban el nem képzelhető, mimódon lehetett volna azokat mind egy ruha ékességeül használni, volt légyen ez bár oly terjedelmes, mint jelenleg bármely nőé.

g) 2 nagy, 1 hüvelyk és 4 kisebb, $\frac{2}{8}$ hüvelyk átmérőjű, öntött, idomtalan barnaércz gomb, öntött fülekkel.

II. Hadiszerek, pénz és házieszközök.

1) 16 $2\frac{1}{4}$ hoszszú, az alsó végen $\frac{7}{8}$ hüvelyk átmérőjű, ugyanott szabályszerűtlen pontozattal három sorban kiczifrázva, mint valamely gyertyaoltó süveg hegyesen végződő, fára felszegezés tekintetéből mindkét oldalt átlyukasztott gerelyvég, melyek a vitéznek aligha egész fegyverzetét nem képezték, ezekkel a bölényt és medvét is meszsziről egész bátorsággal megtámadta, és magát ellensége ellen védelmezte. *II. t. 27. sz.* Mind ezen tárgyak nagy mennyiségök mellett is oly egyformaságot mutatnak a készítésben, hogy nem lehet kételkedni, miszerint azok nagyban, gyárilag készültek.

2) 3 tölcséridomú barnaércz csövecske, melyek alsó vége mindkét félen tojásdad hegyességgel nyúlt ki. Ezek közöl kettő $1^5/_8$ hüvelyk magas, alsó végén 1 hüvelyk széles; a harmadik csak $1^1/_2$ hüvelyk magas, alul $^1/_2$ hüvelyk széles. *II. t. 28. sz.* Ezen, néha $4^1/_2$ hüvelyk magasságban is előforduló tölcséridomú készületet eleinte hajlandó voltam a római siratónők könytölcsérének tekinteni, azonban ezen sokkal ösiebb találmány szerint hibásan; és most ismét a régi bizonytalanságban tapogatódzom azoknak rendeltetése felől.

3) Három barnaércz karikapénz, világos tanújeleül ezen tárgyak régiségének. A legnagyobbik, hoszszabb használat következtében már némileg elkopott, $3^1/_4$ hüvelyk hoszszú, $2^3/_4$ széles, $^3/_4$ vastag, most $16^1/_2$ lat, 3960 nehezék, használtatása előtt azonban könnyen nyomhatott 18 latot. A középső 3 hüvelyk hoszszú, $2^1/_2$ széles, $^1/_2$ vastag, jól megmaradt, a végeken, oldalakon és középen részint egyenes, részint rézsuttos vonalakkal czifrázva; az 1. sz. alattinak fél eredeti súlyát, vagyis 9 latot nyom. A harmadik, legkisebb, szintén jól megmaradt, egyenlő vonalakkal van czifrázva, csakhogy $2^1/_2$ hüvelyk hoszszú, $1^1/_8$ hüvelyk széles és $^5/_{12}$ vastag. Csak 3 lat nehézségű, tehát csodálatosan öszszevágó súlyarányban a fentebbinek egy harmadát, az elsőnek egy hatodát teszi. *II. t. 30. sz.* Szép, részint több rétegű patina fedi helylyel-közzel ezen gyárszerűleg készült-karikapénzeket, melyek talán csereüzlet által meszszetávol külföldről hozatván, egész pénzöszszegét tehették ezen családnak. A mi pedig vidékeinken, hol ércztárgyak rendesen csak mint őskor ereklyéi találtatnak, e találmánynak különös érdekességet nyújt, s a karikapénzekkel egyetemben történt elásatásánál fogva azt szinte a legtávolabbi előidőkhöz csatolja, valamint az akkori lakók iparfokozata felől mint valódi „honi" készítmény, legkisebb kétséget sem hágy fen

4) Az ezen fentírt tárgyak társaságában talált $2^3/_8$ hüvelyk hoszszú, $1^6/_8$ széles és $^7/_8$ vastag *köbárd,* vagyis inkább egy mindkét oldalán valamely keményebb testhezi dörzsölés által élesre köszörült szekerczealakú kovakő, mely igen valószinűleg az

évezredek előtt elhúnyt tulajdonosnak sajátkezű készítménye volt. *II. t. 31. sz.*

Ezen együtt talált annyira különnemű tárgyak felvilágosítására nézve szabad legyen a régiségbuvárnak épen úgy, mint a költőnek és művésznek szükséges, de egyiknek sem annyira veszedelmes képzelmet segítségül hívni. Minthogy ezen találmány között a phoeniciaiak által a legkorábbi időkben a világkereskedésbe hozott borostyánkő, szídoni üveggyöngy, sok száz, gyárszerűleg készített barnaércz tárgy, és a legrégibb karikapénzek a legdurvább emberi készítménynyel, egy idomtalan kőbárddal egykorú használatban állanak; de azon körülménynél fogva is, hogy ily kőbárdok Magyarországban csak kivételkép igen gyéren és koránsem annyiszor fordulnak elő, mint német, vagy egyéb vidékeken, némi valószinűséggel azt lehet következtetni, hogy valamennyi ékszer és barnaércz tárgy, a 16 gerelyhegy, ide értve a karikapénzeket is, csak csere által kerülhettek egykori tulajdonosok birtokába, és hogy csak is a kovabárd tekinthető akkori műveltségi fokozatukat tanusító ereklyének. E szerint tehát Pannonia azon korbeli lakói a míveltségnek körülbelül azon fokán állhattak, melyen jelenleg a Déltenger szigetlakói, vagy a középamerikaiak, kik az europaiakkal csak igen ritkán jőnek érintkezésbe. Amazok épen akként, mint ezek, az ékszertárgyakat becsülték mindenek felett, melyeket talán az erdélyi folyókból nyert aranyhomok, vagy izmos harczosaik által zsákmányolt nyers börök-, vagy a nem meszsze eső hegyekre terjedő kősó, s egyéb termények becserélése által szerezhettek.

Itt könnyen felmerülhet azon kérdés, mi útonmódon történhetett akkor a közlekedés ezen áthatolhatatlan mocsárok és őserdőkön által a többi nyugati világrésztől egészen elkülönzött, sőt vaspályák hiányában ma is még annyira járhatatlan vidékeken, hogy Pesttől Debreczenig 35 földrajzi mérföldnyi távolra késő őszszel vagy kora tavaszszal nem ritkán 2—3 hét szükségeltetik az áruszállításra; mi útonmódon lehetett csereüzletet folytatni? E tekintetben feleletül szolgálhat, hogy azon idők, melyekből ezen talált tárgyak származnak, földünk elözönléséhez, valamint ezen vízözönletnek utó-

lagos, kétségkivül évezredekig tartott hatásához évezredekkel állnak közelebb, mint napjainkban. És hogy a mostani benföldek száraz felszine sem viselte koránsem azon alakot, melyet most. Így azon helyen, hol jelenleg 100 mérföldnyi meszszeségre még színe sem látszik a tengernek, azon időben egykét itt-ott elszórt szigeten kivül az egész vidék ezer négyszögmérföld térfogatú köztengerekkel volt borítva, és a tokaji hegy, valamint a magyar- s erdélyországi Kárpátok csak partvidékek lehettek. A terjedelmes alsó-ausztriai sikság, a Lajtahegyek, meszes havasok és Duna között egy 11—12 óra széles, és 15—16 óra hoszszú medenczét képezett. Egy más ily medencze a Tarhegy (Kahlenberg) és Thájahegytől körülvéve kelet felé egészen Magyarországba, Komárom és Esztergam vidékére nyúlt be szinte 20—24 mérföldig. S e két tengermedenczével öszszeköttetésben állt a felső vagy kisebb magyar tengermedencze, mely nyugatról a Lajtahegyektől, keletről a vértesi és budai hegyektől, éjszakról a Kárpátok végágazataitól határolva a Fertő tavat mai napig is hátrahagyván, dél felé egész Stájer- és Horvátországig, keletnyugati irányban 15 – 20 mfld hoszszúságra, és 24 mfld szélességre terjedt; továbbá az alsó, vagy a nagy magyar tengermedencze, mely éjszakról és éjszakkeletről az erdélyiek, délről és délnyugatról a dinári havasok, nyugatról a Stájerhonból Magyarországba nyomuló meszes havasok által öveztetett. Ennek átmérüje a Mátrától az Alduna melletti Új-Palánkáig 40, Vácztól Fejértemplomig 50, Nagy-Szöllöstől a Murának a Drávába folyásig 66 földrajzi mérföld; térfogata tehát 3000 négyszögü mérföldnél nagyobb volt. E nagy köztengernek mai napig is fenvannak nyomai a 10 mfld hoszszú, 2 mfld széles Balaton tavában, a velenczei, palicsi tavakban, továbbá a hortobágyi és alibunári mocsárokban, nem különben a 100 négyszögü mérföldnél terjedelmesb tiszai kiöntésekben. Ha tehát ezen tenger, mi igen valószinü, a felső magyar tengerrel, és ez által az ausztriai és bajor vizekkel kapcsolatban állt: épen nem hihetetlen, hogy ezek által ismét a rajnavidéki, és az akkor egész Németalföldet nagyobb részben borított tengerekkel függött öszsze, s így Magyarország keleti része a balti és német tengerekkel viszi öszszeköttetésben állt; tehát annak egykori lakói, ha magokat

a szükségesekkel a Feketetenger felől el nem láthatták, ezen vízi úton az ottani partvidéki termesztményeket és phoeniciai készítményeket csereüzlet által könnyen megszerezhették. E feltevény pedig a csak kevéssé is figyelmes utas előtt a Mátra és Alduna közti földképződés figyelembevétele által önként feltárúl, mert úgy találandja, hogy ezen két végpont közt tíznél több, gyakran mérföldekre terjedő, s a Dunához közeledtökben mindig alább szálló fensík létezik; minden egyes ily fensík talán évezredekig szolgált szélül a fogyatkozó tengernek, míg végre a legutólsót a rómaiak kiszárították. De a következő tény is támogatja e nézetet: Majdán, Torontál vármegyében, egy a legközelebbi tengertől is 100 mérföldnél távolabb eső kertészfaluban, 1839-ben egy ottáni dohánytermesztő kútat ásván, 6 lábnyi mélységben egy iszonyatos hajóorr-ra bukkant, melynek fája egészen szénné változott, egy láb hosszú kapocsszegei pedig már annyira élenyültek voltak, hogy apró darabokban egészen szétomlottak. Ezen tengerihajó belseje bizonyos kölesnemű, kivülről vöröses, belülről pedig sárgás terménynyel volt teli.

Miután ezen több százakra menő darabok közt — mint erről nálam a gyárszerüleg egyenlő alakzattal készült barnaércz tárgyak megszemlélése által kiki személyesen meggyőződhetik — a tulajdonosnak kőbárdja is egyszerre találtatott, nagy valószinűséggel következtethetjük, hogy ezek elásatása még azon távol őskorban történt, a midőn ezen, érczben leggazdagabb európai országban az érczkülönítési, olvasztási és feldolgozási mesterséget még nem ismerték; különben valószinűleg barnaércz bárd, kés, dárdagyüszü vagy kard jutott volna ez idomtalan kőbárd helyett a föld alá. Abból pedig, hogy ezen találmány többnyire ékszerekből áll, azon törzsnek, melyhez e tárgyak birtokosa tartozott, épen gyermekkori őseredeti állapotát lehet következtetni.

De mivel ezen tárgyak között csak is fizetésre használt pénzek, még pedig oly arányban találtattak mint 2 : 1-hez : az alább felállítandó elmélet, mely szerint fizetésre használt karikák előbb voltak használatban, mint ékkarikapénzek, csakugyan valósúl; különben e nagy számú ékszertalálmánynál bizonyára több ékkarikapénz találtatott volna.

III. Ékszer-karikapénzek.

Ezek a fizetésre használt karikapénzektől vékonyabb ruganyos és az emberi test több részeire egészen szabatosan illő alakjok által különböznek; azonban tekintve érczkeveréköket, ha a többnyire tiszta rézből készült ujjkarikákat kiveszszük, amazokkal egyenlők. Minthogy pedig a szentírás szavai szerint ezeket már közel négyezer év előtt menyaszszonyi hozományúl használták, bizonyosnak látszik, hogy elöbb jöttek használatba a fizetésre fordított karikák, és csak későbben az ékkarikapénzek; még pedig a következő okokból: 1) mert amazoknál a súlyarány gyakoribb és szabályszerűbb, tehát azok a pénz jellemének inkább megfelelnek; 2) mert emezek, ámbár az emberek testökön viselték, nincsenek oly vastagon megrozsdásodva, oly mélyen beevődve, mint amazok; 3) mivel a fizetésre használt pénzekről az ékkarikákra való átmenet sokkal gyakorlatiabb, mint megfordítva; 4) mivel az ékkarikapénzekben a „pénz“ és „áru“ fogalom egyesül.

A hajlíthatatlan, kemény, csak kevéssé elnyíló, fizetésre használt karikákat ékszer gyanánt csak a nyakra vagy övre akasztva lehetett viselni.

Úgy látszik, a vágy a testen közvetlenül tündöklő tárgyakban gyönyörködni, korán felébredt az emberekben; s így lettek a fizetésre használt karikák csak későbben vékonyabbak, s többnyire ruganyosok, mely alakzatban nem csak mint csereeszköz, hanem egyszersmind mint igen keresett áruérték vagyis érem, pénz, valának.

Már feljebb említtetett, hogy ha az emberiségnek ősEredeti állapotát általában ahhoz hasonlítjuk, melyben számos déltengeri szigetek lakói, vagy azon középafrikai és középamerikaiak léteznek, kik az európaiakkal soha, vagy csak igen ritkán jönnek érintkezésbe, keveset fogunk hibázni.

Amazoknál épen úgy, mint emezeknél, főképen pedig a nőnemnél, mindenek felett kedves lehetett a csillogó ékszer különösen alkalmas lévén a házi állatok, nyers bőrök, gyümölcs, ruházat és fegyverszerekérti becserélésre.

Szemügyre vévén pedig ezeket a legnagyobb nyakkarikától kezdve lefelé a legkisebb ujjgyűrűig, változatosságuk

azt fogja tanusítani, hogy a testnek minden része, mely az ékítésre alkalmas, többé kevésbbé ilyenekkel volt feldiszítve.

De nem csak alakzatuk, melynél fogva az emberi test tagjaira voltak szabályozva, hanem azon körülmény is, hogy köztök legkevesebb a síma, legtöbb pedig a kiczifrázott, oda mutat, hogy testi ékszerül használtattak.

Ezen czifrázatok a nyakpereczeken egymást szakadatlanúl felváltó függöleges vonalokat, közben-közben síma kis térségekkel, ábrázoltak; a karpereczeken pedig 6—7 egyenlő, terjedelmesebb hézaggal felváltott vonalból állottak; a kézikarikáknál *) 6--9 részint síma, részint keresztvonalok által elkülönzött lap, és ezek között függöleges vonalok, vagy pedig szakadatlanúl mélyebben barázdált, horonyos czifrázatok voltak láthatók.

Azonban az ujjkarikáknál csak ritkán jön külhoronyosság elő.

Értekező különös figyelmet fordított arra, hogy csak szétnyíló, többnyire gömbölyü karikák jöttek légyen a következő mutató-táblában osztályzatba, s a zárt karikák, melyek más czélra is használtathattak, ide be ne számíttassanak.

Hogy pedig ily terjedelmes tartalmú mutatótáblában annyira csekély különféleség mutatkozik, épen nem lehet csodálni, ha meggondoljuk, hogy azonegy divat az ős hajdankorban előbb tarthatott annyi századig, mennyi évig napjainkben tart, és hogy az egyszer szokássá vált alakzatok, czifrázatok nem oly könnyen változtak, mint nálunk.

Ezen ékkarikapénzek a fizetésre használt karikák elavulása után még századokig lehettek használatban, azonban nem mint pénzek és ékszerek egyszersmind, hanem csak mint ékszerek.

Kivétetnek a fenemlített afrikai országok, u. m. Guinea, Senaar, Benin, Malabár, melyekben maiglan mindkét tulajdonságban használtatnak.

---

*) Kézikarikának nevezem azon gyürüket, melyeket a kézfejtől a könyökig, karperecznek pedig, melyeket a könyöktől a vállkapocsig viseltek.

Az ékkarikapénzek sorjegyzéke.

Aranyban:

	Szemer
1. Háromszoros tekerületű, gömbölyű ujjkarika III. t. 46. sz., a mint hasonló alakban III. t. 47. sz. alatt tiszta rézből is előfordúlnak	160
2. Síma fül- vagy orrkarika, a milyent Mózses szerint Ábrahám szolgája Rebekkának ajándékozott	140
3. Elnyíló, lapos tekerületű ujjkarika	52
4. Lánczszemkarika II. t. 36. sz., hasonló alakban II. 37. sz. alatt rézből is előfordúl; a fentebbinek kevés különséggel felét nyomja	27

Ezüstben:

	Szemer.
1. Egy 5¼ hüvelyk átmérőjű, tekerületes, a két végen kapcsolásra alkalmas fülekkel ellátott nyakkarika a legfinomabb ezüstből	670
2. Síma, hason nagyságú, végein vékonyra nyúló, épen egy obont nyomó	480

Barnaérczben:

	Szemer.
1. Egy 4 hüvelyk átmérőjű, közben-közben függőleges vonalokkal czifrázott, zöld rozsdázatú lábperecz	1680
2. Hasonnemű, csakhogy néhány vonallal csekélyebb átmérőjű	1530
3. Horonyos, közben-közben kiczifrázva, 2¾ átmérőjü kézperecz	1395
4. Négy hüvelykű síma lábperecz, szép zöld rozsdázattal	1140
5. 8½ hüvelykű, részleg kiczifrázott karperecz	1090
6. 4 hüvelykű, kiczifrázott, szép zöld rozsdázatú lábperecz, II. t. 38. sz.	1020
7. Síma, részleg beevődött, 2½ hüvelykü kézkarika	950
8. Rézsuttos czifrázatú, közel 4 hüvelyk átmérőjü lábperecz	870
9. Horonyos, 2¼ hüvelykű kézkarika, II. t. 34. sz.	866
10. Hasonló, de 26 szemerrel könnyebb	840
11. 5½ hüvelykű kiczifrázott, a végeken gyürűcskével ellátott, zöld rozsdázatú nyakperecz, az 1. sz. alattinak épen felét nyomja	840
12. 4¾ hüvelykű, pataszerű vastagítással végződő, igen ruganyos nyakperecz, II. t. 32. sz.	735
13. Síma, tojásdad alakú lábperecz, a 2. sz. alattinak felét, a 27. sz. alattinak két annyi nehézségét teszi	730
14. Horpadt, horonyos, kiczifrázott kézkarika, a 3. sz. alattinak közel felét nyomja	720

	Szemer.
15. Szép zöld rozsdázatú, kiczifrázott karperecz	692
16. Síma, $5\frac{1}{2}$ hüvelyk átmérőjű, öszszekapcsolhatásra idomított nyakperecz	690
17. Horonyos, kiczifrázott lábperecz, zöld rozsdázattal	600
18. Félgömbölyű, síma, sötétzöld rozsdázatú kézikarika	616
19. A 17. sz. alattihoz hasonlító, alkalmasint annak párja	600
20. Síma, ruganyos lábperecz	600
21. Hasonnemű, de 50 szemerrel nehezebb	650
22. A 17. sz. alattihoz hasonlító	600
23. Gömbölyű, síma kézikarika, a 7. sz. alattinak felét teszi	480
24. A fentebbihez hasonlító csak szélesbülőbb öntetű	480
25. Horonyos, szűk kézikarika, a 8. sz. alattinak fele	440
26. Gömbölyű karperecz	425
27. Szétnyíló, zöld rozsdázatú kézikarika, a 10. sz. alattinak felét nyomó	420
28. Horonyos, négyszeres tekerületű, tiszta rézből öntött ujjkarika	410
29. Háromszoros tekerületű, síma ujjkarika, a fentebbi arany karikához hasonló, III. t. 47. sz.	375
30. Gömbölyű, síma kézikarika, rozsdatapadattal	370
31. Horpadt, gömbölyű, részleg kiczifrázott kézikarika, a 2. sz. alattinak csaknem felét tevő	330
32. Gömbölyű, síma kézikarika	336
33. Hasonló, zöld rozsdázattal	315
34. Horpadt, részleg rézsuttos sávokkal czifrázva	285
35. Síma, elnyíló, élenyülés és használat következtében a czifraság mégcsak a végeken mutatkozik	265
36. Mint a 33. sz. alatti	265
37. Mint a 33. sz. alatti	255
38. Szétnyíló, gömbölyű, idő és használat következtében a végeken igen megvékonyúlt lábperecz	258
39. Mint a 33. sz. alatti, a 24. sz. alattinak fele, II. t. 35. sz.	240
40. Gömbölyű, síma	240
41. Egyik végen kissé megtörött, élenyült kézikarika	230
42. Mint a 33. sz. alatti, a 24. sz. alattinak felét tevő	240
43. Horpadt kézikarika, használat következtében czifraságát elvesztette	190
44. Síma, két tekerületű ujjkarika, a 29. sz. alattinak csaknem felét tevő, III. t. 48. sz.	185
45. Elnyílt, síma	160
46. Kivülről háromszögű, belülről lapos karperecz	126
47. Síma, szép zöld rozsdázattal, összekapcsolhatás végett a végeken fülekkel ellátott kézikarika	120
48. Kis, lapos, csak gyermeknek való kézikarika	97

	Szemer
49. Két tekerületű ujjkarika, zöld rozsdázattal, a 44. sz. alattinak csaknem fele, III. t. 49. sz.	98
50. A végeken lapos, egyébként gömbölyű lánczszem, mint a fentebbi aranyból, II. t. 37. sz.	98
51. Háromszoros tekerületű, rozsdásodott ujjkarika	45

Az ékkarikapénzek egybehasonlítása.

A 10. és 11. sz. alattiak 840 szemerrel épen fele nehézségűek, mint az 1. sz. alatti 1680 szemerrel.

A 12. sz. alatti csak 40 szemerrel nehezebb, mint a 2. sz. alatti 1530 szemer nehézségűnek fele.

A 16. sz. alatti 690 szemerrel csak 15 szemernyivel könnyebb, mint a 3. sz. alatti 1395 szemeresnek fele.

A 19., 20. és 22. sz. alattiak 600 szemer nehézséggel csak 60 szemerrel nyomnak többet, mint a 4. sz. alatti 1140 szemeres fele.

A 23. és 24. sz. alattiak 480 szemer nehézséggel, kettőzve csak 10 szemerrel nyomnak többet, mint a 7. sz. alatti 950 szemerrel.

A 25. sz. alatti 440 szemer nehézséggel, csak 10 szemerrel nehezebb, mint a 8. sz. alattinak fele, mely 870 szemert nyom.

A 27. sz. alatti 420 szemerrel épen felét teszi a 10. és 11. sz. alattiaknak, melyek egyenként 840 szemert nyomnak, továbbá az 1. sz. alattinak negyedrészét, mely 1680 szemer nehézségű.

A. 30. sz. alatti 370 szemernyi darab kétszerezve csak 5 szemerrel könnyebb, mint a 12. sz. alatti 735 szemerrel.

A 31. sz. alatti 330 szemer nehézségű darab csak 10 szemerrel haladja meg a 21. sz. alatt levő 650 szemer nehézségűnek felét.

A 39. és 40. sz. alattiak fél obonnal 240 szemerrel, a 23. és 24. sz. alatti egész obonosoknak épen felét, a 7. sz. alattinak pedig, mely 950 szemer, csaknem negyedrészét teszik.

A 44. sz. alatti 185 szemer nehézségű a 30. sz. alatti 370 szemeresnek épen felét nyomja.

A 47. sz. alatti 120 szemeres a 39. és 40. sz. alattiaknak, egyenként 240 szemert nyomván, épen felét, a 23. és 24. szám alattiak 480 szemer nehézségének negyedrészét, a 7. sz. alattinak, mely 950 szemeres, nyolczadrészét nyomja.

A. 48. sz. alatti 97 szemeres kétszerezve csak 4 szemerrel nehezebb, mint a 43. sz. alatti 190 szemeres.

Az 51. sz. alatti 45 szemeres csak 7 szemerrel könnyebb, mint a 48. sz. alatti 97 szemeres darabnak fele.

A lánczkarikákról.

Ezen osztályzatba soroztatnak még a *II. t. 36. és 37. sz.* alatt kimutatott arany és barnaércz lánczkarikák is.

Ezeknél nevezetes körülmény az, hogy egy ujjnyomás által jobban szétnyílnak, s egy másik által lánczolattá záródnak.

Ezeknek súlypontjok mindig lefelé nyomúl, s ezáltal eszközöltetik, hogy az ilyen lánez egykönnyen szét nem bomlik.

Nem akarjuk itt vitatni, vajjon a médok, perzsák, Babylon uralkodói, s aegyptusi Pháraók által udvaronczaiknak és országnagyaiknak ajándékozott lánczok ilynemű, fizetésre használt karikákból állottak-e, vagy sem?

Mindenesetre kényelmes lehetett ily könnyen bontható és viszont könnyen füzhető lánczkarikákkal fizetni; miután a még megmaradott részekben ismét egy egész lánczolatot, s egyszersmind töltött erszényt bírt a tulajdonos.

Az emberiség további haladása a pénz dolgában.

Sok évszázad múlhatott előbb el, melyeken át a karikapénzt az épen annyira alkalmatlan, a mennyire idővesztegetéssel járó mérlegelés által használták, míg a phoeniciaiak a a súlybélyegzés gyakorlati eszméjére jutottak.

A népszaporodás és kereskedés kifejlődése koránsem tartott kellő arányt az érczek feltalálásával és feldolgozásával; és így, mi a római köztársaság idején már évszázadok óta gyakorlatban volt, későbben az oly költséges első púni háború következtében rendszerré vált; és így már régibb időkben is lehetett általános közös szokásban; sőt talán ez is volt oka, hogy a rómaiak, — kiknél Róma építésétől fogva egész 490. évig egy *As* 12 obont nyomott, — ezen és az 513. év között, Quintus Fabius Maximus dictatorsága idejében, az *As* súlyértékét mindegyre kisebbítve, az utolsó évben azt már csak ké obonra szállították le, azonban itt sem állapodtak meg.

Csekély időköz után a két obonos *As*, a Papíriusi törvény következtében egy-, sőt későbben félobon nehézségre olvadt le.

Magasabb míveltségü, kereskedést üző népek, ú. m. a rómaiak, görögök, kis, vastag, gömbölyü, többnyire egyoldallag vert érczdarabokat, milyenek körülbelül az egyiptomi skarabéok voltak, már jó ideig használhattak érem gyanánt, hogy pedig az ily pénzeket a durvább, csak csekély polgárisodással bíró népek is felismerjék és értékök legyen, de egyébként is, hogy határozott és hiteles jellemmel bírjanak, valószinüleg az iparos és gazdag phoeniciai nép volt e tekintetben is az első, mely a *II. t. 38. sz.* alatt látható arany pénzeket verette.

Ezeknek közepén a domború oldalon egy levélalakú czifraság 4 ponttal körülvéve látható, az 5. pontot maga képezi; mindkét oldalán pedig egymáshoz sorozott négy kisebb karikapénz, levelek gyanánt nyúlik el.

A homorú oldalon tisztán látszik egy egészen kinyomott *karikapénz*, melynek öblösségében szinte 5 pont vagy golyócska van.

Vajjon ezen 5 pont az *I. t. 5. sz.* alatti phoeniciai karikapénzen látható pontokkal, érték- vagy súlyjegyi viszonyban áll-e, vagy nem? az későbbi vizsgálódás tárgya marad.

Ezen 76 szemeres pénzdarab egészen termésaranyból, melyben a csekély tartalmú ezüst sincs különválasztva, készült.

Ezen idomtalan, a karikapénzeknek elég világos jeleivel ellátott aranydarabok határozottan támogatják azon nyilvánított akaratot, hogy t. i. azokat nagyszámú nehéz érczkarikapénzek helyett elfogadott pénzül kell tekinteni. És hihetőleg kiszámíthatlan hoszszú ideig tettek olyszerü szolgálatot, milyent ma Francziaországban a 100, 500, 1000 frankos bankjegyek tesznek, s előkészíték egyszersmind a durvább népeket egy új, szabályzottabb, fővonásilag a miénkhez hasonló pénzrendszer elfogadására.

Hasonló pénzeket az éremtani munkákban — azon hibás elővélelemnél fogva, hogy az azokon előforduló, kétségbevonhatlanúl karikapénzalakot -- nem sejtvén ennek már azelötti valódi létezését, nem tudák másként, mint szivárványnak értelmezni — szivárványtálaknak (scutella Iridis) nevezik.

Találtatnak pedig különböző alakban, nagyságban, különféle súlylyal, aranyból, azonban még sem oly gyakran, mint a

karikapénzek, talán azon oknál fogva, mert ezek az ős hajdankori karikapénzekről a szabályozott pénzekre az átmenetet képezvén, sokkal rövidebb korig használtattak, mint amazok, vagy a mostani pénzek.

Sőt legközelebb (1858. évi april havában) Bajorországban, a Duna jobb partján, Irsching, Vohburg és Stockolding között, a napszámosok által talált 1000 darab, hasonló, kettős nehézségű arany, melyek belső üres oldalukon 3. 4. 5. 6. pontocskával, s félig lekopott, lesurlódott jegyekkel (hihetőleg kis karikapénzekkel) vannak körülvévc, — ez iránt kétségbe ne hozzon, mert igen könnyen lehetséges, hogy ezen találmány valamely bojoár-kelta csapatfőnöknek egész kincstára volt. Mindamellett is pedig azon körülményt látszanak igazolni, hogy ezek forgalmi idejében, az üzlet- és csereeszközök legnagyobb része karikapénzekből állott.

Átmenet a szabályozott pénzekre.

Minél meszszebb hatolunk az ős hajdankor viszonyaiba visszafelé, annál világosabb lesz előttünk, hogy akkoriban az ipar, mívelődés és polgárosodásbani előhaladás a mostanihoz képest fordított, fogyatkozó arányban állott.

Azonban műtani találmányok és javítások, melyek Kr. sz. *után* 1858. egész Európán, Londontól Konstantinápolyig, Nápolytól Szent-Pétervárig egy év alatt áthuzódnak, — Kr. sz. *előtt* 1858 évvel, vagyis azon korban, midőn a szent földön Abrahám, Egyiptomban körülbelül Orus, Assyriában Balaeus élt, talán egy egész századot veendettek igénybe, míg az akkor még igen járhatatlan földön a százakra menő vadász, halász, harczos és rabló törzsek között, a nagyobb számú és terjedelmes, ragadozóállatok-lakta pusztaságokon, mocsárokon, át, vagy keresztül a vadon erdőségeken hasonló útat tehettek volna.

Azon korban az embereknek még csaknem mindenütt a természeti őserő hagyta óriási akadálymaradványokkal kellett vala küzdeniök.

A kelta karikapénzeknek a makedóniai II. Fülöp érmei nyomán történt reáveretése.

Míg Ázsiában a legnagyobb országok, ú. m. Babylon, Persia elvirágozva romba dőltek, s Európában hasonlók, például a makedóniai, részint keletkeztek, részint pedig, mint a római, megszilárdúltak : távol keletről egy kimondhatatlan sokaságú ind, görög, szláv, részint germán néptömeg lepte el és lakta Közép-Európa meszszeterjedő térségeit, melyet mí, minekutána száz meg száz részint ismeretlen, részint változékony nevezetű törzsre oszlott, közönségesen csak *kelta* és talán *„szittya“* köz elnevezés szerint ismerünk. Ezen nagy néptömeg csoportait leljük elszéledve az ádriai tengertől a Feketetengerig, a Viszlától egész a Pó folyamig, sőt Gallia, Spanyolhon, Portugal legvégső széleig; még pedig a rómaiak közelében elrómaiasodva, a görög elem között elgörögösödve, Németországban elnémetesedve, Spanyolhonban egészen elceltiberisedve: elfogadva a körüllakó népek erkölcseit, szokásait, részint nyelvöket is. Mindenben tanulékonyak, a görög betűrendből készítettek magoknak varázslóik által (druidák, kelta papok) bizonyos irásbeli jelzéseket, melyeknek vonásairól a nálunk Pannoniában talált és saját római éremgyűjteményemben látható eredeti két ezüstéremdarabnak a *II. t. 39. sz.* alatti ábrája szerint tán némi fogalmat szerezhetünk magunknak.

Ezek egészen a római családpénzek alakjára készültek, és pedig az előlapon egy jobbra néző sisakos Pallaszfő van, mely körül kiálló latin betűkkel: DVTEVTI olvasható; a hátlap egészen a Crepusia család mintája szerint van idomítva, egy jobbra siető, felemelt jobbjában gerelyt tartó lovaggal; az alapzaton azonban, melyen a lovag halad, valószinűleg kelta irattal, jobbról balra bevert görög betűkkel ezen szó látható :

I Λ V ꓘ I

Hasonló érmeim, de különböző képletekkel voltak és vannak is többnyire, az eddig ismeretlen ANSALI, s a már ismeretesebb RAVIS, RAVISCI, ARAVISCI és DOMISA népektől.

Ezen példák elegendők a *kelta-római* utánzás felmutatására.

A *kelta-görög*, többnyire makedóniai, részint thessáliai jellegű utánzásokból, számtalan két-, három nehezékű példány találtatik Magyarországban és még számtalanabb, söt néha kazánszámra is, Erdélyben. Ezek között a következő fizetésre használt karikapénzek elébbségét, vagy legalább is egykoruságát tökéletesen igazoló darabok vannak birtokomban:

Ezüstből:

1. Egy hármas-drachma előlapján makedóniai II. Fülöpnek jobbra néző, borostyánozott, barbár müstilü fejével; hátlapján egy ügetve balra haladó lovaggal; ez és a ló között fölül a jobb oldalon egészen világosan kinyomva látható a fizetésre használt *„karikapénzjegy"* a végeken levő gombocskáival együtt, mint azt a *II. t. 40. sz.* ábrázolja.

2. Egy hasonló nehézségü darab, előlapján egy tömör szakálzatú, jobbra néző fővel, részben lengő hajakkal; hátlapján egy idomtalan lovon balra léptető lovaggal, kinek a l ova szügye előtt egészen világosan ki van a fizetésre használt *„karikapénzjegy"* nyomva. *II. t. 41. sz.*

3. Egy hasonszerü darab, előlapján szépen borostyánozott jobbra néző fővel, hátlapján pedig balra léptető lovaggal; a ló szügye előtt *egy* és a képlet felett is *egy* lapos *„karikapénzjegygyel"*, *II. t. 42. sz.*

4. Egy gáel drachma, előlapján egy idomtalan szerkezetü tömör oroszlánfő, hátlapján pedig a balra lépegető thessáliai ló, e fölött három kis kör, mindegyik központtal ellátva; a legalsó kör egy széles, a szélein gombokkal ellátott *„karikapénzjegygyel"* van egészen világosan szegélyezve. Fölül a jobb oldalon nyolcz csipkefokkal egyenlőleg ellátott nyak- vagy homlokszalag. *II. t. 43. sz.*

A karikapénzeknek ilyszerü képleteit találjuk *Montfaucon* nagy munkájában: *„Antiquité expliquée"* III. k. LII. l. a *„Medailles Gauloises"* között a 22. 24. 29. és 31. számú érmeknél.

Barnaérczből:

Egy darab, közepén kis tekével, mely körül különféle vonalok, ezek közt a bal oldalon, véggombjaival együtt világosan kinyomott *„karikapénz"* látható; hátlapján a balra lépegető, idomtalan thessali ló, *III. t. 44. sz.* Ezen érem fényes zöld rozsdázattal van bevonva.

Bár az illető irók szerint lovagias, harczkedvelő, önhitt,

czivakodó, dicsekvő kelta nép általában csekély kereskedelmi érzékkel birhatott; mégis annak egész Európában százakon fölül elágazott törzsei a míveltségnek igen különböző viszonyai között éltek. Csak egyben hasonlítottak, úgy látszik, a helvétiai és erdélyi úgy, mint az éjszak-tengerparti és horvátországi kelták, t. i. az ércz előállításában, a csaknem egyenlő keverékű és szilárdságú barnaércz olvasztásában és ebből az oly annyira hasonló alakú, kiczifrázott fegyverek, eszközök és szerek készítésében, úgy hogy csaknem hajlandó az ember azt hinni, hogy mindazokat talán egy kéz készítette.

Nem régiben (1858. aprilisben) talált egy hajdúböszörményi földmíves szántóföldjén, alig *egy* lábnyi mélységre, egy gödörben 4 darab kétélű barnaércz kardot, többnyire reáöntött és csigavonalokkal ékített markolattal; két igen rendesen kivert, pontokkal csínosan kiczifrázott tálat; egy minden diszítés nélküli, igen ízletes alakú kazánt; s egy csak óriás főre alkalmatos, gömbölyű síma sisakot, melynek csúcsán a forgó vagy tollbokréta számára készített lyuk is megvan s világosan látszik. Nemrég alkalmam levén ezen, a magyar nemzeti muzeumnak ajándékba küldött találmányt tüzetesen megvizsgálni, kénytelen vagyok bevallani, hogy ha a római Pannoniától oly igen távol eső lelhely ellenkezőt nem tanusítana, ezen tárgyakat alakjuk, csínos kiállitásuk s készületöknél fogva római készitménynek tartottam volna.

Ezen értekezés szerkesztése közben egy más, szinte érdekes találmány adta magát elő (1858. juniusban) Kis-Kőrösön, Pest megyében, az ottani ágostai vallásuak egyházi szolgája szántóföldjén, mely is nemzeti muzeumunknak megküldetvén, általam megvizsgáltatott. S van e szántóföldön még több, ekkoráig legnagyobbrészt még érintetlen, úgynevezett pogánysír, minden halom vagy egyéb ismertető emelvény nélkül. Az alig két-három láb mélységre talált ily sírban számos kék, zöld, de többnyire fehér zománczos gyöngyön kivül voltak még ékszerpénz-töredékek, több földből készült idomtalan edény (hamveder), egy egészen 6 hüvelyk magas, négyszögletes opalizált palaczk rézdugóval bedugva, egy a legfinomabb aranyból készített idomtalan fülkarika, és még néhány rozsdaemésztett késszerű vasdarab.

A kelta érmek elég tanújelei annak, mennyire szenvedélyes utánzói voltak ők a görög és római jellegnek, melyet ezen nemzetekkel való gyakori érintkezésök következtében kaptak; azonban ezen nagy népcsalád csak egy részének volt megengedve a polgárosúltabb nemzetekkel vevési, csere- és bérviszonyba lépni. És ezen töredéke a kelta néptörzsnek csakhamar fel is fogta a görögök és rómaiaknál forgásban volt pénz kényelmességét, felsőbbségét az ő idomtalan, nehéz őrizetű és szállításra egészen alkalmatlan karikapénzök fölött. De leginkább is csakazon görög és római pénznemeket iparkodtak utánozni tehetségökhez képest, melyek leggyakrabban fordultak közöttök elő; minthogy azonban a közbensö vidéken lakó, s talán több százra menő kelta törzsek, melyek még egészen ős eredeti természetes állapotban éltek, az előttök évszázadok óta kizárólag ismeretes karikapénzekhez oly nagy ragaszkodással voltak, milyennel a keleti népek ma az osztrák aranyok, vagy az afrikaiak az 1780. Mária Teréz-féle ezüst tallérok iránt viseltetnek; valamint ezeknek az akkori értékláb szerinti vereti jogát kereskedelmi érdekek következtében Ausztria kénytelen volt jövőre nézve is magának fentartani; épen úgy kellett akkoriban, részint hogy az új pénznek jövőre nézve határozott, egyszersmind hiteles jelet adjanak, részint hogy a számos kevésbbé mívelt törzsekkel forgalmi viszony létesülhessen és könnyíttessék, a *régi fizetésre használt karikapénzt*, mint ezen valódilag eredeti éremdarab ábrájáról láthatjuk, az új pénzre is egészen világosan rányomni.

Hogy pedig ilynemű pénzek, melyek alakjok szerint valának értékesítve, még csekélyebb számmal léptek forgalomba, mint az úgynevezett *„szivárványtálacskák“* (Scutella Iridis), épen ne csodálkozzunk, hiszen a kelták részint görögökké, legnagyobbrészt pedig rómaiakká váltak; de Fülöp és Nagy Sándor kora után a karikapénzek használata nagyobb részt megszűnt, az azután néhány század múlva fellépő keleti és nyugoti gótok, húnok, alánok, vandalok, avarok, normannoknak pedig nem volt pénzre szükségök, miután ők mindent, a mit találtak, alku és csere nélkül, erővel, rablással, pusztítással elkoboztak.

Készíttettek ugyan későbben, korszakukkal aránylag ha-

nyatlott pénzrendszert, megtartván részben a római elnevezést, de ez az ököljog korában általánosságra soha fel nem vergődhetett és csak a XV. század vége felé, a helyreállított közbéke után keletkezett belőle egy jobb, de történelmi, földrajzi, helyírati jelentőségre, csínos alakzata és állandóságára nézve a görög és ősrómai pénzekkel nem mérközhető mostani divatszerinti pénzrendszer.

A fizetésre használt karikapénzek képletének a római assokra veretése.

De nemcsak a félig még barbár kelta törzsek, hanem az akkoriban már a míveltség magasabb fokán álló rómaiak is kénytelenek voltak *assaikra* a világismeretes fizetésre használt karikapénzek jegyét felveretni, részint hogy amazoknak durva törzsrokonaikkal, a pannonokkal, illyrekkel, szlávokkal, germánokkal, gallusokkal, és más hasonlókkal űzött kereskedésöknek lendületet szerezzenek, részint pedig, hogy évszázadok óta forgalomban volt réz *assaiknak* ama nemzeteknél utat törjenek.

A *III. t. 45. sz.* alatt egy az én család-érem-gyűjteményemben találtató *As* rajza van előttünk, mely, daczára hoszszú használtatásának, még most is $1^3/_{16}$ obont vagyis 561 szemert nyom. Az elölapon a mértékegység jegyével együtt egy, részint erősen megkopott kettős ábrázatú Jánuszfő látszik, a hátlapon pedig egy jobbra álló, csaknem egészen lesurlódott hajóorr, mely felett a *karikapénzjegy* a középen igen világosan ki van nyomva. Minekutána ezen *As* most is $^3/_{16}$ részszel nyom többet egy obonnál, kopottsága után itélve pedig forgalmi korában sokkal többet kellett nyomnia, következik, hogy még Quintus Fabius Maximus dictatorsága előtt, tehát körülbelül időszámlálásunk előtt, valamikor a III. század dereka felé veretett; mert ezen dictator korától kezdve csak egy-obonos *assokat* vertek Rómában. Jelen pénzdarab igen hihetőleg mind a három púni háború alatt volt forgalomban, sőt talán kortársai is lehetett az első Lagidák és Seleucidáknak.

S ezáltal a fizetésre használt karikapénzek egykorú forgalma világosan ki van mutatva, mely bár kétezer éven túl

legyen, mégis eddig ez a legújabb pénznem, mely tettleg és gyakorlatilag tanúskodik arról, hogy a *karikapénzek* használata a római köztársasági pénznemekkel még ezen legutóbbi korban is együtt volt keletben.

E munka szerkesztését befejezvén, került birtokomba a *III. t. 57. sz.* látható, a római családpénzek modorára vert, kelta ezüst érem. Utánozza ez a Roscia család tizesét (denárt); elölapján a kecskebőrrel fedett Juno Lanuvina, Sospita vagy Sispita jobbra néző feje látható. Mögötte egy fenálló ág. Előtte, az álla és melle közti mélyedésben egy, véggombjaival tisztán kivert *fizetési karikapénz* van. Hátlapján, hacsak az ezen család pénzein rendszerint előforduló papnőt, mely a fenálló kigyót eteti, nem akarjuk látni, a különben tiszta veret, ép oly határozottan, mint az alul látható, sem görög, sem római írás. — Ezen érem is mutatja, hogy azon egy-két században, mely időszámításunk előtt folyt le, a kelta népek, hogy műveletlenebb törzsrokonaik előtt az általuk utánzott római pénzeknek érvényt szerezzenek, *a fizetési karikapénz jegyét* érmeikre reáverték.

Végre *III. t. 50. sz.* alatt a római császári éremgyűjteményemből származó kelta vagy barbár barnaércz-érem azt bizonyítja, hogy még a római császárok későbbi korszakában is, tudniillik a III. század végén s a IV. elején Kr. után a kelta nép törzsökei, midőn római barnaércz-váltópénzt utánoztak, ezen új pénz hitelesitésére a talán évezrek lefolyása alatt forgalomban volt karikapénzek képmását pénzeikre reáverni szükségesnek láták, és hogy a karikaérmek keletből kijövése a míveletlen népeknél Nagy Sándor idejétől egész Nagy Konstantin idejéig, s így több mint fél évezredig tartott. Ezen barnaércz-érem elölapján egy balra néző, borostyánkoszorúval ékesített Diocletián, vagy Maximián, vagy I. Constantius császár feje látható, idomtalan betűnemű jegyekkel körülvéve; hátlapján középett egy szélesre elnyújtott *fizetési karikapénz* látható; felette az eddig még meg nem fejtett rejtélyes öt pont. A körirat helyén rendezetlen vonalok láthatók.

Hason alakú, de különböző bélyegű, még két ily példány találtatik szinte gyűjteményemben.

Az őselődök iránti kegyelet, valamint ama természet-oltotta ragaszkodási ösztön, melynél fogva minden egyes népfaj saját őseihez vonzalommal bír, ébreszt és int, hogy azoknak lakhelyei, nyelve, vallása, erkölcse, szokásai és sorsa felől a lehető legvilágosabb ismeretet iparkodjunk magunknak megszerezni; azért sajnos, hogy a mint a történelem-előtti időkbe visszább pillantani törekszünk, daczára a számos minden időbeli nyelvészi, bölcselmi és népismei fürkészeteknek, csaknem áttörhetlen homály borúl azokra. Ekkép kényállítmányok gyűlnek kényállítmányokra, s mit az egyik ma kétségnélküli hitelességre emel, azt egy másik néhány év múlva lerontja, hogy egy szinte nem maradandó harmadiknak engedjen helyet. Ily körülmények között rendesen örömmel fogadtatik minden egyes tudósítás, mely a történelem-előtti őselődök nélkülözhetetlen társalmi-forgalmi eszközei használatára világot vet; s így a jelen értekezés is, a mennyiben a legrégibb pénzforgalom egyik neménck használatát ismerteti, némi érdekkel bírhat, mert feltárta előttünk némileg az emberiség általános őseredeti természetes vad állapotát, hogy abba, valamint a lassan-lassan kifejlődő csere- és forgalmi viszonyokba is egy-két pillantást vetve, az egy általános csere- és üzleti eszköz sürgős szükségesség-parancsolta feltalálását láthassuk; kimutatta továbbá a közös forgalmi eszköz, vagyis pénz valódi keletkezését, annak egymásutáni tagoltatását, valamint a szaporodó néptömeg s terjeszkedőbb kereskedés igényeinek meg nem felelő aránytalanságát; előadta annak első és második átmenetét a rendszeres súly-, későbben pedig egy egészen különböző, sokkal kényelmesebb pénzrendszerre; végre tárgyalta a fizetésre és ékszerül használt karikapénzeknek, mint érmeknek, évszázadokon keresztülhúzódó érvénytelenülését; következőleg ezzel öszszeköttetésben azoknak keletkezését, elterjedését, hosszú tartalmát, végre fokozatos eltünését oly annyira, hogy emlékezetök még a történelemből és szóhagyományból is, már csaknem évezredek óta! kihalt.

Mindezekre vonatkozó tényállásokat pedig nem kényállítmányos okoskodások és következtetések, hanem a mérleg, mely úgy az igaznak mint az igazságnak leghűbb szolgája,

továbbá a szemlélésre készen álló karikák és érmek egy időbeli őshajdankori okmányai bizonyítják és világosítják.

Ennélfogva az emberiségnek azon gyermeteg őshajdankorában, melyről legrégibb történelmi adataink, sőt a népek szóhagyományai sem emlékeznek, e fő forgalmi eszköze oly bizonyos alapossággal van itt kimutatva, hogy ennek egykori tényállása és használata ellen alapos kétséget emelni alig lehetséges.

Azoknak osztályozása, valamint ama fizetésre használt és súlybélyeggel ellátott ezüst karikapénzdarabnak, melyhez hasonló példány eddig valóban nem ismertetett, felmutatása a tovább haladásra ezen új ösvényen is tudományos fürkészetre nézve úttörő lehet.

Jóllehet valamennyi, ezen értekezés folytán felhozott és birtokomban levő, fizetésre és ékszerül használt karikapénz kizárólag nálunk Pannoniában és Daciában találtatott; mindazáltal nemcsak az ezen vidékeken lakó különböző néptörzsek, hanem a németek, belgák, német-alföldiek, irrlandiak, francziák, spanyolok, portugallok, olaszok és illyrek is jelenleg a legnagyobb valószinüséggel mondhatják, hogy őshajdankori elődeik mind a mostani mind az azelőtti lakhelyeiken pénzül hasonló érczdarabokat használtak elláthatatlan hoszszú ideig.

Az érczek egybehasonlítása, alakja, súlya, súlyjegye, czifrázata, s egyéb, más vidékeken egykorúlag talált tárgyakból, úgy az ezek között felismert karikapénzekből még egyebet is ki lehetne közelebbről fürkészni. S e czél részben csakugyan el is lesz érve, ha az eddig fenálló számos régiségi egyletek, a nagyobb nyilvános gyűjtemények igazgatói s kisebb magán gyűjtemények tulajdonosai ezen archaeologiai kisérletet csak némi figyelemre is méltatni jónak látják, melynél csekély erőmhöz képesti közremunkálásra mindenkor örömmel ajánlkozom.

TOLDALÉK.

Ezen értekezés bevégzése után jött birtokomba egy nevezetes lelemény, mely huszonhat karikapénz és hat töredékből állván, annak bővítésére és bővebb bebizonyitására szolgál.

Találtattak ezen karikapénzek a közelebb múlt nyáron (1858) a tizenkét négyszögü mérföld nagyságú, ésigy terjedelemre nézve némely német herczegséggel vetélkedő debreczeni pusztákon, állítólag egy réz fazékban, mi annál hihetőbb, mivel mindnyájan egyforma fejéres-zöld szironynyal (patinával) fedvék és hozzájok tapadt földragadványoktól mentek, mit csak az évezredek alatt beszivárgott homokvíz elpárolgása okozhatott. Nevezetessé teszi e leleményt azon körülmény is, hogy ezen, ámbár külön alakú, karikapénzek mégis oly egyenlő készítésüek, hogy egy kéz és egy gyár, talán valamely öskorú phoeniciai pénzöntő-műhelynek tulajdonithatni őket.

Eloszlanak ezek fizetési és ékesitésre használt karikapénzekre. Az elsőbbek tizennégy, az utóbbiak tizenkét darab által vannak képviselve. A fizetésre használtak viszont két nemre oszlanak : olyanokra, melyek durva öntésüek, a szokotton túl laposak, bel- és külső széleik igen élesek, nyílásuk pedig alig egy harmad hüvelyknyi. Ezekből :

	Szemer.
1. Belső üregében három hüvelyknyi átmérőjü, l. III. t. 52. sz. nyom	1990
2. Hason átmérőjü, egy helyt mélyen élenyült	1910
3. Két és fél hüvelyk átmérőjü, egyenként a fenebbihez hasonló	1688

A másodrendüek vastagabb vagy vékonyabb négy élü oly éles ércz-szálakból készíttettek, hogy ezeket testen viselni épen nem lehetett. Ezek közül a

4. Két és három negyed hüvelyknyi átmérőjü, végein vékonyabb, egészen síma, súlya	840
5. Hasonló, de elgörbített	736
6. Két és fél hüvelyk átmérőben, egyébben hasonló . . .	643
7. Mindenben a fentebbihez hasonló	630
8. Három és három negyed hüvelyk átmérőjü	588
9. Kinyújtott, ennélfogva határozatlan átmérőjü, egyébben hasonló a többihez	534
10. Eredetileg horogalakra görbített hason alakú	534
11. Szintúgy elgörbített	524
12. Két és fél hüvelyk átmérővel, hasonló a 8. számúhoz . .	520

Szemer.

13. és 14. E két egyenlő része egy egésznek összszetevés által egy széles nyílású karikát képeznek; hasonlítnak a 45. és 46. sz. alatti darabokhoz, csakhogy amazoknál egy hüvelykkel hoszszabbak, és nem pontokkal, hanem függőleges vonalokkal ékesítettek. Így talán ezek is phoeniciai váltópénzt képezhettek; a 13. számú nyom 267
a 14. számú nyom 258

E karikapénzeknél a súlyarányok e következők:

A 4. számú, 840 szemerrel, csak négy szemerrel könnyebb a 3. számú 1688 szemert nyomó felénél.

A 13. számú 267 szemert nyomó teljes fele a 9. számúnak, mely 534 szemert nyom.

A 14. számú 258 szemerrel csak négygyel könnyebb az 520 szemert nyomó 12. számú felénél.

Az ékességre használt karikák háromfélék: gömbölyű-vastagok, melyek függőleges és rézsuttos vonalokkal ékesítvék; gömbölyű-vékonyak, melyek csak függőleges vonalokkal ellátvák; és belül laposak, kivül háromszögűek, símák.

Szemer

Az 1. szám alatti eredetileg mindkét végén kapocs-alakra összeverve, talán a többi ráakasztott karikák kapcsáúl szolgált. Függőleges és rézsuttos vonalokkal ékesítve, III. t. 53. sz. 1920
2. Két és fél hüvelyknyi átmérőjű vonalokkal ékesítve . . 1810
3. Két egyharmad hüvelyknyi átmérőjű, mély függőleges vonalokkal 1745
4. Hason átmérőjű és ékesítésű 1680
5. Az előbbihez hasonló 1440
6. Csak elkülönzött vonalokkal ékesítve 720
7. Két és fél hüvelyk átmérűvel, egyébben a 4. számúhoz hasonló 698
8. Két s ötnyolczad hüvelyknyi átmérőjű, belül lapos, kivül háromszögletes, síma 650
9. Két és fél hüvelyk átmérűvel, gömbölyű, függőleges vonalokkal 630
10. Az előbbihez hasonló 617
11. Alkotásra olyan mint a 8. sz., de egy hüvelykkel megrövidítve 507
12. Két és fél hüvelyk átmérőjű, szinte olyan mint a 8. sz. 347

Ezen ékességűl használt karikapénzeknél a következő súlyarányok észrevehetők:

A 6. sz. 720 szemerű épen felét nyomja az 1440 szemerű 5. számúnak.

A 8. sz. 650 szemerű, csak 10 szemerrel könnyebb mint az 1. szám 1920 szemert nyomó harmada.

A 12. sz. 347 szemerű, csak 4 szemerrel könnyebb mint a 698 szemerű 7. szám fele.

Ezen lelemény mivoltát tekintetbe véve, tisztán kivilág-lik, hogy a fizetésre és ékesítésre használt karikapénzek egykorú forgalomban állottak. Azok pénz helyett, ezek pénz- és ékesség-alakban. Hogy pedig ezek is mint sok tárgya a közelebbi tolcsvai leleménynek nagyjában gyárilag, talán valamely phoeniciai karikapénzöntő-műhelyben készíttetve, valamely pusztai főnök vagy gazda által szarvasmarhák, lovak, vagy juhokért becserélve, talán mint öszszes készpénzbeli vagyona, valamely vándorcsapat berohanása miatt ássattak el és most évezrek után napvilágra kerülvén, minden nemzeti régiségbuvárnak megfejtendő talányúl szolgálnak.

Végre még azon tekintetből is igen nevezetes e lelemény, hogy ezen karikapénzek nem szokás szerint elszórva, nem egyes sírok, csontvázak, fegyverek és eszközök közt, hanem minden más hozzájok csatolt tárgyak nélkül, oly nagy számban találtattak együtt, és így azon föltétet, hogy csakugyan pénzül használtattak, egy új erősítő adattal bővítik.

III.

HUSZONÖT KIADATLAN

PANNONIAI LATÍN FELIRAT.

PÁUR IVÁNTÓL.

I.

Kiásatott 1849. Rákos-Palotán, Pest megyében a 2. és 3. sz. a. feliratokkal és egy sarcophág hét darab töredékével, most Fóthon gróf Károlyi István angol parkjában felállítva, hol egy napóra talapzatáúl szolgál. Fogadmányi oltár, 3' 2'' magas — 1'' 2'' széles.

I. O. M.
PRO SALVTE
IMP (1) L. SEPTI. SE
VERI. E. M. AVR (2) AN (3)
TONINI. E ....
GETAE C .... S
AVGG NN. M.
AVREL. PRISCI
NVS PEC LEG D

(1) MP. öszszefonva. (2) AVR. öszszefonva. (3) AN. öszszefonva. Az aláhuzott sorok akaratosan kivakarva úgy, hogy csak a GETAE szó és ezután még C - és S betű vehető ki némileg. Maga a lelhely Rákos-Palota, úgymint a Duna bal partján létező, tehát a Barbaricumhoz tartozó, figyelmet gerjeszthet. A betűalak szabatos és mély vésetű. Maga az egész emlék ép állapotban.

II.

Kiásatott 1849. Rákos-Palotán, Pest megyében, 1. és 3. sz. a. feliratokkal és egy sarcophág hét darab töredékével, most Fóthon gróf Károlyi István angol parkjában felállítva egy kies dombon a 3. sz. a. felirattal és a már említett sarcophág töredékeivel. Fogadmányi oltár 2′ 1″ magas — 1′ 2″ széles.

IVNONI. REG
ET. GENIO. GE
NIAE (1) A III. ET
GENIO. COM
MER (2) CI M. A (VR)
SEVERIN
BEF. (3) COS L (EG II)
ADI. VS (LM)

(1) AE. összefonva. (2) ME. összefonva. (3) BE. összefonva. Leírtam 1855. junius 17. Varsány János mérnökkel, Szvorényi József és Császár Ferencz társaságában; a felirat igen rongált állapotban, söt maga az emlék is megcsonkítva.

III.

Kiásatott 1849. Rákos-Palotán, Pest megyében, az 1. és 2. sz. a. feliratokkal és egy sarcophág hét darab töredékével, most Fóthon gróf Károlyi István angol parkjában felállítva egy kies dombon a 2. sz. a. felirattal és a már említett sarcophág töredékével. Fogadmányi oltár 1′ 3″ magas — 1′ 1″ 6‴ széles.

(I) O (M)
IVNONI RE
GINAE PRO SAL (1)
. . . . . . N . . . . .
IN (2) VICTOR (?) EIVS IS
E (?) P (?) MAXIMINV

(1) IN. összefonva. (2) IN. összefonva. A negyedik sor szántszándékkal úgy kivakarva, hogy csak az N. betü maradt épségben; a hatodik sorban pedig a betük hegyei látszanak

csak úgy, hogy az E. és P. betük kétesek. Az ismert felajánlási szólamból I. O. M. = Iovi Optimo Maximo, az I. és M. letörött, úgy, hogy csak közepén látható még az O. betü. A kivakarás, úgy látszik, irígységből történt, de mindenesetre akarattal, mert győzelem említtetik az emléken, melynek lemásolása sok fáradsággal járt, minthogy a kő igen meg van viselve az idő által.

IV.

Budán a várban volt Almásy-, most Görcz-féle házban az első emeletben befalazva.

D M
LVPO VIXIT
ANNIS
III ALE
XANDE(1)R. B. M.

(1) XANDE. öszszefonva.

V.

Ugyanott.

D M
BIBIVS
VALENS
ANN LX H. S. E
IVLIA CASTA
CON. PIEN.
ET. SIBI. VIVA.
T. M. P.

VI.

Budán a várban a Görcz-féle, azelőtt gróf Almásy házban. Az első emeletben befalazva.

I. O. M.
Q. HOSTI
VS. FORTV

NAT V S
B. PROC.
V. S. L. M

VII.

Budán a Rochus-útczában Piringer-, ezelőtt gróf Almásy-kertben. Befalazva keletnek, más már kiadott feliratokkal.

HERCVLI . . . . . , ...
PRO SALVTE . . . .

❦ BIVS CELERI . . . . .
❦ ATOB — — MT . . .
❦ NTA — — A . . . .

VIII.

Budáról a Neustifti-kaputól Kis-Czell felé vezető úton álló kápolna előtt pörsellkőnek használva, egy fogadmányi oltár.

I . . . . . . PI FA
VG CLA
CLAVDIA
NVS. 7 LEG
II AD (1) PFS
. . . . . L . . . VS
LM AGR
ICOL. COS.

A betűk fekete olajfestékkel jámbor készséggel elég ügyetlenül bemázolvák, miért a hivatlan conservátornak senki sem fog hálát szavazni.

IX.

Ó-Budán, Tél-útcza (Wintergasse) 40. számú ház udvarában.

MVL □ IIOTR I
CLILIANN (1) LXX. ET

AEL CATVLLIINUS
ANN (2) XVIII HS AEL
CATTA CON. PIEN
FE

(1) AN öszszefüzve. (2) AN öszszefüzve. Az emlék gödrös lukacsos felületü kőnemből sokat szenvedett, most is elhanyagoltan hever a konyhaajtóban, hol fát hasogatnak rajta a pékkemencze számára.

X.

Ó-Budán, Florián-útcza 420. sz a. házban délnek befalazva. Kiásatott 1849. a pinczeépitésnél.

THERMAE. MAIORES.
LEG II ADI. CLAVDIANAE
MAGNO. TEMPORE. IN
(TER) MISSAS. ET DESTITVTAS
(AN) FRACTATIS PORTICIBVS
ADITIBVS ..... S REFECI
EXHIBER. INI .... E .. ISSE
MILI ....
PRAE .... ESIL V
ET CVRANT. FRONTINI. PRA
EF. LEG EIVSDEM. PATER
NO II ET MARINIANO COS

Kétségkivül Ó-Budának legnevezetesebb köirata, felfedezése Varsány János mérnöknek köszönhető. Nincs kétség, hogy ezen emlékirat ama fürdőre vonatkozik, mely jelenleg is fenáll a Florián-téren és melyet Schönvisner leírt ily czimü munkában : De ruderibus Laconici caldariique romani in solo budensi repertis Auctore Stephano Schönvisner. Budae, 1778. fol.

XI.

Találtatott Ó-Budán Goldberger festőgyárában 1855. az alapfalak rakásánál 2 nagyterhü sarcophággal, jelenleg főtiszt. Haas Mihály prépost és kerületi conservator gondoskodásából a m. n. muzeumban.

HIC. QV (1) ESCVNT DVAS. MATRES. DVAS. FILIAS.
NVMERO TRES FAC(1)vNT. ET ADVENAS. II. PARVoLAS QVI
SVSCITAVIT CvIVS. CoNDICIO EST. IVL. HERCvLANVS
F C. I N R E S

(1) I. betü kimaradt. Maga a kőnem lukacsos, úgy hogy a simább helyeket kellett kikeresnie a kőfaragónak, hová betüit illeszthesse, e körülmény és az öszszefont sok betü nem tesznek kellemes benyomást a szemlélőre; talán nem hibázunk, ha a keresztény kornak tulajdonítjuk. Hogy itt a nevező- és vádeset egymással felcseréltetik, talán arra engedne következtetni, hogy a nevező csakugyan hasonló volt régenten a vádesethez, miről példánk volna még az olasz nyelvben, ott találjuk a nevezőt: Cerere Cere helyett, tehát egyformán képezve, mint a vádesetet, holott a latínban a nevező Ceres, de a vádeset mégis Cererem. Et advenas duas parvolas ismét az 1. helyett a 4. eset; különben az advenae itt annyi, mint nem a családhoz tartozó, talán fogadott gyermekek. Gyönyörü eszméje a feltámadásnak: „Qui suscita Vit" (suscita Bit helyett) cujus conditio (potestas) est. „Qui" suscitabit a *quos* helyett ismét 1. eset 4. helyett.

XII.

Ó-Budán a plebánia földjén kiásatott 1855-ben egy hypocaustum romjaiból Varsány János mérnök és saját jelenlétemben. Fogadmányi oltár 2′ magas — 1′ széles.

SILVANO DO
MESTIC SAC
L. SERAN. SFROT
(IN)VS IIIIII VIR. ADIL
DEC COI(1)AQ
V S : L M

(1) I. itt hibából L. helyett áll, az emlék igen sérült. — A m. n. muzeumnak ajándékoztatott az ásatást általunk eszközlő néhány mübarát által.

XIII.

Találtatott ugyanazon helyen, ugyanazok által 1857-ben egy csatorna-téglatöredék, melyen a bélyegnyomat kiemelkedő betűkkel ilyen :

FIG. SAB

Olvasnók : Figlina Sabini.

XIV.

Budán a Margit szigeten a templomromokban felborítva, úgy látszik eredetileg bele építve, 1′ 1″ magas — 5″ széles.

O
AB EXPED
SVRIAT. REV(E)
RSVS. V. S. L. (M)

Az első sorban fenmaradt O betűről bizonyosan állíthatom : hogy az nem az ismert I. O. M. középső betűje, hanem más kiveszett szó alkatrésze. SVRIAT. szóban az V Y helyett áll és érdekes a melléknév, mely nem „syriaca“, hanem „syriatica“, mint Asia-ból asiatica.

XV.

Budán a Margit szigeten a templomromok közt kettétörve a földön hever, a vakolat maradványairól itélve, úgy látszik, építészi anyagúl szolgált a sz. Mária templománál. 4′ magas — 1′ 5″ széles.

D
T. TOR........
ELLIAN (1).....
DAMI.........
LEG II A......
AE. GEM......
TRIEIV.......
SEREN........
TORIA........

FIL. HERF (2) . . .
PRoT. AN (3) . . . .

(1) AN. öszszefűzve. (2) HE. öszszefűzve. (3) AN. öszszefűzve.

XVI.

Pesten állott a várostér egyik háza kertjében, hová hihetőleg Budáról került, most a m. n. muzeumban. Fogadmányi oltár 3′ magas — 1′ 4″ széles.

I. O. M.
DIS. DEABVSQ.
OMNIBVS. GAI.
ATIL. POLIANV(S)
DEC. AE (1) DILIC. T
POLIO. AVG. CO(L)
AQ. V. S. L. M.

(1) AE. öszszefonva, az emlék oldalain egyfelől ibrik, másfelől patera; különben diszítmény nélkül van.

XVII.

Pesten, a Diana-fürdőben a kapu alatt felállítva. Kőlap, 2′ magas — 2′ 2″ széles.

LIE. VIXIT.
VFNE (1) FILIAE. (2) VIX. AN (3) Ī
MAN (4) SVETE. CONIVG.
E SATVRNIN FILIAE (5)
VIS. FECERVNT

(1) NE. öszszefonva. (2) AE. öszszefonva. (3) AN. öszszefonva. (4) MAN. öszszefonva. (5) AE. öszszefonva.

XVIII.

Pesten, a Diana-fürdőben a kapu alatt felállítva. Fogadmányi oltár 2′ magas — 10″ széles.

LIBEREI
AVG CI

SINE. CASTE (1)
XVIR. CoL AQ
PRO SE EI (2) SV
IS. V. S L. M

(1) TE. öszszefonva. (2) EI. áll ET. helyett.

XIX.

Tétény, Pest megyében, Proveznicsek József kőműves, kőből rakott (nem épített) kerítésében.

TERSO PRECIO
NIS. F SCORDISC
EQVES ALAE PRO
TVR LOBASINIA
RCVS. AN. X......
XVI............

A felirat csak töredéke egy diszítményezett sírkőnek, melynek felső része szinte azon kerítésben, és ezen, két oszlop közt egy lovas katona, hátra tartott dárdával, a ló lépésben előadva és igen jól körvonalozva. Ez emlék ott a hol van, veszendőben van.

XX.

Törökbálint, Pest megye, diszítményezett sírkő 5′ 9″ magas — 2′ 5″ széles. Most gróf Festetics udvartelkén a faragó-fészerben.

VERONDACVS
VERVICI. FILVS
A N O R V M
CVADRACINT
A ET VERBACI
VS VERONDA
CI FILIVS AN
ORVM TRIVM

Leírtam Varsány Jánossal az eredetiről 1850-ben. Az irás nagyon elüt a régiségtől, de magok a személynevek is barbár hangzatúak, a diszítmény azonban még hibátlan római

jobbkori szellemre mutat, különösen a homlokzatban öklelődző két szárnyas kecskebak, ez alatt a négyszögü mezőben koszorú és közepén rosette.

XXI.

Törökbálint, Pest megye, lelhely Spiegelberg nevü szőlő, most özvegy Kühner Erzsébet háza külső falában. Diszítményezett sírkő 5' 2'' magas — 2' 3'' széles.

A T R E S S A
VINDONIS FILIA
ANN XXX ET
PROCVLVS BVSI
ANN III H SE.
BVSIO L M I

A homlokzat csucsában rosette, alatta négyszögü mezőben feloldott koszorú (festone). Leírtam 1850-ben.

XXII.

Találtatott Szombathelyen 1845-ben Varsány János mérnök által a sz. Mártoni kolostor felé dülő földeken néhány római korú keresztény sírok felásatásánál. Kőlap ős mészből, 1' 1'' magas — 3' 2'' széles.

FL DALMATIVS VPEXPRO.....
QVI VIXIT. AN. XL. ET AVR. IVLIA CON PL LC.
QVI VIXIT. AN. XXXVI DEOQVE HVNC TITVLVM
SCRIPSERVNT QVISQVIS HE. POST. ME DM. LARIS HVIVS
ETORTI VICINAS MIHI CARE ROSAS MIHI LILIA PONE
.... DEDASQ. VIRIDIS DABIT ORTVLVS ISTA BEATV...
.... VOLVSIVS ET SABATIA LIB POSVERVNT

Ezen emlék, mely Varsány gazdag gyüjteményét ékesíti, az által gerjeszt figyelmet, hogy szövegének első sora fekmentes vonallal alá van húzva; Borghesi ily vonalozást csak újabb, vagy épen csak a római keresztény korban akar divatozónak elismerni. Mi egy ilyent kimutattunk már egy Kovácsiban talált feliraton, Új M. Muzeum 1855. IV. V. 218 l., és mi sem vagyunk hajlandók akár ezen, akár a Kovácsi fel-

iratnak classicai régiséget tulajdonítani; de dr. Mommsen Theodorral tartunk: hogy bár újabb a felirat, úgy mégis maga a három hexameter egy jobb, egy régibb korból vétethetett át, bár némileg a kőfaragó keze alatt átváltozva.

XXIII.

Találtatott Szombathelyen 1852-ben. Kőlap újabbkorú irásalak, mi különösen az L betűnél tűnik fel.

☧

BONE MEMORIAE
INDEO VIVATIS
AVRELAINIES LEONIS
COLACTANEI FIDELES ET
INNOCENTES AVRELANIAN
NVS ET NEMESIVS PAR MO
FEC

Másolta és beküldötte Szombathelyről februar 27. 1852. Sally Czeczilia kisasszony, a lelkes honleány, barátném és a classicai régiségek barátnéja.

XXIV.

Gyimóthfalva (Holzschlag) Vas megyében, az uradalmi Todtenhaupt nevű réten, mely a határ legmagasabb hegycsúcsa, most gróf Batthyányi Jurmanstorfi kertjében. Igen szépen diszítményezett sírkő, a homlokcsúcsban kipányvázott sas, jobbra-balra delphin, alatta két ellenkező irányban futó nyúl, a kettő közt sebesen futó agár, a felirat két oszlop között.

SIMILIS
QVARTIS
XXXXI . . . .
V . . . .

Olvasnók: Similis, Quarti S(ervus).

XXV.

Sopron városában, az Orsa-apáczák klastromában a kert falában befalazva.

NEMESI
AVG. SAC.
C. VAL. VE LE —
NOM. SVO. ET CO
V. S. L. M

Hozzáférhetlenség miatt egy nő által lemásolva, a harmadik sorban hihetőleg : VET. LEG. veteranus legionis.

IV.

MÁTYÁS KIRÁLY EGYKORÚ SZOBRA

BUDISZINBAN.

WENZEL GUSZTÁVTÓL.

Budiszin (Bautzen), Felső Luzsiczának városa, a tartomány azon részében, mely jelenleg a szász királysághoz tartozik, Corvinus Mátyás magyar király szobrában oly műemléket bír, mely hazai történetünk és a renaissance-kori müvészet szempontjából egyaránt nevezetes.

Tudva van, hogy Matyás király azon hosszadalmas háborút, melyet már 1468-tól kezdve előbb Podjebrád Györgygyel, utóbb pedig Jagelló Ulászlóval a cseh korona és trón végett viselt, s melyben Morvaországot, Sléziát és a két Luzsiczát, sőt Csehországnak is néhány részét elfoglalván, azt végre 1479-ben az Ulászlóval kötött olmüczi béke által úgy fejezte be, hogy ez neki örökségül, a magyar koronának pedig 400,000 arany forintnyi zálogképen Morvaországot, Sléziát és a két Luzsiczát átengedte [1]). Ezt felvilágosítják az olmüczi békeokmány határozatai, és azon intézkedések, melyek később ezeknek érvényesítése végett történtek; t. i.

1) Az 1479-ki olmüczi békekötés (datum in civitate Olomucensi 21. die mensis Julii). „Item conclusum est, quod praefatus dominus Mathias Rex durante vita sua provincias, et patrias Moraviae, utriusque Silesiae, Lusatiae et sex civitatum cum omnibus pertinentiis, libere, pacifice et quiete absque omni impedimento et contradictione nostra Regis Wladislai et Regni Bohemiae ac subditorum Coronae nostrae te-

---

[1]) Gf. Teleki József, Hunyadiak kora Magyarországon, V. köt. 102 sk. l.

neat, possideat et utatur *tanquam eorum Rex et dominus hereditarius;*" stb. „*Item* pro majori pacis et concordiae securitate stb." meghatároztatik, hogy Mátyás halála után Csehország és a cseh király az emlitett tartományokat csak bizonyos feltételek mellett nyerhesse vissza; névszerint: „*Prima conditio*: Quod quandocunque post obitum praefati Regis nos vel nostri successores seu Regnum Bohemiae volumus dictas patrias et provincias ad Bohemiam reunire, retribuere ante omnia Regi Ungariae pro tempore existenti vel ipsi Regno Ungariae pro huiusmodi iuris cessione quadringenta millia ducatorum seu florenorum Ungaricalium bonorum, dare et solvere debebimus et tenebimur. *Secunda conditio:* (Bizonyos elzálogosított és elidegenített jószágok visszaváltására, s ez iránti felszámításra vonatkozik). *Tertia conditio:* Qnod dictae patriae et provinciae Moraviae, utriusque Silesiae, Lusatiae et sex civitatum integre et cum omnibus pertinentiis post mortem praefati Regis Mathiae remanebunt subjectae heredibus et successoribus ejus Regibus vel Regno Hungariae, et sub ejus et illorum obedientia tanquam sub veris dominis suis; ipsique heredes vel successores sui Reges vel Regnum Hungariae plenum in eis, utile et directum dominium habere debebit et debebunt tamdiu, donec dictae summae tam capitales, videlicet quadringentorum millium florenorum, quam redemptorum et, prout dictum est, acquisitorum bonorum integre persolventur, et supra dictis articulis et conditionibus satisfactum fuerit cum effectu" stb. (Katona, Historia Crit. Regni Hung. XVI. köt. 200 sk. l.)

2) Mátyás király 1479. julius 25-kai (geben zu Olomuncz an sand Jacobs des heiligen zwelfpoten tag) okmánya, mely által a neki átengedett tartományoknak, névszerint Slézianak és a két Luzsiczának jogait, privilegiumait és szabadságait megerősíti. „Die hernachgeschriben, mond a király, der Hochwirdig vnnd die Hochgeboren vnnser Ohem Fursten, Fursten vnnd lieben getrewen; herr Rudolf Bischoue zcu Breslaw, Fridrich zcu Lignicz vnnd Goltperg, Kazymir zcu Teschin vnnd Grossenglogaw, Johanns vnd Niclas gebruder zcu Oppoln vnnd Obern Glogaw, Victorin zcu Münsterbergh vnnd Troppau, Johanns zcu Troppau vnnd Ratibor,

Johanns zcu Oswetin vnnd Gluwicz, Przunko zcu Auswicz vnd Tost, all Herczogen in Slesii; vnd der Hochgebornen Fursten Conrad des Weissen zcu Olssen, Wolaw vnd Wartenberg, Johanns vom Sagan, zcu der Freienstat vnd Grossen Glogaw, vnd Johanns zcu Troppau vnd Lubschicz auch in Slesii Herczogen etc. sanndbottn; desgleichen auch der Furstenthumeren Breslaw, Sweidnicz vnd Jawer, vnnd der lande vnd stete darein gehorinden; vnd auch der sechs lannde vnd stete des Marggrafftumbs Ober- vnd Nider Lusicz sendbottn mit volkomener macht gesandt," az olmüczi békekötést elfogadván; kérték a királyt, hogy „solliche verwilligung den obgenanten Fursten, lannden vnd steten sol Inen an Iren privilegien, gerechtikaiten, gut altherkomen vnd gewanheit, die sie von vns, vnd auch von alders von vnsern voruodern kunigen zcu Behem vnd andern Fursten vnd herren erlangt vnd gehabt haben, gancz vnschedlich sein." Miért is, folytatja a király, „wir obgenanter kunig Mathias den obgenanten Bischoff, Fursten, lannden vnd steten solhe Ire privilegia, gerechtickait vnnd altherkomen, wie hieuor berurt ist, bestetigen vnd befestigen in krafft des brieffs stb." (Boroszló város 1480-ki vidimusából, melyet Görlicz város levéltárában láttam.)

3) II. Ulászló ünnepélyes okmánya, kelt 1491. „in castris exercitus nostri prope villam Farkashida sabbato ante festum ad vincula sancti Petri," mely által a királylyá választatásával összekötött feltételeket elfogadja. „Item promittimus, quod Moraviam, nec non Silesiam et Lutatiam utrasque a Corona et Regno Hungariae non alienabimus; sed infra tempus redemptionis juxta inscriptiones et obligationes alias in Olomucensi conventu factas ad ipsam Coronam Hungariae semper tenebimus. Et si forte Nos absque herede legitimo decedere contingeret, ita providebimus in vita, quod etiam post obitum nostrum ab eadem Corona et Regno infra tempus redemptionis sub aliquo colore vel via non alienentur" stb. (Corpus Juris Hungarici 1844-ki kiadás, I, köt. 245. l.).

4) Az 1492: 4. törvényczikk, melynek tartalma az 1491-ki okmány épen felhozott intézkedését szóról szóra ismétli.

5) Az 1504: 21, tcz., mely azt határozza: „Super articulo XXIV. de juramento feudi a Moravis et Silesitis, nec non Lusatia exacto nondum ipsi Regnicolae certificari potuerunt, utrum Sua Majestas juramentum fidelitatis accepit ab eisdem *tanquam Rex Hungariae;* et non *tanquam Rex Boemiae,* nec tanquam a subditis Regni Boemiae, sed tanquam a *feudatariis hujus Regni* nec ne? Idcirco cupiunt superinde a Sua Majestate certificari per suas litteras. *Quia nequaquam volunt ab inscriptione olim huic Regno facta quouis modo discedere.*" Nem tudatik, minő választ adott erre a király.

6) Istvánffi Miklós történetének IV. könyvében olvassuk, hogy II. Uászló 1511. januárban Boroszlóban tartózkodván „cum postremo a Tissinensi, Brigensi, Lignicii et Munsterbergi ceterisque Principibus et nobilitate Silesiae convocatis clientelae ac beneficiarii juris nomine juramenta exigere vellet; Episcopi et potiores e Pannonia viri ac magistratus, qui in ejus comitatu erant, intercessere, et ut illud Regni Hungariae nomine exigeret, magna vi et contentione petivere; propterea quod Mathias Rex eam provinciam certis conditionibus Regno Hungariae acquisivisset, quibus nondum satisfactum esset. Contra Bohemi et Moravi, Silesiam semper Bohemici juris provinciam fuisse, neque id in dubium vocari debere; si Mathiae Regi aut Pannoniae Regibus quippiam juris in ea constare possit, quum hoc tempore utrumque Regnum uni Regi pareat, per idoneos magni nominis arbitros, aut Juris Divini humnique peritos controversiam ex aequo dirimi posse, si quae successu temporis oriretur. Sed quum utriusque gentis studia et contentiones acrius invalescerent, nec altera cedere alteri vellet, Principesque et ipsa civitas Vratislaviensis in ancipiti haererent, res tota in aliud tempus delata est, ita ut Rex et Ludovicus . . . rebus infectis discederent domumque redire cogerentur." (Nicolai Istvánffi, Regni Hungarici historia, Coloniae Agrippinae 1724. 37. l.).

Azonban a magyarországi rendek ebben meg nem nyugodtak, és a magyar korona jogainak elismerését tovább is sürgették Ulászló királynál, s még ugyan 1511-ben (kelt Budae in festo Inventionis Sanctae Crucis) az olmüczi békekötésnek Morvaországra s a két Sléziára és Luzsiczára vo-

uatkozó intézkedéseinek új megerősítését ki is nyerték. „Recogniscimus, mond a király, quod quia nos superioribus annis Divina dispositione ad fastigium et culmen hujus Incliti Regni nostri Hungariae per universos dominos Praelatos et Barones ac nobiles et proceres hujus ipsius Regni vocati ac libera et spontanea eorum electione in Regem et dominum ipsorum electi fuissemus, priusquam primos limites et terminos ejusdem Regni attigissemus, inter alias conditiones nobis decentes et honestissimas huicque Regno profuturas, quibus gubernamen hoc auspicatissimum Divino munere suscepimus, promisimus Marchionatum Moraviae ac Ducatum Utriusque Silesiae et Lusatiae, quae alias tempore videlicet Serenissimi Principis condam domini Matthiae Regis praedecessoris nostri immediati felicis reminiscentiae per nos ipsos protunc tanquam Regem Bohemiae et universos proceres et omnes Status ejusdem Regni Bohemiae juxta tractatus et articulos pacis et concordiae inter nos et eundem dominum Mathiam Regem de consensu atque libera voluntate totius Regni Bohemiae, sed et praefatorum Ducum, nobilium et civitatum universorumque Statuum praedictarum provinciarum Moraviae et Silesiae firmissimo juramento conclusi, sigillisque nostris et eorundem firmitate eidem condam domino Mathiae Regi tanquam Hungariae Regi, ejusque heredibus et successoribus Regibus huicque ipsi Regno Hungariae et ejus Sacrae Coronae inscripta et impignorata existunt, sub eadem inscriptione penes ipsam Sacram Coronam et Regnum hoc Hungariae conservare et manutencre, nec ullo pacto ab eodem Regno nostro Hungariae velle alienare aut per alios alienare permittere. Quia vero post obitum praefati domini Mathiae Regis varia bella et discordiae in hoc Regno ortae, domusque Regia Thavernicalis, in qua litterae et litteralia instrumenta hujus Regni servantur, per nonnullos violata et potioribus litteris atque privilegiis hujus Regni nostri spoliata et expilata atque in direptionem redacta fuerat, certae litterae similiter praemissam impignorationem tangentes in hujusmodi direptione, id quod nobis optime constat, abstractae et sublatae extiterunt; . . . . ut omnibus tam Deo quam hominibus pateat, praefatum Regnum nostrum Hungariae ad praedictas

provincias Moraviae et Utriusque Silesiae, nec non sex civitatum et Lusatiae plenum jus inscriptionis habere" stb. megerősíti a szóról szóra beiktatott 1479-ki olmüczi békekötést tárgyazó, s általa és a csehországi rendek által kiadott okmányt, elismervén „easdem provincias pleno jure impignoratitio ad hoc Regnum Hungariae et Sacram Coronam pertinere, et in nulla parte adhuc a praedicto Regno nostro Hungariae liberatas aut redemptas esse; revocantes et incassum ac nullius vigoris esse censentes omnia juramenta et homagia, si qua per quoscunque ex dictis provinciis Moraviae, et Slesiae, sex civitatum et Lusatiae contra dicta jura hujus Regni Hungariae ac articulos pacis praedictae non sufficientes facta aut per nos suscepta et acceptata sunt, omnesque alias actiones, si forte aliquae contra tenorem eorundem articulorum per haec tempora facta fuissent" stb. Ezen okmányt Ulászló király önkezüleg ekkép írta alá: „Ista omnia supradicta fatemur ita facta esse et conclusa fuisse, et secundum illa hoc Regnum Hungariae plenum jus ad dictas provincias Moraviam et Slesiam ac sex civitates et Lusatiam habere. Wladislaus Rex manupropria scripsit." (Az okmány eredetie a bécsi császári titkos levéltárban.)

7) A mohácsi ütközet után I. Ferdinánd a csehországi rendektől királynak választatván, 1727. február 24-kén megkoronáztatott. Ez alkalommal a Luzsiczák képviselői is jelen voltak és hódoltak Ferdinándnak, ki azonban privilegiumaikat akkor meg nem erősítette [1]. Másrészről Zápolyai János, ki sem Károly münsterbergi herczegben Felső-Luzsicza, sem Tunkel Henrikben Alsó-Luzsicza kormányzóiban (Landvogt) nem bízott, szintén intézkedett a két Luzsiczáról. Gróf Kemény József érdekes közleményeiből tudjuk, mi módon igyekezett ő a magyar korona jogait Morvaországra érvényesíteni (Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens, II. köt. 1–84. ll.). Luzsiczában Minckwitz Miklóst nevezte ki főkapitányának 1527-ki augustus 7. Budán kelt okmányában t. i. hivatkozván arra „Marchionatum Lusatiae huic Regno

[1]) Käuffer Ker. G., Abriss der Oberlausitzischen Geschichte, III. köt. (1804.) 165. l.

nostro (Hungariae) jure pignoratitio devinctum esse" . . . „fidelem nostrum magnificum Nicolaum Minckwitz in dominio Sonnewald in supremum Capitaneum et Praefectum istius Marchionatus nostri Lusatiae praefecimus atque creavimus" (Destinata literaria et fragmenta Lusatica, I. köt. Lübben 1738. 69. l.). Tudjuk, hogy Minckwitz Miklós 1532-ig János király szolgálatában annak érdekeit Luzsiczában, bár általán véve nem igen kedvező sikerrel, fentartani minden módon igyekezett. Úgy látszik, hogy ezen év óta Ferdinánd uralkodási joga senki által nem volt többé kétségbe vonva. Az 1538-ki nagyváradi békekötésben Morvaországról, Sléziáról és a két Luzsiczáról említés sem történik. I. Ferdinánd 1538. május 26. megerősíté ugyan Alsó-Luzsicza privilegiumait, de mint látszik, már semmi tekintettel a magyar korona jogaira [1]).

Ezen adatokat csak a végett állítottuk egybe, hogy a tényálladékot megállapítsuk, mely alkalmat adott arra, miszerint Budiszinban Matyás király szobra készíttetett. E tekintetben azok által be van bizonyítva: 1) hogy Mátyás király az említett országoknak valóságos ura és fejedelme volt, és 2) hogy a magyar korona is a fenebbi békeszerződés által az ott közelebb meghatározott jogokat megszerezte, melyeknek fentartásáról Mátyás király halála után is történtek intézkedések.

S most csak Felső-Luzsiczára vagyis az ottani hat szövetséges városra (Budiszin, Görlicz, Lauban, Zittau, Löbau és Kamencz); névszerint pedig Budiszinra fordítjuk figyelmünket.

Büszke örömmel emlékszik a magyar vissza történetének azon szakára, melyet Corvinus Mátyás uralkodása jellemez. Europa történetében a nagy népvándorlás óta legnevezetesebb fordulat akkor állt be. A XV. század második felében annak nem csak politikai és társadalmi, hanem mívelődési állapota is tökéletesen átalakúlt, s az emberiség újabb miveltségének kezdete ezen időbe esik. Mátyás király pedig

---

[1]) **Worbs J. G., Inventarium diplomaticum Lusatiae inferisris, Lübben 1834. 360. l.**

korának minden nagyszerü mozgalmaiban élénk részt vett. Ő nem csak mint hadivezér és uralkodó, mint státusférfi és törvényhozó volt nagy; hanem valamint egyrészről az európai státusviszonyok újjáalakításában befolyása túlnyomónak mutatkozott, úgy másrészről az új mívelődés is lelkes és hatalmas pártfogóra talált benne; s ez annál nevezetesebb, minthogy Olaszországon kivül akkor még nem igen volt Europában fejedelem vagy kormány, mely az emberiség mívelődésének ezen átmeneti stádiumát különös gondoskodásában részesítette volna; Mátyás törekedéseit pedig csaknem folytonos külső háborúi és az országnak néhányszor igen veszedelmes belső villongásai nagyon nehezítették. Még is, a hova a magyarok fegyvere hatott; a hol a magyar hatalom megállapodott, azonnal egyszersmind a szellemi életnek is látjuk emelkedését, a tudományok és müvészeteknek új felvirágzását. Mátyás híres fekete serege nem csak a nagy király győzelmeit vívta ki; hanem Europa újabb míveltségének hajnalánál is őrt állt.

Így tehát Mátyás kormányzati rendszerének általános menete hozta magával, hogy mihelyt Felső-Luzsicza ünnepélyes békekötésnek folytán őtet urának és fejedelmének tisztelte, gondjai egyik elseje az volt, hogy a hosszadalmas háború sebeit begyógyítsa, s a tartományt rendezett kormány alatt ismét a béke áldásaibsn és uralkodási intézeteinek jótéteményeiben részesitse. Míg a háború tartott, katonai kormányt találunk, melynek élén Sléziában és a két Luzsiczában Zápolyai István szepesi gróf mint főkapitány (Landeshauptmann) állt. De azonnal az olmüczi békesség után János nagyváradi püspök és Stein György (Georgius a Lapide) királyi biztosokúl (volmechtige sendpoten vnd anwalden des allerdurchleuchtigsten fursten vnd herren Mathias zu Hungern, Beheim etc. kunig) küldettek oda, kik még 1479. october 6. (mitwochen nach sant Franciscen tag) Slézia és a két Luzsicza számára Boroszlóban tartományi gyülést tartván, általános békességet (Landfrieden) hirdettek ki, minek folytán a polgári rendes kormány müködése elkezdődött. Mátyás első kormányzója volt *János nagyváradi püspök;* de miután ez e részbeni hivatalát letette volna, 1481. october 29. (Ge-

ben zu Ofen am montage nach sant Simonis vnd Judas tag) *Stein György* neveztetett ki utódjának.

Ha el nem fogúlt szempontból végig tekintjük azon kilencz évet, melyek az óta Mátyás király haláláig lefolytak, mind Sléziában, mind a két Luzsiczában a köz jóllétnek és a lakosok szellemi életének oly kedvező lendületét találjuk, milyet az előbbi történet felmutatni nem igen képes. A kormányzati rendszer a tartományok szükségeinek megfelelt; üdvös provinciális törvények, leginkább az 1482. octoberben Boroszlóban tartott tartományi gyülésen, hozattak, s ezek, valamint Mátyásnak számos privilegiumai és egyes városok helyhatósági statutumai, szép jövőt látszottak ezen vidékeknek biztosítani. Klose Samu Benjamin szorgalmatos kútfői nyomozások alapján készített munkája : Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526 (Boroszló 1847) Boroszlóra nézve e tekintetben a legvilágosabb bizonyítványt nyújtja. S valamint itt, úgy Slézia és a két Luzsicza egyéb részeiben is ugyanazt lehetne feltüntetni, ha másutt már közel 400 éves kedvezőtlen események a levéltárakat annyira nem pusztították, s azon kor maradványait nagyobb részt meg nem semmisitették volna. Egyébiránt más számos helyen szintén találunk sokat még ma is, mi a nagy magyar király uralkodására emlékeztet; s azt se felejtsük el, hogy soknak, mi csak később jött létre, akkor volt letéve alapja. Névszerint áll ez a tudományok és müvészetek iránti lelkesedésről, tudományos és iskolai ügyeknek gondos kezeléséről, s általában a tudományos és müvészeti szellem emelkedéséről. A müvészetek, különösen az épitészet és szobrászat szép virágzást mutat. S ezt kettős irányban találjuk. Mert valamint Magyarországon e tekintetben a királyon kivül részint egyes előkelő maecenások, részint a nevezetesebb községek tüntették ki magokat; úgy hasonlót találunk Sléziában és Luzsiczában is, ámbár itt a maecenások száma sokkal kisebb volt, mint a tulajdonképi Magyarországon. Egyébiránt reménylem, hogy a sléziai és luzsiczai nagyobb városokra nézve más alkalommal még több példát fogok közölhetni. E helyen csak *Budiszin* városra és *Mátyás királynak ottani szobrára* szorítkozom.

Budiszin, midőn Mátyás hatalma ide terjedt, a felsőluzsiczai hát város közt első helyet foglalt el. Ez a királynak különös kegyelmében részesült, mit annak több privilegiumai bizonyitanak. Miután 1469. Mátyásnak hódolt vala [1], még ugyanazon esztendőben (kelt Boroszlóban szerdán in vigilia Beatorum Petri et Pauli) nyerte a pénzverési jogot és a vörös pecsét használatát [2]; 1470. megerősítette Mátyás Budiszinnak régi privilegiumait; 1471. (kelt Brünnben husvét utáni kedden) municipalis statutumainak szabadságát [3]; és 1474. (kelt Boroszlóban karácson előtti csötörtökön) a szabad bormérést és városi pinczejogot [4]; úgy szinte 1481. (kelt Budán a virágvasárnap előtti napon) biztositotta a király jószágait és jövedelmeit [5]).

A város egykoru feljegyzéseiből tudjuk, hogy ezen időben az épitészet nem csekély lendületet nyert ott. Köz költségen történt épitkezéseknek következő példáit mutathatom fel. A sz. Mihály temploma közelébon 1470. a városi bástya épült fel különös diszszel. A városi vásárház (Gewandhaus) 1472-től 1482-ig épittetett fel, melyben 147(. már bort mértek, és 1482. augustus 1. (Petri vincula napján) a nagy vásár alkalmával a kézmüvesek már árulták készítményeiket. Egy addig üres helyt a város 1478. 11 házzal épittetett be, melyeket azután magánosoknak engedett által. A Spree folyón 1479. készült egy hid, melynek nagy hire volt akkor. A városi főtemplom (sz. Péter temploma) tornya 1480-tól 1483-ig lett különös müvészettel diszesítve, s egyersmind a templom ablakai nagyobbitva. A városház tornyát 1489. kezdték épiteni, mely 1493. elkészült. De mindezeknél sokkal nevezetesebb volt a budiszini Ortenburg nevü várnak új felépitése, melyet 1483. Mátyás király parancsából annak kormányzója Stein György kezdett, s mely három év alatt fejeztetett be.

---

[1]) *Groszern Samu*, Lausitzische Merkwürdigkeiten, Lipcse és Budiszin 1714. I. köt. 142. l.; *Wilke Károly*, Chronik der Stadt Budissin, Budiszin 1843. 89. l.

[2]) *Wilke*, Chronik der Stadt Budissin. 89. l.

[3]) U. o. 92. l.

[4]) U. o. 94. l.

[5]) U. o. 98. l.

Ezen vár tornyát, melyben a főkapu van, ékesíti Mátyás király azon szobra, mely közleményünk tárgya.

Sokan azt tartják, hogy Budiszinban már I. Ottó császár 953. körül épittetett várat, mely Dorottyavár nevet nyert (Dorotheenburg; honnan a várnak későbbi „Ortenburg" nevét származtatják). Azonban czéljának a vár már meg nem felelvén, Venczel császár azt tökéletesen át épitette 1407. De ezen vár is később égés által elpusztúlt; s minthogy Mátyás a helyiségnek nagy fontosságát átlátta, a várnak újra építtetését rendelte el, mely ennek folytán nem csak nevezetes erősség lett, hanem müvészeti tekintetben is azon kor ízlését díszesen tükrözi vissza. Mátyás várából mindazonáltal csak a fenemlitett torony áll már; többi részei a XVI. század viharai és a városnak többszöri tüzvészei közt romlásnak indúltak. A mai vár belseje 1605. óta épült, ma azonban nincs többé hadi czélokra felszerelve, hanem az ottani hatóságoknak szolgál székhelyül. Innen van, hogy a vár régi falai is már nagyobbrészt eltüntek, s Mátyás tornyát most szinte nem bástyák és árkok, hanem kertek veszik körül.

Ezen toronynak (lásd a II. táblát) magassága 74¼ szász lábat tesz (a szász láb a nálunk szokásosnál valamivel rövidebb; körülbelül egyenlő tíz nálunk szokásos ujjal). A benne lévő kapu most is még a várnak fő kapujáúl szolgal, bent pedig az eredetileg készitett kápolna is látható, mely azonban jelenleg isteni tiszteletre már nem használtatik. Fő dísze a toronynak *Mátyás király szobra*, melyet a vár építője Stein György a király tiszteletére a kapu felé úgy helyeztetett el, hogy minden érkezőnek először ötlött szemébe. A szobor most már csak megrongált állapotban létezik, s minthogy sem a szász kormány, sem a városi község annak fentartásáról nem gondoskodik, évről évre inkább romladozik.

A jelen sorok irója két ízben volt Budiszinben, 1851-ben és 1853-ben. Ezen alkalommal Mátyás király szobrára különös figyelmet fordítván, azonnal látta, hogy annak azon két rajza, melyeket eddig a tudományos közönség Groszern Samu [1]) és

---

[1]) **Lausitzische Merkwürdigkeiten Lipcse és Budiszin 1714, I. rész a 152. lap mellett.**

Hoffmann Keresztély Gotfrid [1]) közleményei után, bír, oly kevessé felel meg még a legmérsékeltebb müvészeti és tudományos kivánalmaknak is, s hogy azoknak csak annyiban lehet hasznát venni, a mennyiben 160 esztendövel ez előtt készülvén, készítőik a szobrot a mainál még sokkal tökéletesebb állapotban látták és le is ábrázolhatták. Ez iudított arra, hogy a szobornak daguerreképét vétetném [2]) (photographot Budiszinban nem találván), s ez után készült azon rajz, mely e kötet homlokat ékesiti.

A szobor kemény homokköböl oly mesterleg van kifaragva, hogy e tekintetben méltán jeles müemléknek nevezhetjük. Az egész Mátyás királyt tünteti elénkbe, trónján ülve, s hatalmának és királyi méltóságának jelképeivel körülvéve. Lábai egy oroszlánon nyugszanak, ki fejét a király jobb lába alá hajtja. Jobb kezében egyenes kardot tartott; baljában az ország almáját. Egyébiránt a jobb kéz a kar előrészével és a karddal együtt már régen lehullt; s a múlt század kezdetén hiányzott már, miként ezt a Groszern és Hoffmann által közlött rajzokon látjuk. A kardnak csak hegye látható már a trónt ékesitö függönyök jobb oldalán. A király feje felett két angyal koronát tartott; de ezen korona is eltünt már. A múlt század kezdetén még meg volt ez, s a Groszern- s Hoffmann-féle rajzokon látjuk, hogy királyi nyilt korona volt. A király alakja felett emelkedik a szobor azon része, mely a trón müvészeti föfelékesítését képezi. Különösen figyelmeztetek a felirásra: MATHIAS REX; s a király neve felett Magyarország és Csehország egy korona alatt egyesitett czímereire.

---

[1]) Scriptores rerum Lusaticarum, Lipcse és Budiszin 1719. I. köt. 1. r. 494. l.

[2]) Kivánságom az volt, hogy a szobrot ügyes rajzoló által a hely színén a daguerrotyp képekénél lehetöleg nagyobb mervben híven lerajzoltathassom. Azonban G. úrban, a budiszini gymnasium akkori rajztanárában, ki nekem e végett ajánlva volt, s ki elutazásom elött ezen rajz készítését magára vállalta, nagyon csalatkoztam. Főkép a király alakjának és arczájának nagyobb rajzát kivántam. Mindazonáltal G. úr, ki munkáját 16 pengő forinttal fizettette meg, jónak látta csak a Groszern által közölt, egészen elhibázott képnek silány másolatát küldeni meg, mely tehát semmi becscsel nem bír, és egyáltalán véve haszonvehetetlen.

Ezen korona szintén leesett már, azonban a Groszern- és Hoffmannféle rajzokon látjuk, hogy ez is királyi nyílt korona volt, azonos avval, melyet eredetileg a két angyal Mátyás feje felett tartott. Az egésznek többi felékesitése már nem többé a gót, hanem a renaissance-korszak szellemét és izlését mutatja. A király alakjának két oldala most már csak üres tábla gyanánt tűnik fel előttünk; eredetileg itt a Mátyás király Budiszinban létező szobrának megfelelő czímerek voltak láthatók, névszerint a jobb oldalon három, a balon négy czímer. Régi ittlétök nyomai azonban még megvannak; egyébiránt a múlt század kezdetén is megvoltak még, s Groszern és Hoffmann rajzaik szerint azokat a szobor mellett azon rendben közöljük, mint eredetileg magán a szobron láthatók voltak. Alant a szobor felállitásának éve találtatik; t. i. ANNO MCCCCXXXVI SALV (tis).

Mátyás király ezen szobrának bővebb megismertetésére még a következő megjegyzések szolgáljanak:

1) Az egész szobor a budiszini vár azon tornyába van beeresztve, melyben a főkapu létezik; és pedig épen ezen kapu felett; miként a toronynak rajza, melyet szintén közlünk, mutatja. Azonban nem a toronynak része, hanem magában álló műemlék az; miért is nem pusztán csak a torony ékesítésének, hanem valóságos szobornak kell azt tekintenünk.

2) Az egész emlék magassága $23^1/_3$ szász láb; miből a király alakjára 5 láb, vagy az oroszlánnal együtt $5^3/_4$ láb jő.

3) Legfontosabb része a szobornak Mátyás király arcza; sőt ez annál nagyobb figyelmet érdemel, minthogy a budiszini annálisok tudósitása szerint Stein György különösen gondoskodott arról, hogy a szobor a királyhoz tökéletesen hasonlítson. Ennek okáért, már befalaztatása után háromszor volt ismét levéve, s végre Budára is küldve, hogy a müvész Mátyás arczvonásait híven eltalálja [1]). Csak miután e tekintetben a mü czéljának teljesen megfelelt, történt a végképi felállítás. S épen e része a szobornak az, mely legjobban van

[1]) Groszern, Lausitzische Merkwürdigkeiten I. rész 151. l.; Hoffmann scriptores rerum Lusaticarum I. köt. 394. l.

fentartva. Mivel pedig a daguerreotyp-képek tárgyaikkal egészen azonosak, a mi daguerreotypképünk is Mátyás király budiszini szobrát minden legkisebb hiba vagy eltérés nélkül tünteti elénkbe, tehát, valamint ez, 1486-ra nézve a királyhoz tökéletesen hasonlít; s e tekintetben Mátyás királynak azon két gyönyörü arczképe mellett foglal helyet, melyeket gf. Teleki József a Hunyadiak történetéről írt munkájának IV. és V. kötetei előtt közölt. Kár hogy a daguerreotyp-képek csak kis alakban ábrázolhatják finomabb tárgyakat, mi azoknak további hü másolását nagyon nehezíti. Ámbár tehát a Rohn úr által számunkra készült és általunk itt közölt rajz általánosb rendeltetésének tökéletesen eleget tesz, szükséges még is, hogy azok, kik netalán magasabb müvészeti czélra Mátyás budiszini szobrának hasznát venni akarnák, annak közvetlenül a helyszínén nagyobb photographiai mását vagy rajzát szerezzék meg magoknak. Müvészeti vagy tudományos ügybarátaimmal daguerreotyp rajzomot közölni kész vagyok.

4) A szobor fegyverzetét és ruházatát bővebben fejtegetni nem szükséges. A haj viselete megfelel annak, melyet Podjebrad György cseh királynak gf. Teleki József emlitett munkája IV. kötetében található arczképén látunk. Végre.

5) A czímereket illetőleg, a magyarországiban a magyar pólyákat és a dalmát párducz fejeket, a csehországiban a cseh oroszlánt és a morvai sast látjuk. A többi czímerek közől, melyek eredetileg a szobor két oldalát díszesítették, jobbról az első a moesiai két koronát, mely Mátyás czímerei közt többször előfordúl (p. o. Turóczi Krónikája 1483-ki kiadásában is), s Magyarország déli tartományainak, névszerint Szerbia, Boszna és Bolgárországnak a magyar koronávali egyesülésére vonatkozik (Ritter Pál Stemmatographiaja 29. lapján az alsó korona már meg van fordítva, mivel ezen tartományok török hatalom alatt álltak); a második a Hunyadi család hollóját; a harmadik a luxemburgi oroszlánt foglalta magában. Bal oldalon az első czimer a cseh korona igényeire vonatkozó éjszaki szlavóniai két lábú sárkányt tartalmazta (Rupp Jakab, Magyarország pénzeiről írt munkájának II. kötetében a XII. táblán 333. szám alatt

is közli Venczel magyar királynak egy pénzét, melyen a két lábú sárkány látható); a második az ausztriai; a harmadik a sléziai, és a negyedik a luzsiczai czímer volt. Ezen czímerek tehát túlnyomólag diplomatiai jelentőséggel bírtak, s Mátyás királynak europai magas politikai hatalmát fejezték ki.

PÓTLÉK

A CSALLÓKÖZI MŰEMLÉKEKHEZ.

31. l. 12. sor. Csallóközben az ellenreformatio már Szelepcsényi előtt Lippai által vétetett sajátlag foganatba, mint Pethő Magy. Krónikájának folytatója Spangár (Kassa, 1734) tudósít (14. l.): „Lippai György, — úgymond — az esztergomi érsek azon vagyon, hogy Csalóközből az eretnekséget kigyomlállya; arra a végre tizenkét P. P. Jesuitákat rendel oda, kik is ebben a dologban jól előmennek.“

84. l. 8. sor. Az Egyház-Gellyei votívkép rejtelmes felirata következőleg kiegészítendő: *Pőe in Hungaria Anno 1692 die 4. Novembris. In Transsylvania Claudiopoli Anno 1699 die 6. Februarii.* Alul: *Dum spectant oculi laesor. laeduntur et ipsi.* E feliratok között még néhány kimagyarázhatlan írásjel és *M O I V* betűk láthatók.

85. l. az első sorban: *A.* helyett *Regiaequè.*

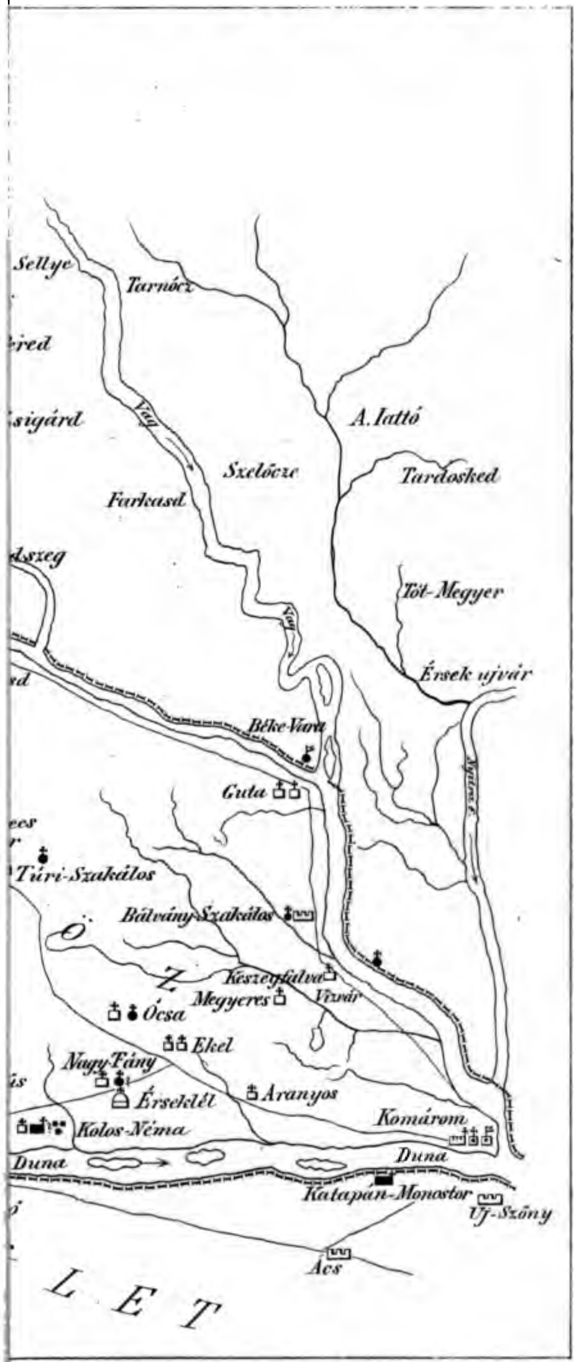
U. ott 3. sor: *„ac“* után olvasandó *D. D.*

89. l. a jegyzet 16. soránál hozzá adandó a tárgyalt *Dóczy-féle* családczímerekhez azon czímer leirása, melyet Wagner Analecta Scepusii II. 344. l. a kézsmárki egyház egyik sírkövéről ad: Insignia Generosae ac Magnificae Dominae Susannae Dóczy de Nagy Luche.

Sunt Leo, stella, globus proavita insignia gentis
Quae sub Docziadum nomine clara viget.
Stella micans, Leo magnanimus, perfecta figura,
Magnificum decorant, quam bene juncta genus.

E szerint tehát a czímer harmadik tárgya szinte teke volna.

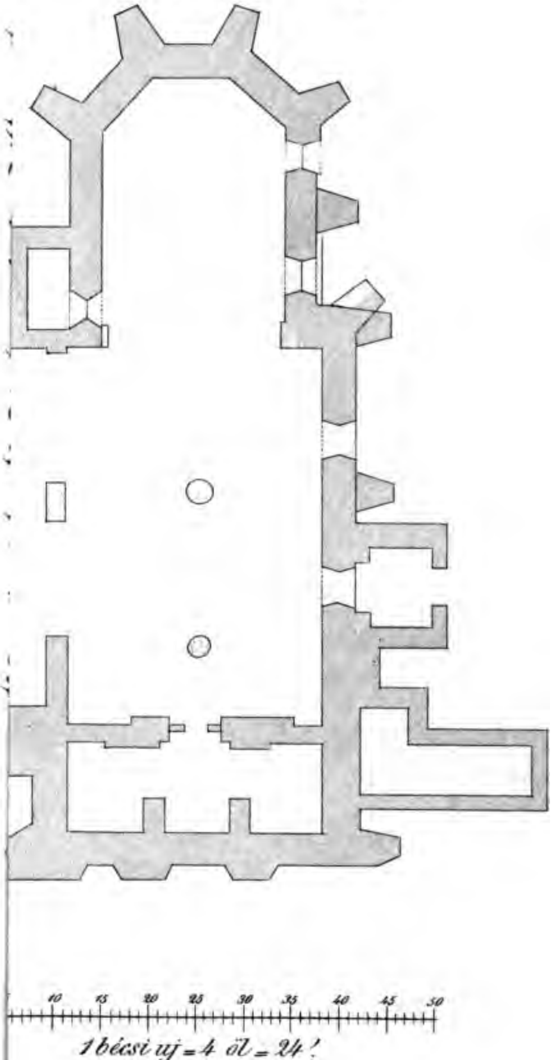
TARTALOM.

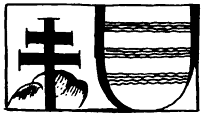
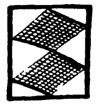
Sellye
Tarnócz
ered
sigárd
Vag
A. Iattó
Szelőcze
Tardosked
Farkasd
dszeg
Tót-Megyer
Vag
Érsek ujvár
ad
Béke Vara
Guta
Nyitra f.
Túri-Szakálos
Bálvány-Szakálos
Ó
Z
Keszegfalva
Megyeres
Vizvár
Ócsa
Ekel
Nagy-Tány
Érseklél
Aranyos
Komárom
Kolos-Néma
Duna
Duna
Katapan-Monostor
Uj-Szőny
Ács
L E T

I.T.

1. sz.

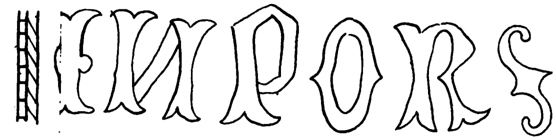

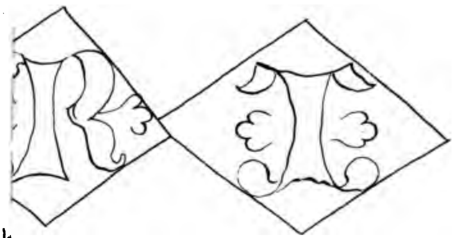
21. sz.

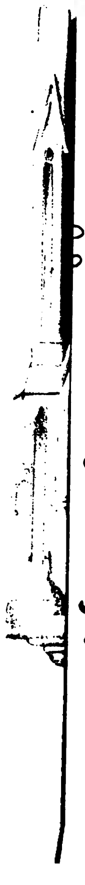
 Anno·domini millesimo
de m · tr= icesimo viiij

II.T.

III. T.

16. sz.

V. T.

20. sz

13. sz.

IV. T.

IV. T.

10. sz.

+ O MARIA ·
AELK · IOHANNES
· LUCAS · MARCUS
· MATHEUS · ANNO
· GDO · M · CCCC ·
LXVII

17. sz.

T. I.

Ny. Rohn A. Pest. 1859.

T. II.

28.

30.

40.

39.

38.

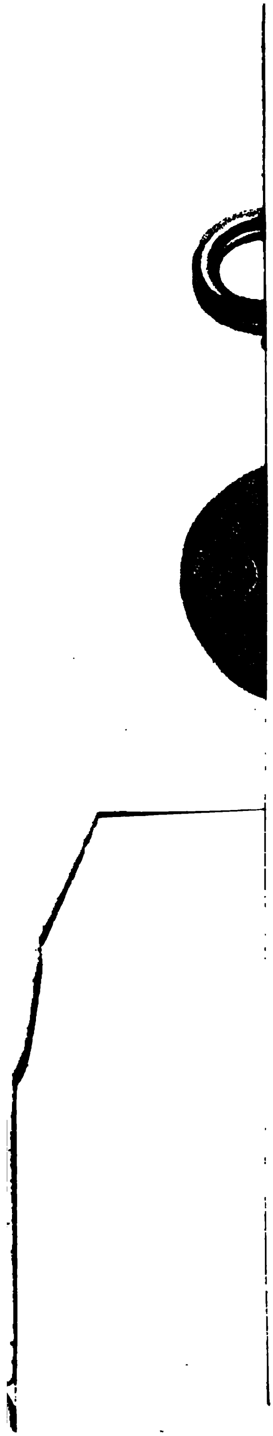
41.

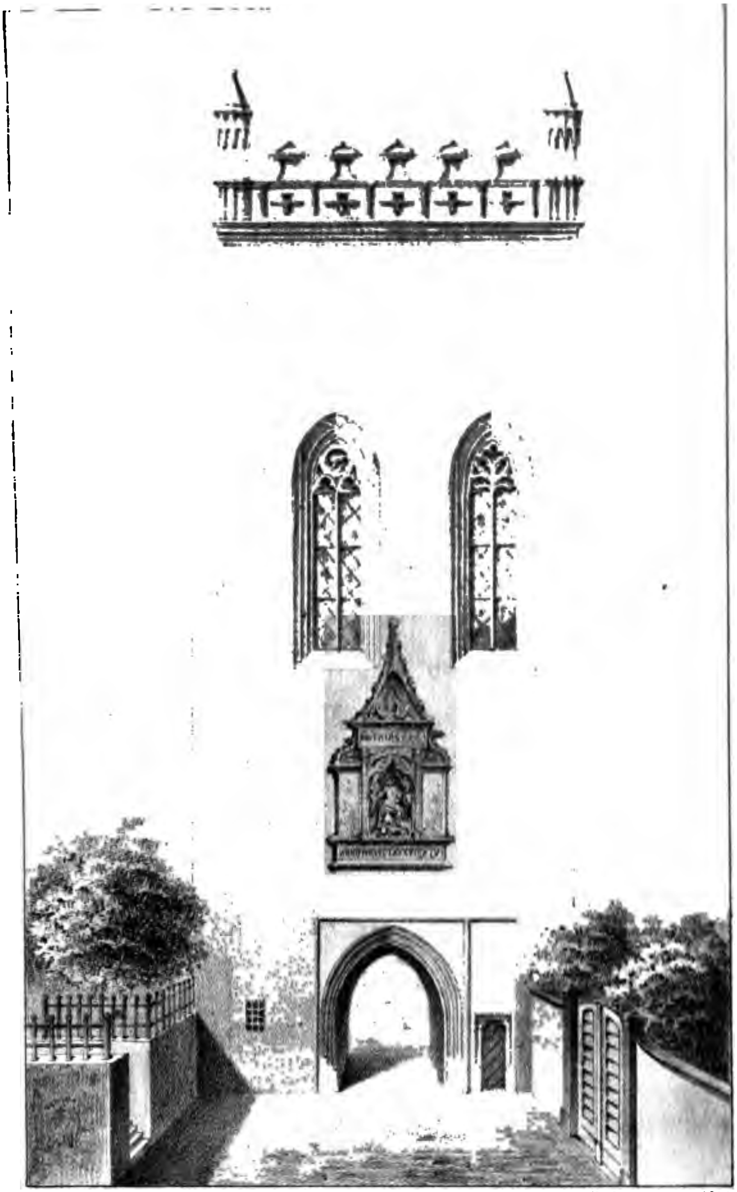

26.

Ny. Rohn A. Pest, 1859

Ny. Rohn A. Pest 1859

A Budiszini vár tornya Mátyás szobrával.

MAGYAR AKADÉMIAI

LEGÚJABB KIADÁSOK.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya. *Első kötet*. [illegible] — *Második kötet*. [illegible] — *Harmadik kötet*. [illegible] — *Negyedik kötet*. [illegible] — *Ötödik kötet*. XVIII és [illegible] l. Pest, 1855—[illegible]. Az I., II. [illegible]

Tartalmuk. I. kötet: [illegible] 1. A [illegible] krónika, [illegible] 2. Budai [illegible] a magyar [illegible] 3. [illegible] 4. A soproni [illegible] 5. [illegible] magyar [illegible] 1600. [illegible] 6. [illegible] 7. Gr. [illegible] László naplója. [illegible] 8. [illegible] — II. kötet: 1. A magyarországi [illegible] 2. [illegible] I—XXXII. 1102—1702. [illegible] — III. kötet: [illegible] 2. Mihály vajda [illegible] 3. Az 1686-ki országgyűlés [illegible] 4. [illegible] — IV. kötet: 1. [illegible] 2. [illegible] magyar krónika, [illegible] 3. [illegible] 4. [illegible] Bethlen Gábor 1619—29[illegible] 5. [illegible] magyar [illegible] — V. kötet: [illegible] 1662—1704. [illegible] — VI. kötet: 1. A [illegible] 2. [illegible] 1481—1702. [illegible] 3. Adalékok a [illegible] 4. [illegible] 5. Magyar [illegible] 6. [illegible] 7. [illegible] a) A [illegible] b) Még néhány magyar [illegible] c) [illegible] XVII. [illegible] d) Kivonatok Miskolc [illegible] e) [illegible] Buda és Pest [illegible]

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA. Magyar Történelmi Emlékek. *Első osztály: Okmánytárak*. I., II., III., IV. kötet: *Magyar [illegible] Okmánytár* a [illegible] levéltárból és a [illegible] könyvtárból. [illegible] I., II., III., IV. kötet: 1441—1538. Pest, 1857—[illegible] XXI és [illegible], VIII és [illegible] VIII és [illegible] a VIII és [illegible] l. — *Második osztály: Írók*. I. kötet: [illegible] Kiadta *Wenzel Gusztáv* [illegible] l. — II., III., IV. kötet: [illegible] Kiadta *Szalay László*. [illegible] Pest, 1857—[illegible] A négy kötetes folyam ára [illegible] ft. [illegible]

HUNYADIAK KORA MAGYARORSZÁGON. Írta gr. *Teleki József*. [illegible] I—V. kötet: [illegible] Pest, 1852—57. Minden kötet ára [illegible]

HUNYADI JÁNOS UTOLSÓ HADJÁRATA [illegible] 1456-ban, [illegible] a török táborának [illegible] 1456. [illegible] jul. 21. [illegible] a M. Akadémiában [illegible] Pest, 1857. N. 8-r. [illegible] Füzve 1 ft. [illegible]

LEGÚJABBAN TALÁLT [illegible] LAPOK. A Magyar Akadémia [illegible] Dr. [illegible] Pest, 1856. [illegible] Füzve [illegible]

RÉGISÉGTANI KÖZLEMÉNYEK. *Érdy János* [illegible] 1. A Pannonia és Dacia [illegible] 2. A [illegible] pogány sír. Buda, 1856. [illegible] Füzve 1 ft. [illegible]

A ROZSNYÓ ÉS SZEKSZÁRDI [illegible] Ismerteti *Érdy János*, [illegible] Buda, 1856. [illegible] Füzve 1 ft. 20 kr. [illegible]

MAGYAR LÁSZLÓ DÉLAFRIKAI LEVELEI és naplókivonatai. Kiadta *Hunfalvy János*. Egy abrosszal. A M. Akad. költségein. Pest 1857. [illegible] Füzve 40 kr. [illegible]

MAGYAR LÁSZLÓ DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI 1849—57. években. A M. Tud. Akadémia megbízásából sajtó alá [illegible] *Hunfalvy János*, [illegible] I. kötet, [illegible] Pest, 1859. [illegible] Füzve 4 ft. [illegible]

[illegible]